

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

УКРАЇНСЬКИЙ
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЧАСОПИС

6' 2010

ЗАСНОВАНИЙ
У СІЧНІ 1927 РОКУ
ВИХОДИТЬ
РАЗ НА ДВА МІСЯЦІ
КИЇВ

Історія філософії:
архівні студії

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Євген БИСТРИЦЬКИЙ
Олег БЛІЙ
Анатолій ЄРМОЛЕНКО
Вахтанг КЕБУЛАДЗЕ
Микола КИСЕЛЬОВ
Анатолій ЛОЙ
Віталій ЛЯХ
Мирослав ПОПОВИЧ
Сергій ПРОЛЕЄВ
Марина ТКАЧУК
Олег ХОМА

НАУКОВА РАДА

Віктор АНДРУЩЕНКО
Ігор БИЧКО
Тарас ВОЗНЯК
Ірина ДОБРОНРАВОВА
Анатолій КОЛОДНИЙ
Анатолій КОНВЕРСЬКИЙ
Василь КРЕМІНЬ
Марія КУЛТАЄВА
Василь ЛІСОВИЙ
Валентин ЛУК'ЯНЕЦЬ
Віктор МАЛАХОВ
Володимир МЕЛЬНИК
Микола МИХАЛЬЧЕНКО
Михайло МІНАКОВ
Віктор ПАЗЕНОК
Мирослав ПОПОВИЧ
Сергій ПРОЛЕЄВ
Володимир РИЖКО
Тетяна СУХОДУБ
Анатолій ТОЛСТОУХОВ
Авенір УЙОМОВ
Іван ЦЕХМІСТРО
Науковий редактор
тематичного випуску
Марина ТКАЧУК

РЕДАКЦІЯ

Головні редактори
Мирослав ПОПОВИЧ,
Сергій ПРОЛЕЄВ
Відповідальний редактор
Світлана ІВАЩЕНКО
Відповідальний секретар
Алла СТРАТЬЄВА
Редактори
Оксана ЗОРИЧ,
Оксана ТИМОШЕНКО
Коректор
Любов ТЮТЮННИК

Адреса редакції

01001, Київ, Трьохсвятительська, 4
Тел. 278-39-78; 050-358-92-18
E-mail: f_dumka@ukr.net

Технічний редактор
Т. Шендерович
Комп'ютерна верстка
Н. Коваленко

Підписано до друку 13.12.2010
Формат 70 × 100/16. Папір офсетний.
Гарн. Ньютон. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 12,51. Обл.-вид. арк. 12,09
Наклад 495 прим. Зам. № 2855

Видавець і виготовлювач
Видавничий дім «Академперіодика»
НАН України

01004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
Серії ДК №544 від 27.07.2001 р.

Зміст

До читачів	4
ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ: АРХІВНІ СТУДІЇ	
Вітчизняна академічна філософія: працюємо в архівах	5 <i>Світлана Кузьміна (Сімферополь)</i> Філософія освіти в Україні ХІХ — початку ХХ століття: що кажуть архівні джерела? 21 <i>Ярина Юринець (Київ)</i> Нові матеріали до життєпису Володимира Юринця: студентські роки у Львівському та Віденському університетах
Архів радянської доби	35 <i>Марина Ткачук (Київ)</i> Філософська освіта в радянській Україні: досвід осмислення історичних документів та архівних матеріалів
Дмитро Чижевський: архівна спадщина	68 <i>Володимир Янцен (Галле, Німеччина)</i> Про деякі проблеми і парадокси сучасного чижевськознавства 79 <i>Ірина Валявко (Київ)</i> Діалог крізь роки: листування Дмитра Чижевського та о. Георгія Флоровського 90 Вибрані листи Дмитра Чижевського до о. Георгія Флоровського (<i>публікація і коментар Ірини Валявко</i>)
ПРО КНИГИ	130 <i>Віктор Дмитрієв (Стилвотер, США)</i> Невідомий Чижевський: прозріння і відкриття 133 <i>Іван Лисий (Київ)</i> Сміливий задум, успішне виконання
НАУКОВЕ ЖИТТЯ	137 Призначення філософського журналу у дзеркалі статистики 143 <i>Володимир Канаш (Київ)</i> Філософія без кордонів: презентація тематичного випуску ФД “Філософія в сучасній Грузії” у Тбілісі 145 <i>Геннадій Аляєв (Полтава)</i> Всесвітній день філософії: історико-філософські читання 147 <i>Василь Лісовий (Київ)</i> В пам’ять про Володимира Жми-ра, колеги і друга
Abstracts	148
Показчик статей за 2010 рік	151

Історико-філософська наука, як і будь-яка галузь гуманітарного знання, має своїм підґрунтям певний комплекс джерел, з яких видобуває безпосередній матеріал для вивчення, інтерпретації, розуміння. Усвідомлюючи це, світова історико-філософська наука, що визнає самочинність і самоцінність індивідуального перед всезагальним і марність будь-яких спроб вкласти той особистісний спалах свідомості, з якого одвічно народжується філософування, у «прокрустове ложе» абсолютної істини, вже давно не обмежує свій джерелознавчий арсенал друкованими пам'ятками. Однією з найважливіших її складових є архівні джерела, вивчення яких стимулює не лише реальне примноження історико-філософського знання, а й справжні наукові відкриття, спроможні змінити усталені погляди і традиційні уявлення. Ще Вільгельм Дильтай наголошував величезну значущість архівних студій як для реконструкції певних історичних етапів розвитку філософії, так і для створення цілісних і адекватних «портретів» окремих філософів, адже рукописи, нотатки, щоденники, листи, конспекти — усе, що зберігає «подих живої особистості» — промовляє про неї виразніше, ніж «завершені книги», які, до речі, майже ніколи не розкривають «тайни свого виникнення».

Пропоновані увазі читачів статті та матеріали мають на меті передусім упровадження до наукового обігу нових документів, що суттєво збагачують сучасну історико-філософську україністику й долають деякі з її стереотипних уявлень. Але не тільки... Одне з найважливіших завдань, що його висували упорядник і автори — повернути увагу до такого важливого напряму фахових досліджень, як історико-філософська архівістика, продемонструвати його можливості та перспективи щодо реального примноження наукового знання у царині історії філософії, а також нагадати про певні стандарти здійснення першодруків і використання архівних документів, відповідні нормам сучасної едиційної археографії. Нарешті, пропоновані матеріали увиразнюють широку «географію» особистих та інституційних архівних фондів, без опанування яких годі сподіватися здолати численні лакуни історії філософської думки — та й не лише на українських теренах. Адже в наших архівах зберігається чимало пам'яток, важливих і цікавих для істориків російської, польської, німецької та інших філософських і культурних традицій. До того ж, справа не лише в опануванні, а й, передусім, у збереженні й упорядкуванні відповідних архівних джерел, значна частина яких перебуває у загрозовому стані й, може статися, дуже швидко виявиться втраченою необоротно.

Зі свого боку, редакція часопису сподівається й надалі знайомити читачів із невідомими, «непрочитаними» і «недочитаними» сторінками історії філософської думки, а отже, запрошує до співпраці фахівців, зацікавлених у подальшому розвитку історико-філософської архівістики.

ІСТОРИЯ ФІЛОСОФІЇ: АРХІВНІ СТУДІЇ

Вітчизняна академічна філософія: працюємо в архівах

*Світлана
Кузьміна*

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ В УКРАЇНІ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: що кажуть архівні джерела?

Фахова спільнота філософів-освітян США сьогодні активно обговорює питання, чи має філософія освіти минуле. Одні дослідники стверджують, що це неможливо, адже філософія освіти інституціалізувалася лише у середині минулого століття як інноваційна дисципліна. Інші ж вважають, що поява філософії освіти — це результат тривалого історичного розвитку філософської думки.

Натомість для європейської філософської спільноти такої проблеми не існує. Як зазначено в одному з найавторитетніших енциклопедичних видань, не можна проводити чітку межу між філософією освіти та історією освітніх ідей: вони в постійному взаємозв'язку живлять і висвітлюють одна одну (див.: [The New Encyclopaedia Britannica, 1986: Vol. 25, p. 734]). Звернення до історії філософії розглядають як важливий метод конкретизації форми, визначення структури філософії освіти і запобігання помилкам у її дослідженнях. Загалом наголошують, що самостійний дисциплінарний статус у системі філософських наук філософія освіти забезпечує через самоусвідомлення себе спадкоємицею великої історичної традиції філософсько-педагогічного мислення і ретельне її вивчення (див.: [Muir, 2004]).

Однак, на відміну від Заходу, де завдяки високому рівню розвитку історико-філософської науки наявність такої традиції очевидна, в Україні ситуація дещо інша. Поки що історія української філософії не дає достатньої кількості матеріалу для того, аби філософія освіти відчула свою вкоріненість в українській філософській культурі й конституювалась у сучасну філософську дисципліну.

Що ж заважає пошквалюванню досліджень історії вітчизняної філософсько-педагогічної думки? Передусім, чинники методологічного характеру, а саме — невизначеність дисциплінарної ідентичності сучасної української філософії освіти (це наука чи філософія? це дисципліна філософська чи педагогічна?) та предмета її досліджень (педагогічна дійсність взагалі чи проекти реформування системи освіти?).

Яким же чином слід формулювати предмет філософії освіти, щоб для неї відкрилися не лише перспективи майбутнього, а й глибини минулого, щоб вона отримала можливість рефлексії історичного досвіду філософсько-педагогічного мислення? Гадаємо, цей предмет має не відображати «тяжіння сучасності стверджувати себе як смислово повноту буття» [Пролеєв, 2004: с. 141], а ґрунтуватися на відчутті нерозривності історичного часу, живого зв'язку сьогодення з минулим. Такій передумові відповідає форма існування філософсько-педагогічного дискурсу, як її характеризують російські дослідники Володимир Платонов і Олександр Огурцов. Філософія освіти, вказують вони, як і загальна філософія, втілюється у двох «образах» — особливої філософсько-педагогічної системності як похідної від конкретного філософського вчення і міжсистемної взаємодії-діалогу (див.: [Огурцов, 1995: с. 21—23; Платонов, 1995: с. 23—25]). Уточнюючи ж зміст цього діалогу, гадаємо, слід врахувати зауваження, яке висловив німецький філософ Отто Фридрих Больнов, розрізняючи цілі педагогічної антропології та антропологічної педагогіки. Зокрема, він зазначив, що якщо рефлексія педагогічної антропології спрямовується в сутнісну глибину виховання як породження культури, то рефлексія антропологічної педагогіки зосереджується на людині як предметі педагогічного впливу (див.: [Куликов, 1988: с. 110—112; Новичкова, 2004: с. 157—158]). Проте навряд чи у процесі пізнання педагогічної дійсності можливо і, головне, доречно відокремлювати одне від одного: насправді філософсько-педагогічна думка пульсує між асимптотами філософсько-антропологічної та практично-педагогічної проблематики, навколо взаємопов'язаних понять: «людина як суб'єкт педагогічної дійсності» й «педагогічна дійсність як особлива сфера людського буття, простір становлення людської особистості й самовідтворення культури». На наш погляд, таке розуміння форми і змісту філософсько-педагогічного пізнання дає змогу припустити, що філософія освіти існувала в минулому в латентних, додисциплінарних формах, які

можливо виявити за допомоги спеціальних стратегій і методів сучасної історико-філософської науки.

Ці стратегії і методи ґрунтуються на методологічному постулаті культурологічного підходу, згідно з яким історія, щоб зрозуміти минуле, має вивчати не історичні події й процеси самі по собі, а людину минулого, «культурні практики» її взаємодії зі світом і духовного життя. Для історика філософії це означає перетворення об'єкта його досліджень із безособового процесу розвитку ідей на живий діалог особистостей, творчість кожної з яких — це «внутрішня драма», сповнена, як зауважує Густав Шпет, прагненням відшукати істину, духом боротьби за ідеї та переконання, чистими радіощами від досягнень і стражданнями від розчарувань (див.: [Шпет, 2000: с. 87]). Отож, розуміючи недостатність уже надрукованих філософських текстів як історичних джерел (за словами Вільгельма Дильтея, закінчена книга не схильна розкривати таїну свого виникнення; див.: [Дильтей, 1995: с. 128]), дослідник мусить звернутись до вивчення архівів: лише там можна знайти джерела, які повідомлять більше про подробиці народження філософської думки, аніж десятки сторінок логічно бездоганих тверджень і обґрунтувань. Як ніде це актуально в історії філософії освіти, адже її завдання — виявляти й аналізувати зазвичай приховані зв'язки між філософським і педагогічним мисленням.

Утім, коли йдеться про те, щоб зафіксувати сам факт наявності філософсько-педагогічного дискурсу, звертатися до архівних документів, може, й не треба. Так, апріорі можна припустити, що філософія освіти доби модерну розвивалася принаймні у вищих навчальних закладах, де викладали філософію. Для академічної філософії, специфічного типу філософування, який пов'язаний із професійним викладанням і локалізований у системі освіти, мати педагогічні інтенції природно. Один із багатьох історичних прецедентів цього — німецька філософсько-педагогічна традиція. Формою інституціалізації філософсько-педагогічної думки в німецькомовних країнах були університетські кафедри філософії, професори яких викладали педагогіку. Результати сучасних досліджень засвідчують, що педагогіка входила у «предметний канон» німецької університетської філософії (див.: [Шнайдер, 2004: с. 74]). Із цього середовища також виходили педагогічні тексти, які мали переважно філософсько-теоретичний характер. Отож і без архівних джерел не доводиться сумніватись, що педагогічна думка в Німеччині історично пов'язана з філософською.

Однак щодо академічної філософії України XIX — початку XX століття загалом так стверджувати неможливо. Насамперед, про неї, на відміну від німецької, не можна говорити як про єдиний культурний та інтелектуальний феномен унаслідок поділу території країни між двома імперіями із суттєво різним менталітетом і культурними особливостями. Крім того, слід

враховувати і вплив регіональної субкультури, адже життя університетських центрів у позаминулому столітті мало більш замкнений у межах міста характер, ніж сьогодні. Тому, на нашу думку, вивчаючи питання розвитку філософії освіти в Україні ХІХ — початку ХХ століття, об'єктом аналізу слід обирати окрему регіональну академічну філософію. Значний інтерес із цього погляду становить творчість київських професорів філософії — Сильвестра Гогоцького, Памфіла Юркевича, Петра Ліницького, Маркелліна Олесницького, Миколи Маккавейського, Степана Ананьїна, Олександра Селіхановича та ін., — які викладали в Київській духовній академії та Університеті Св. Володимира.

Отож чи розвивалась у київській академічній філософії ХІХ — початку ХХ століття філософія освіти — було питанням однієї з наших історико-філософських розвідок (див.: [Кузьміна, 2010]). Унаслідок бібліографічного пошуку ми встановили, що професори філософії Київської духовної академії та Університету Св. Володимира викладали педагогіку у вищій школі загалом понад півстоліття. Проте кількість педагогічних текстів, які вони надрукували, не така вже й велика: кілька курсів лекцій з педагогіки, статті й актові промови з окремих проблем. Звісно, київські академічні філософи видавали і філософські праці, але в них розглядаються суто філософські проблеми. У сукупності ці публікації не дають змоги напевно стверджувати, що філософсько-педагогічний дискурс в академічному середовищі Києва існував, а надто — скласти цілісне уявлення про його особливості. З'ясувати це питання допомогли рукописи, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, Державному архіві м. Києва, Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Передусім, архівні джерела дали можливість встановити, що у спільноті київських академічних філософів діяла певна «когнітивна згода» щодо сутності педагогічного пізнання, методів педагогічного дослідження, способів інтерпретації педагогічних фактів — система положень так званого цехового знання, або академічний стандарт (див.: [Уитли, 1980: с. 223—226]). Взагалі відтворити цю систему можна, проаналізувавши навчальні курси, у яких зазвичай експлікують фундаментальні основи науки, «абеткові істини», відомі всім професіоналам. Для цього треба звертатись не лише до публікацій, а й до документації, пов'язаної з навчальним процесом, — до програм навчальних дисциплін, конспектів і нотаток, звітів, класних журналів, навчальних планів тощо. Спробуємо пояснити, чим ці види документів можуть зацікавити дослідника історії філософії освіти.

Навчальні програми відкладались в архівах освітніх закладів тоді, коли цього вимагали адміністративні правила. Так, програму з педагогіки Силь-

вестра Гогоцького було подано і затверджено 1851 року, і за нею він викладав в Університеті Св. Володимира до 1863 року. У Київській духовній академії викладачі повинні були майже щороку надавати програми своїх курсів. Навчальні програми — це документи, які містять план і стислий огляд змісту дисципліни. Ступінь інформативності програми самої по собі, здається, невисокий, адже вона дуже лаконічна. Тому під час реконструкції навчального курсу певного викладача цей документ може слугувати лише канвою, для заповнення якої треба залучати інші джерела. Наприклад, розділ «Вступ до науки педагогіки» у програмі, за якою Сильвестр Гогоцький викладав педагогіку в Університеті Св. Володимира протягом 1851—1863 років, має такий вигляд:

- <... введение в науку педагогики
1) Понятие о педагогике.
2) Отношение педагогики к другим наукам.
3) Значение педагогики.
4) Развитие главных частей педагогики из понятия о ней.
5) Литература...>¹.

Зрозуміти, що професор читав студентам на лекції за цим планом, можна було зі статті, яка вийшла згодом і докладно розкривала кожний його пункт (див.: [Гогоцький, 1855: с. 39—78]). Однак лаконізм навчальної програми — це водночас і її перевага як джерела інформації про «когнітивні домовленості» певної академічної спільноти: схематичний виклад відображає, так би мовити, каркас концепції викладання, а через неї — академічні стандарти. Зокрема, порівняльний аналіз навчальних програм із педагогіки С. Гогоцького, П. Юркевича, М. Зайцева, П. Ліницького, М. Олесницького, М. Маккавейського показав, що всі вони мають приблизно однакову структуру, обов'язковими елементами якої є: вступна частина з розглядом методологічних проблем сутності педагогічного пізнання і дисциплінарного статусу педагогіки; характеристика категоріального апарату — ідеї, потреби, можливості, цілі виховання; огляд історії педагогічних ідей; авторський проект теорії виховання й освіти.

Конспекти лекцій. Інформативна насиченість конспектів лекцій, звісно, залежить від того, хто їх і для чого писав. На зразки цілої низки конспектів курсів лекцій з педагогіки різних років натрапляємо в особовому архіві Памфіла Юркевича. Вони являють собою рукописи у вигляді тезового плану, який містить міркування з питань усього курсу. Унаслідок аналізу

¹ Гогоцький С.С. Программа чтений по предмету педагогики студентам седьмого семестра, во втором полугодии 1851—1852 ак. г. // Программы преподавания на второе полугодие 1851—1852 уч. г. — Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 859. — Арк. 4.

одного з них («Читання про виховання з програмою 1866 г.»²) вдалося з'ясувати, що, читаючи свій перший курс педагогіки у Московському університеті, П. Юркевич намагався виконати три завдання — інформаційне, методологічне, методичне. Інформаційне полягало у тому, щоб ознайомити аудиторію з фундаментальними теоріями виховання, які визначають ідейний «клімат» у сучасній педагогіці. Методологічне передбачало розкриття законів і закономірностей педагогічного теоретизування. Методичне було спричинене потребою продемонструвати метод комплексного компаративного філософсько-педагогічного дослідження — прочитання класичної спадщини (діалоги Платона «Про державу», «Федр», «Бенкет», «Законои» і роман Жан-Жака Русо «Еміль, або Про виховання») крізь призму актуальної проблематики освіти й виховання. Свої лекції вчений супроводжує історико-педагогічними та історико-філософськими коментарями та порівняннями, у яких згадує думки і погляди як філософів (Ксенофана Колофонського, Сократа, Аристотеля, Бенедикта Спінози, Імануїла Канта, Фридриха Шелінга, Йогана Гербарта, Фридриха Шляєрмахера, Блеза Паскаля, Фридриха Бенеке, Генрі Бокля), так і педагогів (Йогана Базедова, Карла Раумера, Жана Жакото, Вільгельма Куртмана, Адольфа Дистервега, Миколи Пирогова). Звертається П. Юркевич також до Св. Письма, історичної та художньої літератури.

Загалом порівняльний аналіз конспектів лекцій П. Юркевича (а їх існує кілька варіантів) показав, що ключовою у його академічних курсах педагогіки була ідея гуманного виховання, яке допомагає дитині поступово розкривати у собі як цінність те, що становить суть її людського ества, — дух, його потреби, а також здатність стати на шлях самовдосконалення. Педагогічне пізнання постає у мислителя не просто як синтез наук, а як етичний синтез наукового знання і віри. Він відбувається через послідовну реалізацію в педагогічних теоріях ідеї християнської гуманності як принципу визначення ідеалу та мети виховання, а також через тлумачення явищ духовного життя, напрямів розвитку дитини.

На приклад конспектів лекцій з педагогіки, які вів студент, натрапляємо серед документів з особового архіву Геннадія Жураковського³. Він записав 1917 року лекції професора Степана Ананьїна в Університеті Св. Володимира. Це рукопис у зошиті впереміш із конспектами з російської історії, історії Візантії, історії та теорії педагогіки. Записи не систематичні, не до-

---

² Див.: Юркевич П.Д. Чтения о воспитании с программой 1866 г. — Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — *ІР НБУВ*). — ДА 354 Л (Муз. 818 в). — № 1. — 170 арк.

³ Геннадій Євгенович Жураковський (1894—1955) — випускник Київського університету, згодом — відомий історик педагогіки, доктор педагогічних наук, член-кореспондент АПН РРФСР.

кладні, робилися нерозбірливим почерком. Але вони становлять певний науковий інтерес, тому що джерел, які б містили прямі дані про погляди С. Ананьїна у цей період на характер педагогічного пізнання і педагогіки як науки, вкрай мало. Тим часом Г. Жураковський зафіксував дослівно таке:

<...Основной вопрос

Источники

1) История педагогики (даёт ответы на все вопросы).

2) Философия.

3) Нормативные науки: этика, логика, эстетика.

4) Психология.

Точки зрения:

1) Педагогика — практическая психология, психология все обосновывает.

2) Психология — индивидуализирует методы. Индивидуализирование — соответствие восприятию ребенка.

3) Психология. Ребенок как предмет воспитания. Значение образовательного материала.

Педагогика должна знать:

а) зачем психология необходима;

в) нужно знать — детскую психологию;

с) индивидуальную психологию;

д) психологические методы исследования <...>

Теория педагогики

Описательная педагогика, а затем — нормативная. Жизнь идет впереди педагогики. Ее можно сравнить с положительным правом. Схема истории педагогики. Угол зрения один и тот же. Цели воспитания — цели общества...>⁴.

Як бачимо, з цього можна дізнатися, що С. Ананьїн вважав джерелами педагогіки філософські науки та історичну практику, а педагогічне пізнання — синтезом емпіричного і нормативного, філософським за характером.

Звіти. Звітної документації київських вищих навчальних закладів в архівах зберігається багато. Це звіти освітніх установ загалом, окремих факультетів, кафедр, комісій, викладачів. Звісно, форми звітності з часом змінювалися, але ніколи російська вища школа не була вільною від адміністративно-бюрократичного контролю й обов'язку звітувати про свою роботу.

Щорічні звіти Університету Св. Володимира допомагають скласти уявлення про те, за якими програмами здійснювалося викладання педагогіки, та про те, як його було організовано. Звіти 1830—1850-х років доволі докладно доповідають про зміст і кількість лекційних годин, проведені професорами репетиції, на яких студенти мали продемонструвати своє знання прослуханого предмета. Зокрема, звіт Університету Св. Володимира за 1859 рік повідомляє:

⁴ Конспекты лекций (Г.Е. Жураковский) по русской истории, истории Византии, истории и теории педагогики [Рукопис]. — Центральный государственный исторический архив Украины, м. Київ. — Ф. 1720. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 2.

<...По кафедре педагогики ординарный профессор Гогоцкий преподавал на русском языке, по программе, одобренной ректором университета, нижеизложенные курсы, руководствуясь преимущественно сочинениями Грефе и Бенеке <...> В конце каждого семестра профессор Гогоцкий сделал по три одночасовые репетиции.

Для упражнения учащимся заданы были следующие темы: о заслугах Янкови-ча де Мириево на поприще русской педагогики; сделать краткое извлечение из сочинения Эмиля Жирардена L'institution publique en France, 1842; о назначении средних и высших учебных заведений; значение языка учения и естествознания в деле первоначального образования...>⁵.

Отже, маємо інформацію про те, що студенти Університету Св. Володи-мира, вивчаючи педагогіку, повинні були не лише пасивно заучувати конспек-ти, а й працювати з фаховою літературою, вирішувати проблемні питання.

За радянської влади диктат держави у вищій школі лише посилювався. Відповідно, було деталізовано і звітність. Однак на початку 1920-х років ви-щі ще користувалися певними академічними свободами: зокрема, мали пра-во самостійно формувати свої навчальні плани. У звіті про стан і діяльність ВІНО (Вищий інститут народної освіти) ім. М.П. Драгоманова у Києві натрап-ляємо на підрозділ, який рапортує про існування на факультеті професій-ної освіти напряму спеціалізації — філософсько-педагогічного циклу:

<...Работа философско-педагогического цикла

Особенностью учебного плана КВИНО является наличие цикла философ-ско-педагогического. Задача философско-педагогического цикла — готовить пре-подавателей по педагогическим дисциплинам для педагогических школ, трехлет-них педагогических курсов и т. п. Цикл этот, несмотря на сравнительно небольшой состав слушателей (60 человек), оказался достаточно жизнеспособным и работа на нем протекает чрезвычайно интенсивно. Число рефератов и самостоятельных ра-бот по экспериментальному исследованию детей здесь весьма значительно...>⁶.

Показові самі по собі, ці відомості спричиняють низку питань: чому са-ме в Київському інституті народної освіти й чи випадково з'явився цей фі-лософсько-педагогічний цикл? Хто був ініціатором його відкриття? Хто на ньому викладав? Якою була за змістом і організацією фахова підготовка?

Огляди викладання. Певні відомості про організацію навчального про-цесу взагалі й викладання педагогічних дисциплін зокрема надають огляди викладання в Університеті Св. Володимира. В оглядах викладання оголо-шувалось про курси лекцій і практичні заняття, які проводилимуть на фа-культетах у найближчому семестрі. До цього додавали списки навчальної і наукової літератури. Наприклад, на початку 1912/1913 навчального року в огляді викладання про курс педагогіки було повідомлено таке:

---

⁵ *Отчет* о состоянии и действиях Университета Св. Владимира за 1859—1860 уч. год. — ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Т. 1. — Спр. 127. — Арк. 28.

⁶ *Отчет* о состоянии и деятельности ВІНО им. М. П. Драгоманова в Киеве за II полугодие 1922 г. — Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 79.

Курсы, объявленные на осеннее полугодие 1912 г. в Университете Св. Владимира, с указанием часов и пособий

<...4. Приват-доцент С.А. Ананьин (4 ч.)

1) Педагогика (история педагогики) — 2 часа в неделю.

2) Практические занятия по истории педагогики: разбор сочинений главнейших педагогических писателей — 2 часа в неделю.

Пособия:

1) Педагогические писатели в издании Тихомирова и Адольфа. П. Монро. История педагогики. 2 т., М., 1911.

Т. Циглер. История педагогики, К., 1911.

H. Shiller, Lehrbuch d. Geschichte d. Pädagogik, Leipz, 1904.

Т. Циглер. Очерк общей педагогики. СПб., 1903.

Э. Мейман. Лекции по экспериментальной педагогике. 3 т., М., 1909—1910.

P. Barth. Die Elementen d. Errichtung — und Unterrichte Lehre. 1908.

W. Rein. Pädagogik, 1908.

2) Д. Селли. Педагогическая психология, 1912.

Г. Мюнстерберг. Психология и учитель.

Р. Гаупп. Психология ребенка, СПб., 1910.

P. Bergemann. Lehrbuch d. pädagogischen Psychologie. 1901...⁷.

З цієї інформації можна зробити висновок, що С. Ананьїн планує, з одного боку, дати широку й об'єктивну картину розвитку педагогічної думки початку XX століття, а з іншого — допомогти студенту сформувати самостійний погляд на проблему сутності педагогічного пізнання. Це засвідчує добір фахової літератури: поряд із працею Ернста Меймана, який відстоював ідею педагогіки як прикладної частини експериментальної психології, поставлено, зокрема, роботу Гуго Мюнстерберга, де обґрунтовується думка, що «двері до занять педагогікою» — це не психологія, а філософія.

Класні журнали. Однією з форм звітності у Київській духовній академії були класні журнали. Зазвичай записи, які в них вели чергові студенти, — це план лекції або тема практичного заняття. Однак інколи траплялися дуже добросовісні чергові, і тоді звіт про лекцію займав півсторінки, а інколи студент, не розуміючи, що каже викладач, передавав зміст лекції з помилками. Наскільки вагомим може бути значення класних журналів як історико-філософських джерел, можна судити за такими фрагментами:

Классный журнал 1 курса (1912—1913 г.).

Н. Маккавейский

Педагогика

<... 15.11.12.

⁷ *Курсы, объявленные на осеннее полугодие 1912 г., с указанием часов и пособий* [Рукопис] // *Обозрение преподавания в Университете Св. Владимира и Нежинском историко-филологическом институте кн. Безбородко.* — Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі — ЦДАК). — Ф. 707. — Оп. 162. — Спр. 39. — Арк. 84.

Вопрос о воспитании в современном обществе. Искание новых путей в педагогическом деле. Педологическое движение в педагогике. Экспериментальное значение воспитания.

<...>

17.11.12.

Значение воспитания в области культурного развития людей. Культура внешняя; духовная культура. Преимущество культуры духовной.

Отрицательные взгляды на значение воспитания; несостоятельность этих взглядов. Возможности воспитания человеческой личности.

<...>

20.11.12.

Факторы воспитания; сущность воспитания. Определения педагогики. Выяснение смысла терминов «учение», «преподавание», «воспитание», «образование»; педагогика — наука.

2-й час. Практические занятия. Доклад студента IV курса священника Сви-дерского о «педагогике» профессора М. Олесницкого.

<...>

22.11.12.

Пестрота педагогических теорий не уничтожает педагогики как науки. Отношение между теорией и практикой воспитания.

<...>

27.11.12.

Научная ценность педагогики, вытекающая из понятия о науке ее материалом. Предмет и цель науки.

2-й час. Практическое занятие. Разбор первой части педагогики Юркевича.

<...>

1.12.12.

Социальная точка зрения в педагогике. Борьба рода и особи и уничтожение индивидуальности в социальной педагогике. Значение личности. Взаимоотношение между социальной и индивидуальной точками зрения и их примирение. Национализм и космополитизм педагогики, их примирение.

<...>

29.01.13.

Практическое занятие. Реферирование статьи профессора Марбургского университета Наторпа «Философия как основа педагогики». Значение данной статьи в деле воспитания. Значение теоретической и практической стороны в воспитании. Философия как базис построения теории педагогики. Своеобразная точка зрения Наторпа на философию...»⁸.

З цього помітно, що, викладаючи педагогіку, Микола Маккавейський вводить студентів у коло найактуальніших проблем педагогічного пізнання початку ХХ століття і виокремлює типові методологічні підходи до побудови теорій виховання — експериментально-педологічний і соціальний, у яких увиразнилися тенденції зводити всі пояснення процесів розвитку осо-

---

⁸ *Классный журнал* I курса (1912—1913). — ЦДІАК. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 3628. — Арк. 3, 4, 11.

бистості або до біологічних, або до суспільних чинників. Цим крайнощам вчений намагається протиставити, осмислюючи теоретичні здобутки київської академічної традиції XIX століття (П. Юркевич, М. Олесницький), духовно-православний погляд на виховання й освіту. Записи класного журналу також засвідчують, що Микола Маккавейський сам уважно вивчав і вважав корисним для студентів студіювати праці німецького філософа Пауля Наторпа «Соціальна педагогіка» і «Філософія як основа педагогіки», з одного боку, як взірць послідовного філософсько-педагогічного теоретизування, а з іншого — як матеріал для критичного переосмислення сучасних педагогічних учень на засадах православного світогляду.

Навчальні плани. Як джерело у дослідженнях з історії філософії освіти навчальні плани цікаві тим, що містять інформацію про організацію і зміст філософської і педагогічної освіти, про те, з якими дисциплінами і кафедрами інституційно було пов'язане викладання педагогіки, наскільки на неї впливала філософія. До революції навчальні плани російських університетів і духовних академій публікували разом із їхніми статутами. Однак на початку 1920-х років навчальні плани вишів змінювалися майже щорічно, і друкувати їх не було ані коштів (якщо згадати економічну руїну), ані сенсу. Тому відомості про зміст і організацію навчального процесу в радянській вищій школі початку 1920-х років можна знайти лише в архівах. Зокрема, у матеріалах про роботу Вищого інституту народної освіти ім. Драгоманова знаходимо навчальні плани, з яких дізнаємося про зміст навчальних дисциплін філософсько-педагогічної спеціалізації і кількість відведених на їх вивчення годин, а саме один з них повідомляє таке:

Учебный план гуманитарного отдела факультета профобра ВИНО им. Драгоманова на 1922—1923 уч.г.

<... Философско-педагогический цикл⁹

Курс	№ п/п	Учебная дисциплина	Преподаватель	I семестр (часов)	II семестр (часов)
I	1	Введение в философию	Гиляров	4	—
	2	Педагогическая психология	Ананьин	2	2
	3	Логика	Асмус	2	2
	4	История философии	Гиляров	—	4
	5	Эстетика	Асмус	2	3
	6	Современная психология	Гиляров	2	2
II	7	Общая педагогика	Ананьин	4	4
	8	Экспериментальная психология	Раевский	2	2

⁹ *Учебный план гуманитарного отдела факультета профобра ВИНО им. Драгоманова на 1922—1923 уч. г. Философско-педагогический цикл // Учебные планы и программы за 1922—1924 гг. — ДАК. — Ф. Р—346. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 33.*

Курс	№ п/п	Учебная дисциплина	Преподаватель	I семестр (часов)	II семестр (часов)
III	9	История философии	Гиляров	4	4
	10	История психологии	Гиляров	2	—
	11	История логики	Асмус	—	2
	12	Социальная педагогика	Селиханович	2	2
	13	Образ школы в Европе и Америке	Музыченко	2	2
	14	История педагогики в связи с современной педагогикой	Ананьин	2	4
	15	История философии	Гиляров	2	2
	16	Новейшая философия	Гиляров	2	2
	17	Дидактика	Ананьин	2	2
	18	История материализма (спецкурс)	Гиляров	—	2
	19	Методика преподавания педагогических дисциплин	Ананьин	2	2
20	Семинар по педагогике	Ананьин	2	2	

Цінність цього документу полягає в тому, що він, інформуючи про навчальні дисципліни, дає змогу відтворити концепцію підготовки фахівців філософсько-педагогічної спеціалізації, яка, по суті, втілює задум Костянтина Ушинського створити педагогічний факультет в університеті як особливому середовищі, де б на засадах науки й водночас у тісному зв'язку з філософією розвивалась фундаментальна педагогічна наука і формувався національний педагогічний світогляд (див.: [Ушинский, 1990: т. 5, с. 11]).

Звісно, прикладів використання архівних документів як джерел у дослідженнях історії філософії освіти в Україні можна наводити ще багато. Але, мабуть, цього достатньо, аби переконатись, що без архівних матеріалів було б неможливо скласти систематичний опис історії та характеристики викладання педагогіки в київській вищій школі XIX — початку XX століття. Зокрема, результати реконструкції курсів педагогіки київських академічних філософів надали підстави стверджувати, що ці курси були зорієнтовані на ідею університету як втілення «космосу наук», що об'єднані служінням вищій істині, а також ідеєю вищої освіти як прагнення до цілісності й довершеності особистості під егідою розуму. Згідно з цими ідеями, особлива роль у вищій школі мала належати філософії як єдиному способу пізнання, що придатний для здійснення світоглядного синтезу і водночас виховання самостійного мислення. Але, щоб виконувати свої функції, університет мусить не просто запровадити у навчальний план класичні філософські дисципліни, а й спеціальні науки викладати на філософському рівні, з огляду не так на теперішні потреби професії, як на інтереси «чистої

науки», тобто у координатах певного світогляду, в контексті проблем, що виникали на її історичному шляху, в постійному діалозі поглядів, що конкурують. Безумовно, саме цим визначались і академічні стандарти викладання педагогіки у Києві XIX — початку XX століття. Зокрема, вони вимагали широкого і докладного, на підставі ґрунтовного аналізу і критики літературних джерел, окреслення панорами розвитку педагогічної думки, її історії, сучасного стану і перспектив. Гадаємо, таку увагу історичному складникові у курсах педагогіки київські філософи-академісти приділяли тому, що, як і в інших філософських дисциплінах, саме він, вимагаючи урахування культурно-історичних особливостей, дає змогу широко використовувати проблемний підхід. Отож у лекціях з педагогіки київські академічні філософи супроводжували історико-педагогічні екскурси докладною критикою, а також викладом власних теорій виховання і навчання. Приклади цих теорій фіксуємо у концепціях педагогіки як науки виховної освіти у С. Гогоцького, як вчення про життєве втілення християнської гуманності у П. Юркевича, як технології етики у М. Олесницького, як практичного застосування філософських ідей у С. Ананьїна, як теорії інкультурації особистості в О. Селіхановича тощо. Фактично у своїх курсах професори філософії Київської духовної академії та Університету Св. Володимира розглядають педагогіку не як самодостатню наукову дисципліну, а як відгалуження філософії — специфічний світоглядний синтез, що є результатом етичного переосмислення наукових знань, естетичних переживань, віри у те, що призначення людини — духовний розвиток, виховання та освіта. Відповідає цьому і логіка викладу, головною передумовою якої є концепція людини, а висновками — її інтерпретація під кутом зору потреби визначити сенс, напрями і способи педагогічної діяльності.

Водночас архівні джерела дали змогу доволі докладно з'ясувати, чому в київській вищій школі філософсько-педагогічна думка не розвивалась так потужно, як, скажімо, у німецькій. Передусім цьому не сприяло постійне обмеження академічних свобод, яке, зокрема, увиразнювалось у бюрократичній регламентації навчального процесу. Так, у 1840-х роках діяльність із підготовки вчителів у Педагогічному інституті Університету Св. Володимира визначав не лише Статут 1842 року (до речі, викладання теоретичної педагогіки він узагалі не передбачав), а й піклувальник навчального округу. Яскравою ілюстрацією того, наскільки «професійними» іноді були вимоги головного адміністратора освіти (до Київського навчального округу на цю посаду зазвичай призначали військового), може стати витяг із «Пропозиції піклувальника Київського навчального округу¹⁰ про посилення практичних вправ вихованців Педагогічного інституту». А вимагав він такого:

---

¹⁰ На цій посаді тоді перебував Сергій Давидов.

<... 1) Усилить, сколько возможно, практические упражнения воспитанников университетского Педагогического института, находящихся на 3 и 4 курсах.

2) Заставлять их преподавать изустно и обрабатывать письменно лекции, приспособительно к возрасту и положению будущих их слушателей. Лекции, заслужившие особенного одобрения профессора, руководствующего в практических занятиях, могут быть: а) прочтены вторично в моем присутствии; б) обязать деканов обоих отделений философского факультета иметь лично особенное постоянное наблюдение за педагогическими упражнениями студентов и доставлять непосредственно мне ежемесячно ведомость <...> по прилагаемой при сем форме...>¹¹.

Те, що вимога надсилати щомісячні звіти про практичні вправи студентів Педагогічного інституту виконувалась ретельно, засвідчують відповідні архівні справи¹². Цю муштру (а як ще можна назвати «тренування» у складанні конспектів уроків і виголошенні лекцій без жодної попередньої загальнопедагогічної підготовки, без вивчення теорії виховання і навчання?) було припинено лише 1851 року. Тоді в російських університетах заснували кафедри педагогіки¹³, що, однак, не набагато поліпшувало умови для формування філософсько-педагогічного дискурсу, адже згадані кафедри відкрили замість кафедр філософії. Крім того, запровадження педагогіки перебувало під контролем чиновників усіх рівнів: Рада Університету Св. Володимира мусила листуватися не лише з Міністерством народної освіти, а й з Управлінням Київського Військового Подільського і Волинського генерал-губернатора навіть щодо того, який статус надати новій дисципліні у навчальному плані¹⁴. Разом з цим існувала ще одна форма обмеження академічної свободи — таємний і неприхований нагляд за духом викладання. Це засвідчує низка секретних службових документів — інструкцій, пропозицій, указів тощо¹⁵. За радянської влади ситуація ще погіршилась: ад-

---

¹¹ *Предложение попечителя Киевского учебного округа об усилении практических упражнений воспитанников Педагогического института // Об усилении практических упражнений студентов Педагогического института Университета Св. Владимира. — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 10. — Спр. 386. — Арк. 1—3.*

¹² Див.: *О практических упражнениях студентов Педагогического института Университета Св. Владимира (1847). — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 13. — Спр. 176. — 17 арк.; О практических упражнениях студентов Педагогического института Университета Св. Владимира (1849). — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 15. — Спр. 181. — 12 арк.*

¹³ Див.: *Об учреждении кафедры педагогики, определении на оную доктора философии и древней филологии Гогоцкого и прекращении существовавших до сего времени практических упражнений студентов историко-филологического и физико-математического факультетов. — ДАК. — Ф. 16. — Оп. 289. — Спр. 171. — 47 арк.*

¹⁴ *Дело Канцелярии г. Попечителя Киевского учебного округа по Высочайшему повелению, об учреждении в университетах особой кафедры педагогики (23.11.1850—16.04.1852). — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 16. — Спр. 612. — 23 арк.*

¹⁵ Як приклади див.: *Об установлении надзора за преподаванием в университете (1834—1837 гг.). — ДАК. — Ф. 16. — Оп. 469. — Спр. 3. — 7 арк.; Инструкция ректору Университета и деканам факультетов об усилении надзора над преподаванием // Копия*

міністративно-бюрократичний диктат поєднався з політико-ідеологічним, із партійними чистками і «перековуванням класової свідомості»¹⁶. Однією з форм такої роботи було, фактично, «промивання мізків»:

<... Среди этого кадра [профессорского. — С. К.] пришлось в течение истекшего полугодия вести непрерывную работу (профессорские совещания, беседы с отдельными группами и лицами) по вопросам, касающимся целевой установки нашего ВУЗа, учебных планов, программ, их увязки с целевой установкой методов преподавания, связи с другими вузами, работы вместе со студенчеством, в клубе, в Красной Армии, на селе, в подшефе и проч. В результате многие профессора как-то ближе стали к работе нашего пед. вуза, многие втянулись в общественную работу и проч. ...>¹⁷.

Утім, як бачимо з архівних документів, радянська освітня адміністрація проводила політику набору абітурієнтів такої якості, що говорити у студентській аудиторії про складні філософсько-педагогічні питання ставало і безглуздо, і небезпечно:

<... Настроения студенчества

С полной несомненностью следует сказать, что дело пролетаризации высшей школы дает уже ясные и очевидные следы в Университете. Чем младше курс, тем более отрадное впечатление он оставляет в смысле политических настроений. Прием последнего года дает большой процент пролетарского и полупролетарского элемента, пришедшего в школу с еще неокрепшими, но уже несомненными политическими симпатиями...>¹⁸.

Гадаємо, навіть цей поверховий огляд не залишить сумніву щодо цінності архівних джерел у дослідженнях історії філософії освіти. Насамкінець зауважмо, що в державних архівах Львівської, Харківської, Одеської, Чернівецької областей зберігаються фонди університетів, а в Центральних державних історичних архівах у Києві й Львові — фонди адміністративних установ, яким ці університети підпорядковувалися. Таким чином, матеріали для вивчення історії філософсько-педагогічної думки в Україні XIX —

Инструкции Министерства народного просвещения об усилении надзора за преподаванием в университете. 1850—1855 гг. — ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 857. — Арк. 4—9; Секретный указ императора Св. Синоду относительно неуважения к коренным основаниям государственного порядка и строя бывшими воспитанниками духовно-учебных заведений и о принятии мер к исполнению своего долга к установленным государственным порядкам, как со стороны воспитателей, так равно и воспитанников учебных заведений (1862 г.). — ЦДІАК. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 645. — 5 арк.

¹⁶ Див., наприклад: *Дело* Главпединспектора. Киевский ИНО. — Центральный державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 634. — 103 арк.

¹⁷ *Секретный* политотчет ректора КИНО тов. Карпеко А.А. председателю Главпрофобра УССР тов. Ряппо Я.П. // Матеріали про стан підготовки педагогічних працівників на Україні. — ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 281. — Арк. 300.

¹⁸ *Отчет* о состоянии и деятельности ВИНО им. М.П. Драгоманова в Киеве за II полугодие 1922 г. // Матеріали про учбово-виховну роботу КИНО та робфаку при ньому за 1921—1924 навч. роки. — ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 106.

початку ХХ століття знайти можливо. Тож будемо сподіватись, що колись знайдуться охочі попрацювати на цьому неораному полі.

ЛІТЕРАТУРА

- Гогоцький С.С. Введение в педагогику // Журнал Министерства народного просвещения. — 1855. — № 4. — С. 39—78.
- Дильтей В. Литературные архивы и их значение для изучения истории философии // Вопросы философии. — 1995. — № 2. — С. 124—136.
- Кузьміна С. Філософія освіти та виховання у київській академічній традиції ХІХ — початку ХХ ст. — Сімферополь: Н. Оріанда, 2010. — 552 с.
- Куликов В.Б. Педагогическая антропология: Истоки. Направления. Проблемы. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1988. — 191 [1] с.
- Новичкова Г.А. Антропологическая интерпретация педагогики О. Ф. Больнова // Вопросы философии. — 2004. — № 5. — С. 155—162.
- Огурцов А.П. На пути к философии образования // Философия образования: состояние, проблемы и перспективы (материалы заочного «круглого стола») // Вопросы философии. — 1995. — № 11. — С. 21—23.
- Платонов В.В. Философия образования как поле межсистемного взаимодействия // Философия образования: состояние, проблемы и перспективы (материалы заочного «круглого стола») // Вопросы философии. — 1995. — № 11. — С. 23—25.
- Пролесв С. [Виступ на засіданні І Могиланського історико-філософського семінару 22 січня 2003 р.] // Історико-філософське знання в Україні: стан і перспективи: частина друга // Філософська думка. — 2004. — № 3. — С. 139—142.
- Уитли Р. Когнитивная и социальная институализация научных специальностей и областей исследования // Научная деятельность: структура и институты : сб. пер. [с англ. и нем.] / [сост., общ. ред. и вступ. ст. Э. М. Мирского, Б. Г. Юдина]. — М.: «Прогресс», 1980. — С. 218—257.
- Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. Предисловие // Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: В 6 тт. — Т. 5. — М.: Педагогика, 1990. — С. 7—21.
- Шнайдер У.И. Преподавание философии в немецких университетах в ХІХ веке / Пер. с англ. Артема Смирнова // Логос. — 2004. — № 3 — 4 (43). — С. 61—90.
- Шпет Г.Г. План «Биографической библиотеки философов» // Густав Густавович Шпет. Архивные материалы. Воспоминания. Статьи / Психол. ин-т РАО; [отв. ред. Т.Д. Марцинковская]. — М.: Смысл, 2000. — С. 86—89.
- Muir James R. Is There a History of Educational Philosophy? John White vs the historical evidence [Електронний ресурс] // Educational Philosophy and Theory. — Vol. 36. — 2004. — No. 1. — P. 35—56. — Режим доступу : <http://comparative.edu.ru:9080/PortalWeb/Msg?id=1185>.
- Philosophy of education // The New Encyclopaedia Britannica. — Fifth edition. — Vol. 25. — Chicago : Encyclopaedia Britannica, Inc., 1986. — P. 734—738.

Світлана Кузьміна — кандидат філософських наук, доцент кафедри педагогіки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Сфера наукових інтересів: філософія освіти, історія філософії.

---

*Ярина
Юринець*

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ЖИТТЄПИСУ ВОЛОДИМИРА ЮРИНЦЯ: студентські роки у Львівському та Віденському університетах

Володимир Юринець (1890—1937) — постать доволі помітна на тлі української радянської філософії 1920—1930-х років. Саме він очолював «табір» українських діалектиків-деборінців у їхньому протистоянні з механістами і відзначився як один із найактивніших учасників літературно-філософської дискусії, спричиненої адресованим йому відомим памфлетом Миколи Хвильового «Україна чи Малоросія?». З його іменем пов'язана діяльність найбільш впливових філософських інституцій України зазначеної доби — Всеукраїнського інституту марксизму-ленінізму, Інституту філософії та природознавства, Інституту червоної професури філософії, Всеукраїнської академії наук.

Однак до сьогодні життя і творчість Володимира Юринця, «благополучно непрочитаного і забутого», за влучним висловом Оксани Забужко [Забужко, 1993], залишаються майже не дослідженими. Особливо це стосується етапів його філософського становлення, висвітлених у фаховій літературі вкрай побіжно і суперечливо. Навіть у спеціальних розвідках, присвячених постаті цього філософа, — маємо на увазі праці Миколи Роженка [Роженко, 1996] і Георгія Вдовиченка [Вдовиченко, 2006] — проблема витоків та формування його філософського світогляду оминається увагою. У працях згаданих авторів, так само як і в довідковій

літературі, фігурують лише назви інституцій, у яких навчався В. Юринець, але подробиць, які стосуються його студентських років, годі й шукати. Прагнучи усунути цю прогалину, спробуємо реконструювати період студентства Володимира Юринця, пов'язаний із його навчанням у Львівському та Віденському університетах, спираючись на знайдені нами архівні документи і матеріали.

На студіях у Львівському університеті (1908—1910)

Після закінчення Львівської академічної гімназії (1908) Володимир Юринець вступає до Львівського королівського університету ім. Франца І¹. Цей факт, доволі нетиповий для вихідця з тогочасної провінції — він народився 28 вересня 1890 року² в невеличкому галичанському містечку Олесько Золочівського повіту (нині — Львівської області) в сім'ї селян — засвідчує неабиякі його здібності та прагнення здобути освіту.

У другій половині ХІХ — на початку ХХ сторіччя Львівський університет переживав період наукового піднесення. Запроваджувалось викладання нових дисциплін, створювались нові кабінети і лабораторії. Постійно збільшувався кількісний склад викладачів університету. Все це було зумовлено відносною стабільністю політики уряду Австро-Угорської імперії у сфері освіти. Крім того, чинне урядове розпорядження від 1882 року щодо утраквістичного (польсько-українського) характеру Львівського університету уможливлювало не тільки запрошення на кафедри викладачів-поляків, а й дотримання певної внутрішньої автономії у питаннях навчального процесу та наукових студій.

Для більшості студентів навчання в університеті було платним. Безкоштовно навчали тільки на теологічному факультеті. На світських факультетах таким привілеєм користувалися лише ті студенти, які мали «свідомство про бідність» і успішно склали семестрові колоквіуми. Крім коштів за слухання лекцій студенти додатково сплачували за іматрикуляцію (урочисте прийняття в студенти), іспити, колоквіуми, семінарські заняття, за право користування бібліотекою та лабораторіями тощо. Отож не дивно,

---

¹ Нині — Львівський національний університет ім. Івана Франка.

² Слід вказати на численні розбіжності щодо дати народження В. Юринця, наявні в літературі. Точну дату його народження з'ясовано нами на підставі документів Державного архіву Львівської області (далі — ДАЛО). Див.: Karta wpisowa do użytku Dziekanatu № 6483. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 15. — Спр. № 620. — Арк. 205; Приговор Львовского Краевого суда на студентов Львовской политехники и университета — участников нелегального митинга, посвященного борьбе за украинский университет во Львове, обвиняемых в разгроме помещений университета после митинга. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 13. — Спр. № 304. — Арк. 8.

що першою перепоною на шляху до університету поставали матеріальні труднощі. До складу львівського студентства потрапляли переважно вихідці із заможних родин (крім високої платні за навчання, саме життя у Львові потребувало значних витрат). На решту чекали пошуки так званого «опікуна» — людини, готової надати майбутньому студенту житло і взяти на себе відповідальність за нього. Юному Володимирові Юринцю пощастило — такий собі Джозеф Крочинський дав згоду виступити в ролі його опікуна і «спонсора»³.

На той час у Львівському університеті функціонували чотири факультети — філософський, теологічний (де викладання здійснювалося латиною⁴), юридичний і медичний. На всіх факультетах, окрім медичного, навчання тривало чотири роки. Навчальний рік у тогочасному Львівському університеті поділявся на два семестри: зимовий (від 1 жовтня до кінця березня) та літній (кінець квітня — кінець липня). Зарахування студентів відбувалося не на весь рік, а щосеместру — з погляду університетського керівництва, це сприяло дисциплінованості студентів та їх зосередженості на навчальному процесі.

Абітурієнти тогочасного Львівського університету вступних іспитів не складали: їх приймали на навчання за наявності документа про середню освіту. Таким чином, маючи атестат класичної гімназії, 9 червня 1908 року В. Юринець стає студентом філософського факультету⁵.

Філософський факультет Львівського університету мав два відділення — гуманітарне та природничо-математичне⁶ (тільки 1924 року кожне з цих відділень набуло статусу факультету). Залежно від обраного відділення студентам пропонували чотири основні групи предметів: філософські, історичні, філологічні, природничі, а також іноземні мови. На природничо-математичному відділенні левову частку навчальних дисциплін становили фундаментальні (наприклад, загальна фізика, теоретична математика тощо), натомість особливістю гуманітарного відділення були спецкурси вузького спрямування.

Володимир Юринець навчався на природничо-математичному відділенні філософського факультету, і це, без сумніву, вплинуло на подальшу тематику його досліджень (зокрема — за радянських часів).

---

³ Див.: Karta wpisowa do użytku Dziekanatu № 6483. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 15. — Спр. № 620. — Арк. 205.

⁴ На інших факультетах викладання здійснювалося переважно польською мовою. Небагато курсів викладались українською та німецькою мовами.

⁵ Див.: Свидетельства об уходе студентов из университета. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 15. — Спр. 722. — Арк. 296.

⁶ Не зовсім адекватною, з огляду на це, видається характеристика природничого відділення як «математично-філософського» (див., наприклад: [Мудрий, 1999: с. 189]).

У тогочасному Львівському університеті не існувало нормативних дисциплін: кожен студент мав обирати курси для прослуховування самостійно. Не регламентувався і порядок вивчення предметів. Зрозуміло, що, обираючи ті чи ті курси, студенти мали враховувати, перш за все, свій майбутній профіль і спеціалізацію, однак це не заважало їм слухати й інші, цікаві для них дисципліни.

Як свідчать архівні документи, безпосереднє фахове спрямування університетських студій Володимира Юринця у Львові було пов'язане з фізико-математичними дисциплінами. Зокрема, він відвідував математичний семінар відомого вченого, професора Юзефа Пузини⁷, опановував курси фізики, хімії та математичного аналізу, демонструючи, за характеристиками викладачів, «особливі здібності» до точних наук⁸ і здобуваючи високі оцінки⁹. У його curriculum'і знаходимо також астрономію та біологічні науки (ботаніку, загальну біологію та зоологію)¹⁰, мінералогію, геологію та палеонтологію¹¹. Зауважмо, що з деякими з тодішніх його викладачів-природників доля зводила В. Юринця і згодом — зокрема, до складу академіків Всеукраїнської академії наук (ВУАН) 1929 року його було обрано одночасно з колишнім професором Львівського університету Степаном Рудницьким, видатним українським географом і картографом, у якого він свого часу слухав курс загальної географії.

Разом із тим наукові зацікавлення Юринця-студента від початку не обмежувалися природничо-математичними дисциплінами. Гармонійно поєднуючи у собі «фізика» і «лірика», він з особливим натхненням студіює (під керівництвом відомого літературознавця професора Кирила Студинського — згодом так само академіка ВУАН) українську і зарубіжну літературу, слухає спецкурс «Літературне відродження Галичини початку ХІХ ст.»¹², опановує навички самостійної літературної творчості. Доволі показово, що перша публікація В. Юринця — рецензія на книжку львівського славіста і мистецтвознавця, професора Львівського університету Іларіона Свенціцького «Лев Николаевич Толстой», вміщена в місцевому часопису «Неділя» у 1911

---

⁷ Наукові семінари, що діяли на філософському факультеті тогочасного Львівського університету, вважалися самостійними структурними одиницями, мали власний статут і фінансування, постійні приміщення, обладнання, бібліотеки та навчально-допоміжний персонал. Вони були дуже популярні серед студентів.

⁸ Див.: Karta wpisowa do użytku Dziekanatu № 6483. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 15. — Спр. № 620. — Арк. 208.

⁹ Див. там само. — Арк. 206.

¹⁰ Див.: Program wykładów w półroczu letnim. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 13. — Спр. 419. — Арк. 21.

¹¹ Див. там само. — Арк. 23.

¹² Див.: Karta wpisowa do użytku Dziekanatu № 6483. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 15. — Спр. № 620. — Арк. 204.

році [Юринець, 1911], — належить саме до царини літературної критики, яку в подальшому своєму житті він не тільки не залишав, а й визначав як найбільш «сродну» для себе¹³. До речі, зі Львовом пов'язані й перші поетичні «проби пера» В. Юринця — згодом, завдяки сприянню товариства «Академічна громада»¹⁴, саме тут буде видано збірку його філософських поезій «Етапи». Станеться це наприкінці 1914 року, під час Першої світової війни. Тому не дивно, що автор, за його власним зізнанням, так і не побачить «свій виріб» у друкованому вигляді [Юринець, 1929: с. 5] — рядовий австрійської армії, він перебуватиме в російському полоні надто далеко від Львова.

Із Львівським університетом пов'язані і перші кроки філософського становлення В. Юринця. Як свідчать архівні документи, його інтерес до філософії та психології увиразнився вже з першого року навчання. Зміцненню цього інтересу сприяло, зокрема, слухання обраних ним спецкурсів — «Психологія мислення» (авторський курс професора Казимежа Твардовського)¹⁵, «Теорія науки» (курс Яна Лукасевича)¹⁶, «Механіцизм і телеологія», «Теорія пізнання» (спецкурси доктора Мстислава Вартенберга)¹⁷, «Філософія математики» (встановити, хто читав цей курс, на жаль, поки що не вдалося)¹⁸.

Як свідчать архівні джерела, Володимир Юринець був одним із тих дев'ятисот (!) студентів, які 1908 року записалися на курс філософії професора Казимежа Твардовського — видатного польського філософа та організатора науки. З його ім'ям пов'язане заснування відомої Львівсько-Варшавської філософської школи, діяльність якої розгорталась у річищі аналітичної філософії, під знаком зближення філософських і наукових студій. Маючи виняткове уміння донести до слухачів найскладніші питання шляхом їх ретельного і послідовного аналізу, викладеного прозорою і виразною мовою, К. Твардовський зажив слави не тільки як науковець, а й як один із найвизначніших педагогів ХХ сторіччя. Переконатись у викладацькій майстер-

¹³ Див.: Справа Юринця В.О. — Центральний державний архів вищих органів влади (далі — ЦДАВО). — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. № 8902. — Арк. 4.

¹⁴ «Академічна громада» — українське студентське товариство, що діяло у Львові у 1896—1921 роках, поєднуючи функції наукової організації та спілки взаємодопомоги. Друкованим органом товариства був часопис «Молода Україна». Члени «Академічної громади» брали активну участь у академічних вічах у період боротьби за відкриття українського університету. Діяльність товариства припинила польська влада.

¹⁵ Karta wpisowa do użytku Dziekanatu № 6483. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 15. — Спр. № 620. — Арк. 205.

¹⁶ Див.: Program wykładów w półroczu letnim. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 13. — Спр. 419. — Арк. 21.

¹⁷ Див.: Karta wpisowa do użytku Dziekanatu № 6483. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 15. — Спр. № 620. — Арк. 205.

¹⁸ Див.: Program wykładów w półroczu letnim. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 13. — Спр. 419. — Арк. 22.

ності відомого філософа мав змогу і В. Юринець, тричі на тиждень відвідуючи його лекції, представлені тематичними блоками: «Про напрями філософії», «Про системи логічні», «Історичні періоди розвитку філософії»¹⁹.

Надаючи першорядного значення прищепленню студентам навичок самостійної наукової творчості, К. Твардовський не обмежував свою викладацьку діяльність у Львівському університеті, що тривала тридцять п'ять років (1895—1930), тільки лекційними курсами. Недарма своєрідною «візитівкою» тогочасного Львівського університету став філософський семінар К. Твардовського, започаткований 1897 року. Його діяльність значно сприяла зростанню наукових зацікавлень і творчої активності студентства. Робота семінару полягала в підготовці, заслуховуванні та обговоренні наукових доповідей студентів: така практика, здійснювана під керівництвом Майстра, мала стимулювати їхній творчий пошук, формувати навички самостійного дослідження, вміння викласти його результати та вести наукову дискусію. Як свідчать архівні джерела, філософський семінар К. Твардовського вирізнявся не тільки неабиякою популярністю у студентів, а й надзвичайною пошаною колег і керівництва Львівського університету²⁰. Немає сумніву, що своїми першими філософськими кроками і навичками філософського фаху В. Юринець зобов'язаний саме участі у згаданому семінарі, до якого він готував як письмові роботи (зокрема, на теми «Проблематика твору Д. Юма “Про природу”» та «Інтерпретація вибраних листів Г. Ляйбніца»), так і усні доповіді («Розуміння твору Р. Декарта “Міркування про метод”», «Зміст логіки Аристотеля»)²¹. Учень Франца Brentano, Вільгельма Вундта і Карла Штумпфа, Казимеж Твардовський, як відомо, чимало сприяв і розвиткові психологічної науки. Зокрема, з його ім'ям пов'язане заснування у Львівському університеті психологічної науководослідної лабораторії (1907), на ґрунті якої згодом постав очолюваний ним львівський Психологічний інститут (1920). Саме за часів навчання В. Юринця у Львівському університеті К. Твардовський запроваджує лабораторні практикуми з експериментальної психології. Щоправда, через високу вартість занять у психологічній лабораторії (десять крон за півріччя) охочих відвідувати їх було небагато. Але «спонсор» Володимира Юринця був, вочевидь, людиною заможною і не шкодував коштів на освіту свого підопічного — серед сорока трьох студентів, які виявили бажання займатися психологічними експериментами у 1908 році, бачимо і його ім'я²².

---

¹⁹ Див. там само. — Арк. 23.

²⁰ Див.: Отчет о научной работе кафедры философии... — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 13. — Спр. № 496. — Арк. 18.

²¹ Див.: Program wykładów w półroczu letnim. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 13. — Спр. 419. — Арк. 6—26.

²² Див. там само. — Арк. 31.

Важливим складником у здобутті Володимиром Юринцем філософської освіти було опанування курсу логіки, який читав молодий, але вже відомий професор Ян Лукашевич, учень Казимежа Твардовського і співзасновник Львівсько-Варшавської філософської школи, автор першої системи модальної логіки.

Слід зазначити, що гуманітарний складник освіти В. Юринця, здобутої у Львівському університеті, не обмежувався літературознавчими і філософськими дисциплінами. Зокрема, в його *curriculum*'і знаходимо курс загальної історії та археології, який читав видатний історик, один із очільників т. зв. народницької історіографії Михайло Грушевський²³ (на той час — професор Львівського університету); курс етнографії (його викладав відомий науковець професор Станіслав Цішевський); розлогі (трисеместрові) курси з історії мистецтв (у викладі знаного мистецтвознавця, професора Яна Антоневича-Болоза), історії мов (її викладачем був знаний філолог-полоніст професор Адам Кринський), давньої і новітньої філології (його читав професор-класичник Станіслав Вітковський, якого вважають «батьком» польської папірології). Як і всі студенти філософського факультету, що їх готували до майбутньої викладацької діяльності (або, кажучи тогочасною мовою, «учительських посад»), В. Юринець вивчав історію педагогіки та дидактику — ці предмети викладав приват-доцент Болеслав Маньковський, відомий як засновник Педагогічної семінарії при Львівському університеті (1907).

Як свідчать архівні документи, вже у студентські роки В. Юринець виявляє активну громадсько-політичну позицію — зокрема, 1909 року вступає до Польської партії соціал-демократичної Галичини та Сілезії (ППСД), яка входила до складу Соціал-демократичної партії Австрії (членство фактично у лавах австрійських соціал-демократів В. Юринець зберігає до 1914 року²⁴). Ідеологічна платформа партії дістала назву «реформістської», адже тлумачила шлях до соціалізму як шлях реформ, а основне завдання соціал-демократії вбачала у захисті інтересів робітничого класу легальними методами парламентської боротьби. Згодом В. Юринець із запалом критикуватиме ідеї західної соціал-демократії [Юринець, 1928], підтримуючи лінію більшовиків.

Упродовж навчання у Львівському університеті Володимир Юринець брав участь і в роботі студентських товариств. Зокрема, він був членом найбільш впливової на той час студентської організації — «Академічної громади», що у різні періоди свого існування налічувала від кількох десятків до

---

²³ У курсі М. Грушевського, що читався українською мовою і містив спеціальний огляд Східної Європи, значна увага приділялась історії українського народу.

²⁴ Див.: *Справа Юринця В.О.* — ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. № 8902. — Арк. 2

кількох сотень членів. Під її егідою діяли драматичний, правничий, літературний, філософський та економічно-соціальний гуртки, велася активна просвітницька діяльність, спрямована на пробудження національної свідомості українського населення. У 1909 році «академіки», як їх називали, виступили ініціаторами скликання у Львові з'їзду студентів-українців з вищих навчальних закладів обох імперій (Австро-Угорської і Російської) й увійшли до створеного на з'їзді Українського студентського союзу. Серед упорядників друкованого органу останнього — відродженого часопису «Молода Україна» (цей перший український студентський часопис виходив нерегулярно — від січня 1900 до березня 1903 року, а також у 1905 і 1910 роках) — натрапляємо й на ім'я Володимира Юринця²⁵.

Участь у діяльності «Академічної громади» і «Молодої України» є промовистим свідченням того, що вже у перші роки навчання В. Юринець опиняється у вирі політичної боротьби львівського університетського студентства «за право української викладової та урядової мови», яка стала однією з яскравих сторінок руху галицьких українців за національну вищу школу.

Як відомо, загострення українсько-польського суперництва в Галичині кінця ХІХ — початку ХХ ст. найбільше торкнулося сфери освіти. Стимульоване боротьбою українських студентів і викладачів Львівського університету за національну вищу школу, яку підтримали проукраїнські політичні партії Галичини, «університетське питання» набувало нових форм і масштабів.

Упродовж 1908—1909 років українська молодь не вдавалася до нелегальної боротьби, сподіваючись на парламентське залагодження університетської справи. Проте польська більшість в університетському сенаті обрала провокативний шлях, ухваливши на початку 1910 року звернення до австрійського уряду щодо законодавчого закріплення польського характеру університету.

Неспроможність політиків вирішити наболіле «університетське питання» парламентським шляхом, а також наміри керманічів Львівського університету утвердити його у статусі польського спричинили новий сплеск активності студентів-українців, яка для багатьох із них мала трагічні наслідки. Сутичка, спровокована польськими студентами під час нелегального віча студентів-українців 1 липня 1910 року, що скінчилася стріляниною й загибеллю одного з очільників «Академічної громади» — Адама Коцка, дала підстави поліції для обвинувачення українських учасників інциденту у масових заворушеннях. 127 студентів-українців було заарештовано, згодом 101 із них — засуджено [Гурак, 2007/2008: с. 309—310]. Не уникнув покарання і Володимир Юринець — постановою «крайового кар-

---

²⁵ Див.: *Общества студентов*. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 17. — Спр. № 26. — Арк. 54.

ного суду» від 15 серпня 1911 року²⁶ його засуджують «на чотирнадцять днів в'язниці»²⁷. До речі, у списку засуджених бачимо також ім'я тодішнього студента Львівської політехніки Осипа Букшованого (згодом — відомого військового і громадсько-політичного діяча, командира бригади Українських січових стрільців)²⁸, з яким доля знову зводить В. Юринця вже у 1930-х роках під час масових арештів української інтелігенції. Коли у 1933 році О. Букшованого було заарештовано і засуджено за сфабрикованою «справою УВО» («Української Військової Організації»), В. Юринець давав свідчення проти активістів цього «угруповання» (а радше писав їх під диктовку співробітників ГПУ), але винесення вироку сумнозвісною «трійкою» та його виконання щодо обох діячів майже збіглись у часі (обох розстріляно наприкінці 1937 року).

А тоді, у далекому 1910 році, усіх без винятку українських учасників студентських заворушень було виключено з університету без зарахування їм майже завершеного літнього семестру навчання. Таким чином, провчившись у Львівському університеті фактично чотири семестри, В. Юринець отримав «свідоцтво» про своє навчання, що продовжувалося буцімто лише три півріччя²⁹.

У Віденському університеті: від студента до доктора філософії (1910—1913)

Відрахований із Львівського університету, Володимир Юринець вирішує продовжити освіту у Віденському університеті: практика студіювання у Відні чи Граці була здавна поширеною в колі львівських спудеїв.

Як засвідчують документи з Архіву Віденського університету (Archiv der Universität Wien), 18 вересня 1910 року Володимир Юринець стає студентом фізико-математичного відділення філософського факультету, де навчається два з половиною роки (п'ять семестрів)³⁰. Як і у Львові, процедура зараху-

²⁶ Див.: Приговор Львовского Краевого суда на студентов Львовской политехники и университета — участников нелегального митинга, посвященного борьбе за украинский университет во Львове, обвиняемых в разгроме помещений университета после митинга. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 13. — Спр. № 304. — Арк. 43.

²⁷ Див.: Протоколы заседаний дисциплинарной комиссии и списки отстраненных от учебы в университете украинских студентов, заключенных и не заключенных, привлекаемых к судебной и дисциплинарной ответственности за участие в волнениях 1 июля 1910 года в Львовском университете. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 13. — Спр. 408. — Арк. 13.

²⁸ Див.: Приговор Львовского Краевого суда на студентов Львовской политехники и университета... — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 13. — Спр. № 304.

²⁹ Див.: Свидетельства об уходе студентов из университета. — ДАЛО. — Ф. 26. — Оп. 15. — Спр. № 722. — Арк. 296—297.

³⁰ Archiv der Universität Wien. Pn 4807, a/z764.

вання до лав студентів одного з найдавніших європейських університетів була, так би мовити, автоматичною: вступні випробування не проводилися, звання студента присвоювали на основі документа про середню освіту та виписки з попереднього місця навчання щодо прослуханих курсів.

Загальна кількість студентів-українців у тогочасному Віденському університеті (1910—1911) була не надто великою: більшість із них навчалися на юридичному (16 осіб) та медичному (12 осіб) факультетах; дев'ятеро студіювали філософію, четверо — теологію³¹.

Право вільного вибору дисциплін, що існувало в університеті, дало змогу В. Юринцю не змінювати основного напрямку своїх наукових зацікавлень — найбільше уваги він приділяє фізико-математичним дисциплінам. Передусім, він прослуховує курс теоретичної фізики («Theoretische Physik») у Фридриха Газенорля (*Hasenohrl*) (1874—1915)³² — блискучого викладача і талановитого науковця, одного з творців спеціальної теорії відносності. Вартим уваги є той факт, що на семінарських заняттях Газенорлю асистував його учень, ще маловідомий на той час Ервін Шрєдингер (1887—1961) — у майбутньому один із засновників квантової механіки і хвильової теорії матерії, нобелівський лауреат у галузі фізики (1933). В одній із програм Шрєдингерового семінару натрапляємо й на ім'я Володимира Юринця та тему його доповіді — «Атомізм Демокрита»³³. Можемо припустити, що саме згадана доповідь визначила зміст і проблематику однієї з перших наукових статей В. Юринця — «Демокрит у світлі новітніх наукових досліджень» [Юринець, 1922]. З огляду на праці українського радянського філософа початку 1930-х років він ніколи не втрачав інтересу до фізики і був добре обізнаний із її актуальними тенденціями та відкриттями. Та доля зле пожартувала з нього: наведені у статті «Криза в сучасній буржуазній фізиці в освітленні ленінського етапу філософії марксизму» математичні виклади Е. Шрєдингера без посилання на їх автора («для кожного спеціаліста-фізика це загальновідомі закони, які не потребують обґрунтувань» — саме так пояснював цей «вчинок» В. Юринець партійному керівництву³⁴) спричинили зливу обвинувачень у плагіаті, що стало однією з офіційних причин позбавлення його членства у КП(б)У та статусу академіка ВУАН (1933).

Неабияку популярність серед віденських студентів 1910—1912 років мали блискучі лекції з математичного аналізу та теорії ймовірності профе-

---

³¹ Див.: Archiv der Universität Wien, Matrikel-Codex M 21 — M 27 (1890/91 — 1913/14), Tabelle 19.

³² Див.: Archiv der Universität Wien, Ibid., Pn 4807—19, a/z765.

³³ Див.: Archiv der Universität Wien, Ibid., Pn 4807, a/z865.

³⁴ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 20. — Ч. 3. — Спр. № 5296. — Арк. 10.

сора Франца Мертенса (1840—1927). Наприклад, кількість охочих прослухати його курс восени 1910 року сягала близько 60 осіб³⁵. Серед них натрапляємо на ім'я не лише Володимира Юринця³⁶, а й ще одного студента-галичанина — в майбутньому видатного українського математика, громадського діяча та педагога Миколи Чайковського (1887—1970)³⁷. У 1933 році їхні імена знову опиняться поруч — і філософ Юринець, і математик Чайковський перебуватимуть під слідством за сфабрикованою справою «УВО» (для першого це слідство завершиться розстрілом, а для останнього — десятьма роками ув'язнення).

Щодо викладання філософських дисциплін у Віденському університеті початку ХХ сторіччя, то на ньому надзвичайно позначилися вплив і авторитет відомого фізика і філософа-позитивіста професора Ернста Маха (1838—1916), чий критичний аналіз класичної ньютонівської фізики заклав підвалини нової фізики — зокрема теорії відносності. Як відомо, на зламі ХІХ—ХХ сторіч його науково-філософська концепція емпіріокритицизму здобула загальне визнання фізиків і представників інших природничо-наукових дисциплін. Саме на ґрунті очолюваної ним у 1885—1901 роках кафедри філософії індуктивних наук (у наукових колах її так і називали — «кафедра Маха») згодом постав славнозвісний Віденський гурток (Мориц Шлік, Рудольф Карнап та ін.), представників якого об'єднувала спільна мета — розроблення логічного позитивізму.

Прагнення Е. Маха звільнити емпіричні науки від метафізичних ідей поділяли й ті професори, котрі опікувалися викладанням філософських курсів у Віденському університеті за часів навчання Володимира Юринця, — зокрема такі відомі постаті, як Фридрих Йодль (1849—1914) і Вільгельм Єрузалем (1854—1923). Як свідчать архівні документи, під керівництвом Ф. Йодля В. Юринець опановував розлогий (розрахований на три семестри) курс етики, а також спецкурс «Теорія монізму». У В. Єрузалема, прибічника позитивізму і прагматизму, В. Юринець прослухав цілу низку філософських спецкурсів, зокрема, «Основи соціальної філософії», «Напрями філософії», «Сучасні філософські теорії» та «Основи теорії махізму», а також курс «Основи емпіричної психології»³⁸.

До речі, розвиток психологічної науки у Віденському університеті початку ХХ сторіччя заслуговує на окрему згадку, адже пов'язаний з іменем засновника психоаналітичної теорії Зигмунда Фрейда (з 1902 року — університетського професора невропатології) і віденської школи психо-

³⁵ Див.: Archiv der Universität Wien, Matrikel-Codex K 14 — K 15 (1910/11).

³⁶ Див.: там само.

³⁷ Див.: там само.

³⁸ Див.: там само, Pn 4807, a/z876.

аналізу. Можемо лише здогадуватися, чи довелось Юринцю слухати лекції Фрейда, але про відвідування ним Фрейдівської клінічної лабораторії, створеної на основі медичного факультету, є підстави стверджувати із певністю: прізвище В. Юринця фіксуємо серед тих студентів філософського факультету, які отримали дозвіл відвідувати експериментальні заняття з психології у зазначеній лабораторії після внесення відповідної оплати (3 гульдени на півріччя)³⁹. Крім того, як свідчать архівні документи⁴⁰, восени 1910 року В. Юринець слухав спецкурс «Основи психоаналізу», який читав Альфред Адлер (1870—1937), один із найвідоміших прибічників психоаналізу, в майбутньому — опонент Фрейда і реформатор його вчення, засновник індивідуальної психології, а на той час — президент Віденського психоаналітичного товариства. Як засвідчують пізніші наукові студії В. Юринця, його інтерес до психології, виявлений у студентські роки, зберігався і міцнішав упродовж усього життя, а його стаття «Фрейдизм і марксизм» [Юринець, 1924] стала одним із перших вітчизняних спеціальних досліджень, присвячених психоаналітичній теорії.

З огляду на збережені архівні джерела, під час навчання у Відні Володимир Юринець не втрачає інтересу й до історичної науки — зокрема, відвідує семінар відомого історика-славіста Ганса Юберсбергера (на той час — доцента, а в майбутньому професора і ректора Віденського університету). Під керівництвом Юберсбергера він опановує загальну історію Східної Європи (Російської імперії, Польщі та Балканських країн), а також основи джерелознавства⁴¹.

Як свідчать архівні джерела, вагоме місце у «віденських студіях» В. Юринця належало підготовці докторської дисертації, тема котрої — «Grundbegriffe von Hegels "Wissenschaft der Logik"» («Основні поняття "Науки логіки" Гегеля») — як бачимо, виявилася не пов'язаною з профільними фізико-математичними науками. Що спричинило саме такий вибір теми дисертаційної роботи? Достеменною відповідь, на жаль, невідома. Апелюючи ж до текстів Юринця-академіка, неважко помітити його глибокий пієтет до вчення Гегеля, яке характеризується ним як «останнє слово ідеалізму», «всесистема», у якій творчу тенденцію ідеалістичної філософії «досказано до кінця» [Юринець, 1930: с. 147]. На тлі величній й довершеній Гегелевій системі новітня західна філософія сприймається ним «як ідеалістичне епігонство» [там само], і, з огляду на пріоритети студентських часів, у цій характеристиці не варто шукати лише данину радянському часу. Шкода,

---

³⁹ Див.: Archiv der Universität Wien, Ibid., Pn 4807, p. 904—07.

⁴⁰ Див.: там само, Pn 4807, a/z876.

⁴¹ Див.: там само, Pn 4807, a/z876.

⁴² Див.: там само, Pn 6045, a85.

що текст дисертаційного дослідження Володимира Юринця не зберігся (дисертаційний фонд в архіві Віденського університету почали упорядковувати лише 1923 року). Не вдалося знайти й документів, які стосуються самого захисту. Утім, з'ясування теми дисертації дає змогу з певністю стверджувати, що ступінь доктора філософії, здобутий Юринцем у Віденському університеті⁴³, стосувався саме філософських наук, а не іншої галузі знань.

На тлі «червоної професури» 1920—1930-х років Володимир Юринець вирізнявся високим рівнем освіченості та наукової ерудованості. Без сумніву, роки студентства у Львівському та Віденському університетах — саме той період у його житті, який зумовив формування цих якостей. Як показали наші архівні студії, Юринцю пощастило мати серед своїх викладачів і наставників ціле гроно видатних вчених та педагогів. Казимеж Твардовський і Ян Лукасевич, Фридрих Йодль і Альфред Адлер, Фридрих Газенорль і Ервін Шрьодінгер, Юзеф Пузина і Кирило Студинський, Михайло Грушевський і Станіслав Цішевський — під керівництвом цих та інших знаних науковців відбувалося його інтелектуальне становлення та перші самостійні дослідницькі кроки. Зрештою, й сама атмосфера потужних наукових і освітніх осередків, нових відкриттів, теоретичних пошуків, запеклих дискусій, яка панувала у відомих європейських університетах на початку ХХ сторіччя, мала важливе значення для фахового і культурного зростання українського філософа.

Дух «європейськості», який позначився на формуванні світогляду Юринця-студента, прозирає і в Юринцеві-академіку радянської доби. Відданий комуністичним ідеалам, знаний марксист і один із провідних українських «бійців ідеологічного фронту» 1920—1930-х років, він постійно прагнув до якогось внутрішнього компромісу — між динамікою власних наукових пошуків та статикою більшовицької теорії, між прагненням до вільної думки та дотриманням встановлених догматичних принципів. Щоправда, таке «балансування» виявилось не надто вдалим для Юринця-філософа, а його університетське минуле стало одним із чинників глибокої внутрішньої драми і, зрештою, трагічного життєвого фіналу. Але це вже — тема для іншої розвідки...

ЛІТЕРАТУРА

Вдовиченко Г. В. Академік В. Юринець як дослідник західноєвропейської філософської думки другої половини 19 — першої третини 20 століття // Мультиверсум. — 2006. — № 53. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Journal/M_53/Multiversum_53.htm.

⁴³ Див.: Справа Юринця В. О. — ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. № 8902. — Арк. 2.

- Вдовиченко Г.В.* Марксизм і його критика в західноєвропейській філософії як об'єкт досліджень академіка В. Юринця // Мультиверсум. — 2006. — № 52. — С. 3—18. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_52/Vdovychenko.htm.
- Гурак І.* Студентство у боротьбі за відкриття українського університету у Львові та події 1 липня 1910 року // Українознавчі студії. — 2007/2008. — № 8/9. — С. 305—315.
- Забужко О.* Філософія і культурна притомність нації (доповідь, виголошена на 11-му Конгресі Міжнародної асоціації українознавців у Львові в серпні 1993 року). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.exlibris.org.ua/zabuzko/r04.html>.
- Мудрий В.* Змагання за українські університети в Галичині. — Львів; Нью-Йорк, 1999. — 194 с.
- Роженко М.* Трагедія академіка Юринця: Штрихи до історії української філософії радянської доби. — К., 1996. — 190 с.
- Філософський енциклопедичний словник* / [голова редколегії В. І. Шинкарук]. — К., 2002. — 744 с.
- Юринець В.* Демокрит в світле новейших научних исследований // Под знаменем марксизма. — 1922. — №9—10. — С.84—94.
- Юринець В.* Фрейдизм и марксизм // Под знаменем марксизма. — 1924. — № 8—9. — С. 51—93.
- Юринець В.* Автобіографія // Літературний ярмарок. Альманах-місячник. — Х., 1929. — Кн. 5 (135). — С. 5—7.
- Юринець В.* Криза в сучасній буржуазній фізиці в освітленні ленінського етапу філософії марксизму // За марксо-ленінське природознавство. — 1932. — № 1. — С. 32—40; № 2—3. — С. 21—35.
- Юринець В.* Останнє слово ревізіонізму Каутського // Прапор марксизму. — 1928. — № 2. — С. 5—19.
- Юринець В.* Рецензія (на кн.: Свенціцький І. Лев Николаевич Толстой) // Неділя. — 1911. — Ч. 21. — С. 8—24.
- Юринець В.* Філософсько-соціологічні нариси / Український Інститут марксизму-ленінізму. Філософсько-соціологічний відділ. — Харків; Київ, 1930. — 234 с.

Ярина Юринець — старший викладач, аспірантка кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія». Сфера наукових інтересів — історія філософії, українська філософія радянської доби.

Архів радянської доби

*Марина
Ткачук*

ФІЛОСОФСЬКА ОСВІТА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: досвід осмислення історичних документів та архівних матеріалів

Відтворення цілісної картини становлення і розвитку філософської освіти на вітчизняних теренах безумовно передбачає звернення до найближчого і ще свіжого у пам'яті сучасників радянського періоду її історії. Не оминати його увагою спонукає не тільки доволі значна часова тривалість, а й питома вага у тих процесах, що відбуваються у філософській науці й освіті пострадянських країн сьогодні. Усвідомлення цієї ваги — найсвіжіша ознака часу, яку, можливо, важко було передбачити у бурхливі 1990-ті. У ейфорії звільнення від ідеологічних тортур і виходу на простори філософування, непідвладного партійним директивам, здавалося, що пройдено «точку неповернення», за якою відкриваються перспективи справжньої філософської творчості, а все, що їй передувало, — трагічна сторінка, перегорнута назавжди і варта якнайшвидшого забуття. Однак досвіду двох десятиліть, що минули з часів «перебудови», виявилось достатньо, щоб увиразнити всю ілюзорність уявлень про те, що для подолання радянського минулого нашої філософської науки цілком вистачить урочистих відмов, переконливих запевнянь, змін «вивісок» на дверях кафедр чи, навіть, тих незбагненно-миттєвих особистісних трансформацій, що здатні перетворювати найзавзятіших

«наукових комуністів» (чи «істориків партії») на «незаангажованих» політологів, найпереконаніших «наукових атеїстів» — на ревних християн, а найпослідовніших «борців з буржуазним націоналізмом» — у найщиріших націонал-патріотів. Попри всі зусилля й певні успіхи у розбудові філософської освіти і науки, які навряд чи можна заперечити, доброякісні продукти вітчизняного «філософського виробника», не кажучи вже про злети творчої філософської думки, залишаються надто поодинокими на тлі неухильного зростання кількості дипломованих псевдонауковців і тих імітаційних та симулятивних процесів, що приховують брак фахової культури, знань, здатності та смаку до дослідницької діяльності. Ці процеси є переконливим свідченням того, що звичка до філософування «по-радянськи» виявилася міцнішою за прагнення до її подолання, і хоч би якими щирими були наміри дистанціюватися від нашого нещодавнього філософського минулого, воно підспудно присутнє у нашому філософському сьогодні.

З одного боку, це й не дивно, зважаючи на надто глибокі рани, нанесені філософському мисленню за доби тоталітаризму, — марно сподіватися, що їх загоєння може буде швидким. З іншого — цілком очевидно, що надії на одужання залишаються лише надіями без усебічного, доглибного осмислення всього того, що відбулося з філософією і філософами у радянські часи. Потреба в такому осмисленні відчувається дедалі виразніше: на пострадянському просторі тема радянської філософії викликає сьогодні значний інтерес дослідників різних поколінь. Однак для того, щоб спроби осмислення не вилилися у чергове «конструювання» реальності, такого собі «теоретизування» щодо феномену радянської філософії, варто усвідомити й необхідність їх угрунтування на історико-філософських дослідженнях, що потребують спеціальних архівних студій і залучення великого розмаїття джерел — не тільки питомо філософських. Адже ж доволі значна кількість розвідок, присвячених філософії радянської доби (у тому числі, української) у 1960—1980-х рр. не повинна навіювати ілюзії її дослідженості — переважну частину цих розвідок створено на ідеологічне «замовлення», що мало на меті увиразнити поступально-прогресивний характер розвитку марксизму-ленінізму, його тріумфальну ходу республіками СРСР. Бездумне відтворення вміщених у них відомостей у сучасних підручниках і панорамних монографіях навряд чи пролле світло на ті сторінки вітчизняної історії філософії, які, попри їх найближчу до нас відстань, залишаються практично невідомими. Останнє особливо стосується діяльності тих інституцій, що опікувалися питаннями фахової філософської освіти — тут перед дослідниками відкривається, хоч як парадоксально, «неоране поле». Не прагнучи впоратися з ним у межах однієї розвідки, спробуємо бодай окреслити «освітні» контури філософії в радянській Україні, спираючись на історичні документи та архівні джерела.

Радянська модель освіти: сутність і становлення

Не буде перебільшенням стверджувати, що сфера освіти залишалася в епіцентрі неусипного партійно-державного керівництва впродовж усієї радянської історії. Прагнення до тотального контролю над усіма шаблями і ланками освітянського життя, увиразнене вже на зорі радянської влади, було не випадковим, адже стосувалося ключового у справі розбудови комунізму завдання — формування власне «будівничих», «людського матеріалу», спроможного втілити у життя проект комуністичного суспільства. Зрозуміло, що зрощення «нової породи» людей потребувало нової системи освіти і виховання, першим кроком до якої мала стати цілковита руйнація системи старої — «чужої» й «ворожої» ідеалам комунізму.

Про радикальність намірів більшовицької влади щодо освітянської сфери переконливо свідчили вже перші її декрети і постанови — «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (23 січня 1918), «Про ліквідацію посад законовчителів усіх ісповідань» (17 лютого 1918), «Про скасування форм і учбових знаків усіх навчальних закладів» (18 лютого 1918), «Про підпорядкування всіх навчальних закладів Народному комісаріату освіти» (23 лютого 1918), що проголошувався головним державним керманічем «перетворення навчально-виховної справи в Росії з метою її об'єднання й оновлення на засадах нової педагогіки та соціалізму» [Постановление Наркомпроса РСФСР от 23.02.1918]. Цими засадами «нової педагогіки» стали *соціальне виховання і трудове навчання*.

Приклад російських «товаришів» наслідували й українські більшовики. Хоча їхня влада остаточно утвердилась у грудні 1919 р., з третьої спроби, деякі революційні заходи у царині освіти було здійснено вже за часів їх першого і другого «пришестя» — зокрема, у грудні 1917 р. створено Наркомат освіти, а у травні 1919 р. прийнято «Положення про єдину трудову школу УСРР¹», що передбачало запровадження на теренах республіки обов'язкової безкоштовної загальної освіти громадян (починаючи з восьмирічного віку), здобутої шляхом систематичного прилучення до «продуктивної праці». Увиразнюючи прагнення нової влади рішучо відмежуватися від старорежимної моделі освіти, «Положення» усувало не тільки будь-які елементи релігійного навчання і виховання, а й поділ учнів на класи, домашні завдання, п'ятибальну систему оцінювання знань, іспити тощо.

Черговим кроком в утвердженні «революційних» освітянських новацій стало прийняття Наркомосом УСРР у липні 1920 р. «Декларації про соціальне

¹ УСРР (Українська Соціалістична Радянська Республіка) — назва України до прийняття конституції 1937 р., згідно з якою її назву було змінено на УРСР (Українська Радянська Соціалістична Республіка).

виховання дітей», що проголошувала засадничим принципом нової моделі освіти єдність навчання і трудового виховання в дусі комунізму, але насправді освячувала домінування останнього. Монополізуючи справу освіти і виховання, держава покладалася не на такі «віджилі» ланки, як сім'я і школа (в очах тогочасних очільників наркомосів їхнє «відмирання» здавалося лише справою часу), а на дитячі будинки і комуни, визнані за ідеальні «інкубатори» зрощення нового «людського матеріалу».

У цілому дотримуючись настанов, задекларованих спільною постановою Наркомосів РСФСР та УСРР «Про єдність освітньої політики», ухваленої ще у травні того ж 1920 р., українські будівничі нової «трудової освіти» виявилися навіть радикальнішими за російських колег, запроваджуючи модель вузькопрофесійної освіти, безпосередньо пов'язаної із виробництвом і його потребами. Спеціалізація виявлялася вже на рівні трудових шкіл-семирічок, поділених на фабрично-заводські та агрономізовані. Ще виразніше дух «профтехнізації» позначався на системі вищої освіти: її головними ланками поставали технікуми та інститути, покликані готувати фахівців-практиків вузького профілю. Що ж до університетів, за самим своїм визначенням не відповідних утилітарно-технократичним цілям і завданням, то вони, згідно з рішенням Наркомосу УСРР, на початку липня 1920 р. просто припинили своє існування, передавши свої приміщення і майно новоствореним інститутам народної освіти².

У глибинному сенсі нова «освітня парадигма», увиразнена згаданими вище документами й остаточно утверджена прийнятим у листопаді 1922 р. «Кодексом законів про народну освіту в УСРР», знаменувала перетворення

---

² Реалії життя провідних у минулому освітніх і наукових інституцій на початку 1920-х рр. яскраво увиразнює один з архівних документів, який стосується колишнього Університету Св. Володимира. «В настоящее время, — писав невідомий кореспондент у липні 1922 р., — Киевский университет находится в состоянии полного разложения, вернее и юридически, и фактически его не существует. Помимо пережитых им многочисленных реформ он потерял много своих членов вследствие естественной смерти, а еще больше профессоров не входит в состав университета вследствие причин, так или иначе связанных с революцией. Многие за границей..., иные умерли от сыпного тифа и перенесенных тяжелых условий жизни ..., третьи — расстреляны ..., четвертые — просто покинули Киев, сделавшись центром интриг, национальных и личных счетов. ... В Киеве создано странное положение, отличающееся от других центров умственной жизни: есть старое здание университета, есть библиотеки, кабинеты, лаборатории, есть остатки ученой корпорации, но, чтобы уничтожить и эти остатки, не выдают в срок жалования, дают в течение года (sic!) лишь 20-15-5% той суммы, которая причитается в качестве месячной платы, задерживают выдачу академического пайка, дают его не полностью. В список получающих академический паек внесены лица, не имеющие часто никакого отношения к науке и искусству, и не внесены лица, известные в науке своими трудами. С другой стороны, во главе университета стоят лица, чуждые науке и вообще не имеющие никакого отношения к народному образованию ...» (цит. за: [Очеретянко, 1997: с. 246]).

освітянської сфери на цілковито підвладний партійно-державному керівництву механізм продукування і розподілу знання, підпорядкований вищій меті — формуванню якісно «нової» людини, будівничого «світлого комуністичного майбуття». З одного боку, цей утилітарний підхід ґрунтувався на ототоженні освіти із виробництвом, а отже, утверджував на її ниві такі «інноваційні» принципи і підходи, як *плановість* і *колективність*, перетворюючи вчителя на «шкроба» (шкільного *робітника*), а вченого — на «наукового *працівника*». З іншого ж боку, визначення пріоритетним завданням освіти і науки обслуговування потреб «диктатури пролетаріату» перетворювало їх на один із найголовніших «фронтів» класової та ідеологічної боротьби, перемога на якому можлива тільки за умови «*більшовизації*», «*пролетаризації*» та «*радянїзації*» освітніх і наукових інституцій.

Відтак не дивно, що у житті останніх від початку 1920-х рр. привілейованою категорією постають вихідці з робітників і селян, рекомендовані партійними, комсомольськими і профспілковими організаціями, *комнезамами* (комітетами незаможників) тощо³. Щойно пройшовши горнило *ліквену* (ліквідації неписьменності) та *робітфаків* (робітничих факультетів індустріально-технічного чи сільськогосподарського спрямування), саме ці категорії громадян швидко поповнювали лави не тільки студентства та професорсько-викладацького складу вишів, а й обіймали керівні посади у численних структурних підрозділах Наркомосу. Перетворена на могутній фетиш, приналежність до «трудолюбивих класів», що заступала будь-які особисті чесноти і здібності, перетворювалася на своєрідну перепустку до світу знань, а її володарі — на дієве знаряддя «пролетаризації» сфери освіти і науки, надійних провідників партійної політики «чисток» освітніх і наукових інституцій від «соціально-ворожих елементів», що стали однією з сумнозвісних ознак освітянських буднів 1920-х років⁴.

Як і в інших радянських республіках, кампанія «пролетаризації» освіти і науки розгорталася в УСРР у тісному зв'язку з їх «більшовизацією» та

³ Слід відзначити потужну роль, що її відіграла у справі «пролетаризації» вищої освіти постанова «*Про переважний прийом до вищих навчальних закладів представників пролетаріату і найбільшого селянства*», прийнята Радою народних комісарів Росії ще у серпні 1918 р., а згодом поширена й на інші радянські республіки.

⁴ Аби увиразнити масштаби «чисток» українських вишів за часів їх «пролетаризації», наведемо лише кілька цифр. Приміром, у 1921—1922 рр. до складу виключених за класовою ознакою потрапило 5,5 тис. осіб (див.: [Прилуцький, 2007: с. 150]), а в 1925 р. — 7139 осіб, тобто 25,3% від загальної кількості студентів республіки (див.: [Славуца, 1998: с. 247]). Характерно, що ініціаторами «чисток», у тому числі «генеральної чистки» вишів 1929 р., проведеної під гаслом «Жодного чужого в радянському вузі!», виступало саме «пролетарське» студентство (див.: [Прилуцький, 2007: с. 151]). Зрозуміло, що жертвами «класової боротьби» у вищах поставали не тільки студенти, а й викладачі «непролетарського» походження.

«радянізацією», стимульованими циркуляром ЦК РКП(б) «Про зв'язок партійних організацій з органами народної освіти» (листопад 1921 р.). Від 1922 р. фактичними керманічами шкіл і вишів стали політруки і політкомісари, а вже в 1925 р. адміністрацію переважної більшості українських інститутів народної освіти очолили комуністи. За результатами виборів, ретельно зрежисованих вищим партійним керівництвом, у 1929 р. впливовий «комуністичний десант» поповнив лави дійсних членів Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), діяльність якої невдовзі потрапила під цілковитий контроль влади. Годі й говорити — користуючись правом першочергового вступу до вишів і наполегливо витісняючи «некомуністів» з викладацьких та адміністративних посад, упродовж 1920-х рр. партійці та партосередки стали фактичними господарями освітніх і наукових інституцій. Ухвалена на початку 1930 р. (слідом за низкою союзних директив) постанова ЦК КП(б)У «Про завдання партії у галузі наукової роботи» не тільки утверджувала остаточне переведення української науки на засади плановості та колективності, поширюючи на діяльність науково-дослідних інституцій принцип «п'ятирічки», а й проголошувала її всебічне підпорядкування партійній номенклатурі.

Доволі стрімкому процесу становлення тоталітарної адміністративно-командної системи керівництва освітою і наукою чимало сприяли інтенсивні *політизація* та *ідеологізація* останніх, що відбувалися, з одного боку, шляхом насадження комуністичної доктрини (цим «питанням» опікувалися спеціально створені восени 1920 р. у системі центрального і республіканських Наркомосів Головні комітети політичної освіти, що виконували функції органу «державної пропаганди комунізму»), а з іншого — жорсткою боротьбою з будь-якими формами і проявами інакомислення, охрещеного «буржуазною ідеологією» (циркулярний лист ЦК КП(б)У із промовистою назвою «Про боротьбу з буржуазною ідеологією у вузах» з'явився вже наприкінці 1922 р.). Систематичні «ідейні» кампанії, організація постійно діючої агітаційно-пропагандистської та політично-просвітницької мережі, запровадження і закріплення у статусі провідних у вищих навчальних закладах низки суто ідеологічних дисциплін — зокрема, «Історії партії» та «Історії класової боротьби» (з 1922—1923 рр.), налагодження механізму цензури, «марксовізація» спеціалізованих наукових товариств (здаймо поширені у 1920-х рр. спільноти біологів-марксистів, лікарів-марксистів, економістів-марксистів тощо), згуртування студентства у політизовані громадські об'єднання (на кшталт МОДРу — Міжнародної організації допомоги робітникам), з одного боку, й репресивні заходи щодо «ідейно ворожих елементів» — з іншого, виявили свою достатню дієвість у справі щеплення «нової людини» догматами «єдино-правильного» марксистсько-ленінського вчення.

Одним із важливих чинників «радянізації» освіти стала й її *атеїзація*. На жаль, остання передбачала не тільки надання освіти виключно світського характеру (шляхом усунення конфесійно-релігійних елементів, згідно із задекларованим принципом відмежування школи від церкви, та утвердження «наукового світогляду»), а свідому й нещадну боротьбу з будь-якими проявами релігійності в освітянському середовищі та за його межами. У відповідності до численних партійних директив, прийнятих у 1920-ті рр., антирелігійна пропаганда стає однією із важливих складових діяльності освітніх і наукових інституцій, а викладачі та студенти опиняються на передовій атеїстичного «фронту». Галасливі пропагандистські акції юних «войовничих безвірників» (як правило, з нагоди релігійних свят), численні антирелігійні семінари та диспути, збір коштів на черговий літак або танк під гучними назвами «Безбожник» чи «Безвірник України», бурхлива реакція на щонайменші прояви релігійних почуттів — усе це звичайні реалії українських вишів кінця 1920-х — початку 1930-х рр., що поступово перетворювалися на один із важливих механізмів радянської ідеологічно-пропагандистської машини.

Перманентні пошуки партійно-державним керівництвом внутрішнього і зовнішнього ворога, а отже перебування країни у стані постійної бойової готовності, зумовили й увиразнену вже у 1920-х рр. тенденцію до *мілітаризації* освіти та науки. З 1927 р. у вищих навчальних закладах діяли осередки військово-патріотичного Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (ТСОАВІАХІМ); наприкінці 1920-х рр. особливого поширення набули спеціалізовані військові гуртки, участь студентства в яких носила масовий характер. У 1931 р. в усіх навчальних закладах СРСР було запроваджено програму фізичної підготовки «Готовий до праці та оборони» (ГПО). Що ж до радянської науки, то для більшості її галузей зміцнення оборонної могутності держави стало пріоритетним «партійним» завданням ще в перші роки радянського будівництва.

Як характерну тенденцію у розвитку радянської системи освіти 1920-х рр. слід відзначити запровадження, згідно з резолюціями XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), принципу *коренізації*, покликаною сприяти розвитку національних культур і формуванню національних кадрів. Реалізація цього принципу в УСРР відбувалася через практику *українізації*, поширену з середини 1920-х рр. — у першу чергу, у сфері освіти, науки та культури. За кілька років українську мову навчання було запроваджено не тільки майже в усіх середніх і в переважній більшості вищих навчальних закладів (хоча, як стверджують дослідники, для двох третин професорсько-викладацького складу це запровадження залишилося лише на папері (див.: [Кузьменко, 2005]), а й у діловодстві держави. Бурхливо розвивались українське книговидавництво і преса, література і мистецтво. Проте ста-

лінський курс на злиття націй у «нову історичну спільноту» — «радянський народ», запровадження якого в першу половину 1930-х рр. супроводжувалося хвилею репресій щодо діячів національних культур, призвело до згорання політики українізації, на довгі роки загальмувавши розвиток української культури.

Нарешті, останні штрихи до радянської освітньої моделі було нанесено низкою відомих партійних постанов першої половини 1930-х рр.⁵, які вивершували процес тотального підпорядкування освітньої та наукової сфери партійному керівництву і контролю, кляли край деяким «хибним експериментам» попередньої доби і повертали до навчальних закладів відкинуті у революційному запалі єдину систему освіти, предметність викладання, п'ятибальну систему оцінювання знань, уніфікованість навчальних планів, дисципліну, форму, правила внутрішнього розпорядку і поведінки тощо. На «старі стежки» поверталася й українська вища школа — у 1933—1934 рр. відновили свою діяльність університети, увійшли до складу середніх навчальних закладів технікуми. У системі освіти і науки відновлювалися вчені ступені та наукові звання⁶.

Попри низку формальних новацій у сфері організації освіти і науки на теренах СРСР, здійснених у подальші роки радянської влади, її освітня парадигма залишалася незмінною аж до часів «перебудови». Стратегічним завданням радянської системи освіти, сформульованим за часів її зародження, поставало формування «нового, вищого типу людини розумної — Хомо Советікус», а його засоби відповідали методиці «комуністичного виховання», запровадженій і апробованій у 1920—1930-ті рр. Пільги та квоти за соціальним і національним походженням, тотальний контроль партійних і каральних органів, ідеологічна зашореність навчальних програм, підтримка стану перманентної боротьби з ідейним ворогом, що раз від разу ховався за іншу «личину» — «троцькістів», «вейсманістів-морганістів», «космополітів», «буржуазних націоналістів» тощо, непримиренність до будь-якого вільнодумства, політизований, атеїзований і мілітарний характер виховання — ці й інші згадані вище ознаки, набуваючи нових форм, зберігали свою незмінну сутність.

---

⁵ Ідеться, зокрема, про такі постанови ЦК ВКП(б): «Про загальне обов'язкове початкове навчання» (1930), «Про початкову і середню школу» (1931), «Про навчальні програми і режими у початковій і середній школі» (1932), «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» (1934), «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» (1935), «Про педологічні викривлення в системі Наркомосів» (1936), «Про роботу вищих учбових закладів і керівництво вищою школою» (1936, спільно з РНК) та ін.

⁶ Присудження вчених ступенів і звань було регламентоване постановами РНК СРСР «Про вчені ступені та звання» (1934) та «Про порядок встановлення вчених ступенів і звань» (1937).

Якою ж мірою вписувалася у цей загальний радянський контекст філософська освіта? Які завдання і функції було покладено на неї? Що визначало її зміст і специфіку? Саме ці питання постануть предметом нашого подальшого розгляду.

**«За марксо-ленінську філософію!»:
на українських освітянських «фронтах»
1920—1930-х рр.**

Пафос заперечення «старого» світу, яким проникнуті перші кроки діяльності будівничих пролетарської освіти, неминуче поширювався і на царину філософії, — втім, як і на всю сферу гуманітарних і суспільних наук, що від початку сприймалися більшовицькою владою як небезпечний притулок ворожої «буржуазної ідеології». З перших партійно-урядових кроків ставало зрозумілим, що ця сфера перетворюється на поле бою, причому в сенсі далеко не метафоричному.

За задумом вождів революції, наступ на «ідейному фронті» мав розгортатися відразу у двох напрямках: з одного боку, руйнації «старорежимних» освітніх інституцій і «знешкодження» інтелігенції, а з іншого — форсованого і масового щеплення громадян Країни Рад «єдино правильним» і «непереможним» марксистським ученням.

Із першим завданням рішуча і позбавлена будь-яких сентиментів до «освічених кріпосників» революційна влада впоралася за якихось кілька років, фактично зруйнувавши вищу школу шляхом ліквідації юридичних (1919) та історико-філологічних факультетів (1921) і нескінченних реорганізацій їх залишків (або ж і закриття університетів, як це трапилося в УСРР), підпорядкування всіх сфер вузівського життя і діяльності контролю політкомісарів⁷ і доведення до животіння колишніх професорів і приватдоцентів, позбавлених не тільки наукових ступенів і вчених звань, а й продовольчих пайків. Фінальним акордом у цьому «попередньому розчищенні» освітянської ниви стала беспрецедентна акція масової депортації (під загрозою розстрілу) «антирадянської інтелігенції», здійснена восени 1922 р.

⁷ Характер цього контролю і безсилля професури протистояти брутальним спробам втручання недовчених молодиків «із повноваженнями» у суто академічні справи вразно демонструють деякі архівні документи, зокрема «Протест против незаконных действий комиссара при университете, несовместимый с Уставом университета», поданий радою професорів Київського університету наркомові освіти Володимиру Затонському 11 квітня 1918 р. Не вважаючи за потрібне особисто зустрітися з депутацією на чолі з Євгеном Спекторським, нарком обмежився коротким, але доволі промовистим вердиктом: «Никакой автономии не будет. Кому угодно заниматься действительно наукой, милости просим, а заскоружлых представителей касты профессоров придется вообще выставить» [Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — *ІР НБУВ*). — Ф. 33. — № 1659. — Арк. 1].

Як відомо, у складі двох сотень вигнанців опинилась і ціла низка видатних філософів — Микола Бердяєв, Семен Франк, Іван Ільїн (усі — за стандартним звинуваченням: «не только не примирился с существующей в России в течение пяти лет Рабоче-Крестьянской властью, но ни на один момент не прекращал своей антисоветской деятельности в моменты внешних затруднений для РСФСР») (див.: [Макаров, 2002; Заключение ГПУ о высылке Н.А. Бердяева; Ильин, 1999: с. 435]), Микола Лосський («идеологически вредный»), Сергій Булгаков («поп, ... черносотенец, церковник, антисемит, погромщик, врангелевец»), Лев Карсавін («философ-мистик, церковник»), Федір Степун (займався «злостной антисоветской деятельностью») (див.: [Препроводительная записка И.С. Уншлихта И.В. Сталину]) та ін. Насправді ж усіх їх позбавляли батьківщини не за діяльний опір новій владі, а за «духовную неприемлемость... большевистски-коммунистического мирозерцания» [Протокол допроса Ф.А. Степуна] і прагнення «открыто о своих убеждениях заявлять» [Протокол допроса Л.П. Карсавина], «высказать свои взгляды по совести, не подыгрываясь под господствующие мнения, сообразуясь со степенью свободы, предоставленной законом» [Протокол допроса А.С. Ланде-Изгоева]. Відтак акт «очищення» Росії від «дипломованих лакеїв попівщини» обертався трагедією не тільки вигнанців, а й усієї країни, де інакомислення перетворювалося на злочин, що заслуговує на найсуворіше покарання. Втім, з огляду на подальші події радянської історії, доводиться констатувати, хоч як парадоксально, і певний позитив згаданої чекістської «операції»: назавжди отруївши життя вимушених емігрантів та їх родин, вона принаймні врятувала їх від тортур, таборів і загибелі, яких не уникали «милостиво» залишені, зберегла творчий потенціал цілої когорти російських інтелектуалів, плоди яких збагатили світову культуру.

Як відомо, сумнозвісна висилка торкнулася й київської, харківської та одеської інтелігенції, однак у «регіональних» списках осіб, призначених стати вигнанцями⁸, філософської професури не виявилось. Це й не дивно, адже на момент проведення «операції» на теренах УСРР колишніх університетських чи духовно-академічних філософів майже не залишилося. З остаточним утвердженням радянської влади більшість їх емігрувала з країни. «Что касается моих мотивов, — згадував, зокрема, Георгій Флоровський⁹, — то я был убежден: с советской властью мне не по пути. Хотя ей и были нужны учителя, но учителя лишь в марксистском духе. И никакую философию и даже историю — помимо марксистской — они бы не потер-

---

⁸ Див.: «український список» вигнанців: [Адамський, 2007].

⁹ Відомий богослов і філософ Г. Флоровський закінчив Одеський університет і у 1919 р. розпочав там свою викладацьку кар'єру на посаді приват-доцента.

пели. Это было ясно. Поэтому оставаться смысла не было» (цит. за: [Георгий Флоровский, 1995: с. 27]). Те саме переконання вочевидь поділяли Василь Зеньковський, Євген Спекторський, Дмитро Чижевський, Генріх Якубаніс. Що ж до кількох київських університетських і духовно-академічних філософів, які так і не наважилися на еміграцію, то їхні сподівання на «мирне співіснування» з радянською владою виявилися марними. Більшості з них не судилося уникнути злиднів і репресій¹⁰. Але навіть тим, у чиєму житті не було вигнання, арештів, допитів, в'язниць і таборів — як от обраному у 1922 р. академіком ВУАН Олексію Гілярову — радянські часи, позначені вимушеною «методолого-ідеологічною перебудовою», не принесли нічого крім душевних мук, творчого занепаду і прижиттєвого забуття¹¹.

¹⁰ Зокрема, за «антирадянські публікації» у 1921 р. потрапив під арешт колишній професор філософії Історико-філологічного інституту ім. кн. Безбородька і Університету Св. Володимира Павло Тихомиров. З Ярославського педуніверситету в 1930 р. було «вичищено» Івана Четверикова, затаврованого як «антиобщественный элемент». У 1933 р. цього колишнього професора Київської духовної академії було засуджено на три роки заслання до Казахстану за буцімто участь у «нелегальній підготовці антирадянських кадрів з числа церковників». Майже вісім місяців (серпень 1938 — квітень 1939) провів у Лук'янівській в'язниці, перебуваючи під слідством за стандартним обвинуваченням в «антирадянських настроях і контрреволюційній діяльності», сімдесятирічний Петро Кудрявцев, якому довелося змінити професорську кафедру КДА на скромну посаду шкільного вчителя літератури, а згодом — дійти й до статусу лаборанта агрохімічної лабораторії Інституту соцземлеробства. Від неминучого вироку П. Кудрявцева врятували не стільки клопотання рідних, скільки початок кампанії боротьби з «єжовщиною».

¹¹ Попри наявність цілої низки «внутрішніх» чинників, вирішальну роль у світоглядній «еволюції» О. Гілярова у 1920—1930-х рр. відіграли, без сумніву, чинники «зовнішні»: в умовах перетворення марксизму на тотальну й панівну ідеологію зрілий науковець із уже сталим, глибоким і цілісним баченням світу на схилі життя постав перед необхідністю пристосовуватися до «єдино правильного вчення». Але ж чи міг мислитель, який завжди заперечував монополію на істину і досконалість усіх без винятку філософських учень, раптом «прозріти» й віддати їй марксизму, та ще й вульгаризованого радянського гатунку? Навряд чи. І це засвідчують праці О. Гілярова, написані у «вук'янівський» період: «марксистськими» в них є тільки назви («Схема истории философии в освещении исторического материализма», «Философия в революционной и классовой борьбе», «Анализ основных понятий, необходимых для четкого понимания диалектического материализма» та ін.). Що ж до їх змісту, то вони є свідченням болісних і марних потуг синтезувати з марксизмом виплеканий у попередні роки «синехологічний спиритуалізм». Недарма згадані праці так і залишилися недописаними, а з усього написаного О. Гіляровим у 1920—1930-х рр. побачили світ тільки кілька розділів його «Схеми».

Недостатня «марксистськість» академіка не залишилася непоміченою для керівників радянської освіти і науки, для яких «колишні» залишалися об'єктом особливого пильнування і підозри навіть тоді, коли не чинили опору. З кінця 1920-х рр., з часів тотальної «окупації» ВУАН «червоною професурою», О. Гіляров, так само як інші «старі» академіки, фактично був усунутий від справ. Заклопотані викриванням і тавруванням один одного, «нові» академіки навіть не помітили його смерті — судячи з від-

Розправа над «старою» філософською інтелігенцією й ліквідація колишніх філософських осередків — яскраве свідчення не тільки нещадної класової й ідейної боротьби «пролетаріату», а й відсутності у нової влади потреби у власне філософській освіті та культурі, що мали поступитися місцем примітивній «політграмоті». Одіозні «теоретики» популярного на початку 1920-х рр. антифілософського руху, над якими так полюбляла глузувати пізніша радянська історіографія, — Сергій Мінін, Едуард Єнчмен, Мартин Лядов, Борис Таль і ціла низка інших партійних функціонерів та освітян нового гатунку, — утверджуючи у свідомості мас тезу про принципову чужинність і навіть «ворожість» будь-якої філософії інтересам і цілям пролетаріату, що потребує «позитивної науки», а не «теорії жрецької касті», не тільки увиразнювали «дух часу», якому було «не до філософії», а й узагальнювали досвід перших комвузів, де дисципліна під назвою «філософія» взагалі не фігурувала¹². Цілком не дивно, що гасло «Філософію за борт!» вперше пролунало саме з України¹³ (факт, на який до сьогодні не звертають уваги дослідники) — вузькочолоий технократизм, «запліднений» комуністичною риторикою, що видавався у 1920-х рр. за освітній ідеал «нового» суспільства, і справді не потребував ані «стершихся пятаков історії філософії», ані власне прилучення до вищих проявів людської культури. Ті самі тенденції панували й у всесоюзному масштабі — з початку 1920-х рр. від студентів Країни Рад вимагали оволодіння тільки т. зв. «суспільствознавчим мінімумом», визначеним партійними директивами. У 1921—1925 рр. до його складу входили такі предмети «нового гатунку», як «розвиток суспільних форм», «історичний матеріалізм», «пролетарська революція», «політичний устрій держави» і «план електрифікації» (див.: [Декрет Совета Народных Комиссаров от 4 марта 1921 г.]). З січня 1925 р. цей перелік, згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про суспільний мінімум і пропаганду ленінізму у вузах», зазнає модернізації у відповідності до політичних завдань

сутності бодай згадки про неї в академічних «Вістях». Згодом знищили й поховання на Байковому кладовищі... У анналах радянської філософської історіографії ім'я О. Гілярова згадувалося хіба що як символ марності потуг «старої» професури збагнути «справжній революційний сенс» марксистсько-ленінського вчення.

¹² Щоправда, поширення антифілософських настроїв на початку 1920-х рр. мало і цілу низку інших чинників і мотивів — починаючи з одержимості будівничих нового ладу пафосом руйнування «старого» світу й відмови від наслідування його «пережитків» і закінчуючи твердженнями самих «отців марксизму» про «подолання» і «скасування», у світлі наукового соціалізму, не лише буржуазної, а й будь-якої філософії.

¹³ Відому статтю Сергія Мініна (1882—1962) «Філософію за борт!» написано за часів його членства у ЦК КП(б)У та РНК УСРР і вперше опубліковано в харківському військово-політичному часопису «Армия и революция» (№ 5 за 1922 р.). Розголосу згаданої статті сприяв її передрук (у скороченому варіанті) в московському журналі «Под знаменем марксизма» (№ 5—6 за 1922 р.).

«моменту»: з вищеназваних дисциплін у розкладі залишається тільки історичний матеріалізм, інші поступаються місцем «історії класової боротьби», «Конституції СРСР», «політекономії», «історії партії та основам ленінізму», «радянському господарству і радянській економічній політиці», «господарському трудовому праву» і «профспілковому руху». Викладання оновленого «мінімуму» (в обсязі 342-х годин) доручається новоствореним кафедрам історії партії і ленінізму та їх співробітникам-«суспільствознавцям».

Підготовка останніх, ясна річ, була предметом особливої уваги партійно-державного керівництва, що розглядало її як одне із першочергових завдань радянського будівництва. Вирішуючи це завдання, українські «товариші» від початку поклалися на досвід і настанови центрального Наркомосу, формуючи, за російським зразком, широку мережу партшкіл і комвузів. Найбільш значущу роль відводили «комуністичним університетам» — зокрема, Комуністичному університету ім. Артема (1922—1932), створеному в Харкові (за аналогією з московським Комуністичним університетом ім. Свердлова) для підготовки партійно-радянської номенклатури і викладачів-суспільствознавців. Поряд із харківським (денним і вечірнім), вечірні комуністичні університети діяли також у Києві та Дніпропетровську¹⁴. Щоправда, історія згаданих інституцій не була тривалою: у світлі «нових завдань» партії, пов'язаних із колективізацією, всі радянські комуністичні університети восени 1932 р. було реорганізовано у Вищі комуністичні сільськогосподарські школи.

Тенденція до закріплення за вузами виключно навчально-виховних функцій і принципового відмежування їх від наукової діяльності, особливо виразно притаманна радянській освітній політиці 1920-х рр., позначилася й на «суспільствознавчій науці», розвитком якої в УСРР мали опікуватися спеціально створені науково-дослідні кафедри та інститути, що розглядалися партійно-державним керівництвом як «горизонтальна федерація над вузами» і «база для Академії наук» (див.: [Ряппо, 1927: с. 43—44]). З-поміж тих із них, які відіграли помітну роль у процесі становлення «радянської філософії», варто згадати, в першу чергу, створену наприкінці 1921 р. у Харкові й очолену одним із найавторитетніших радянських теоретиків марксизму 1920-х рр. Семеном Семковським *кафедру марксизму та марксознавства*. Успішно впоравшись із завданням «концентрації» навколо себе марксистських кадрів і розпочавши процес їх відтворення шляхом запровадження аспірантури (див.: [Юринец, 1930: с. 129]), саме ця кафедра створила фундамент *Українського інституту марксизму* (1922), переймено-

¹⁴ Упродовж трирічного навчання майбутні «виконробі» соціалістичного будівництва (до їх лав зараховували виключно комуністів і комсомольців зі стажем) опановували той самий комплекс дисциплін «суспільствознавчого мінімуму», тільки в поглибленому вигляді.

ваного у 1924 р. на *Український інститут марксизму-ленінізму* (УІМЛ). У структурі останнього діяли три відділи — економічний, історичний і філософсько-соціологічний, а також кафедра національного питання (з 1926 р.). Філософсько-соціологічний відділ функціонував у складі трьох кафедр — філософії, соціології і права. Керувала відділом президія, до якої входили їх завідувачі — Семен Семковський (кафедра філософії), Володимир Юринець (кафедра соціології) та Рувім Левік (кафедра права). Загальне керівництво інститутом зосереджувалося в руках партійно-державної номенклатури (зокрема, у 1927—1930 рр. його директором був Микола Скрипник, у 1930—1931 рр. — Олександр Шліхтер).

У липні 1931 р., згідно з рішенням ЦК КП(б)У, УІМЛ було реорганізовано у *Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів* (ВУАМЛІН), що діяла до середини 1936 р.¹⁵ До складу ВУАМЛІН від початку входило шість науково-дослідних інститутів (Інститут історії, Інститут філософії та природознавства, Інститут економіки, Аграрний інститут, Інститут права та радянського будівництва, Інститут кадрів), дві науково-дослідні кафедри (національного питання та літературознавства), а також заочні курси марксизму-ленінізму. Наприкінці 1931 р. асоціація поповнилася науково-дослідним сектором пропаганди. Згодом у Києві, Одесі та Дніпропетровську було відкрито філії ВУАМЛІН (кожна у складі трьох секцій — історичної, економічної та філософської). Крім того, під егідою ВУАМЛІН діяло чотирнадцять наукових товариств (істориків-марксистів, економістів-марксистів тощо) та чотирнадцять постійних комісій (з вивчення проблем війни та історії сусідніх зарубіжних країн; з історії більшовицької преси; теорії й практики комсомольського руху та ін.).

Діяльність згаданих інституцій була інкорпорована у всесоюзний процес розбудови «марксо-ленінської науки» — предметом їхньої відповідальності поставав «український фронт» ідеологічної боротьби, що набирала обертів мірою зміцнення тоталітарної радянської держави. На жаль, її перипетії тільки нещодавно постали предметом спеціальних досліджень, причому перипетії на «українському *філософському* фронті» і досі залишаються майже суцільною «білою плямою». Проте, на наше переконання, тільки їх ретельна реконструкція і аналіз спроможні пролити світло на процес становлення «радянської філософії» на українських теренах, визначити місце і роль тогочасних українських діячів у розбудові діалектичного та історичного матеріалізму як «філософського підґрунтя» марксизму-ленінізму. У цьому сенсі особливо цікавим видається вивчення «українського відгалуження» у філософських дискусіях 1920-х рр. (що починалися з тео-

---

¹⁵ Керівництво ВУАМЛІН здійснювали (на посаді президента) Олександр Шліхтер (до листопада 1934 р.) та Освальд Дзеніс.

ретичних суперечок на тему «чи потрібна філософія пролетаріату?», а завершилися конструюванням й утвердженням «єдино правильного» філософського вчення у складі діалектичного та історичного матеріалізму), аналіз «українського доробку» у формуванні категоріального апарату «марксистсько-ленінської філософії», дослідження процесу інституалізації радянської філософії на українських теренах, відтворення людських доль її творців тощо. Предметом фахового аналізу має постати й питання про специфіку «українського філософського фронту» перших радянських десятиліть, хоча попередній погляд фіксує радше аналогії і паралелі із подіями, що відбувалися «в центрі» — зокрема, в УСРР так само точилася жвава суперечка між «діалектиками» (на чолі з В. Юринцем) і «механістами» (на чолі з С. Семковським), перипетії і результати якої дуже схожі на «московські»; в українському «філософському» середовищі 1920-х—1930-х рр. діяли скальковані з російських зразків товариства і періодика¹⁶; драматичні «повороти» на українському і російському «філософських фронтах» мали одних і тих самих «режисерів», а більшість «бійців» обох «фронтів» проголошено «ворогами народу» і знищено.

До речі, так само як і «центральні» марксистські інституції, їх українські «аналогії», замислені як науково-дослідні¹⁷, відігравали першорядну роль у підготовці науково-педагогічних працівників у царині суспільствознавства, а їхні співробітники активно займалися викладацькою діяльністю та її методичним забезпеченням у «комвузах»¹⁸: давалася взнаки

¹⁶ Зокрема, Українське науково-філософське товариство «*Войовничий матеріаліст-діалектик*», створене у Харкові у вересні 1927 р., було фактичною «філією» відомого «*Общества воинствующих материалистов*» (згодом — «*материалистов-диалектиков*»), що діяло у Москві, а головний український філософський орган тих часів — часопис «*Прапор марксизму*» (1927, у подальшому — «*Прапор марксизму-ленінізму*» і «*Під марксо-ленінським прапором*»), постав «на образ і подобу» центрального журналу «*Под знаменем марксизма*».

¹⁷ Щоправда, «наукова-дослідна» робота цих інституцій, так само як і освіта у вишах, носила радше політпросвітній і пропагандистський характер. Приміром, у 1935 р. наукова робота Інституту філософії та природознавства ВУАМЛІН, як свідчать архівні джерела, полягала у розробці теми «*Формування нового ставлення до праці і власності*» й підготовці відповідної монографії, план-проспект якої передбачав такі розділи-«гасла»: «*Більшовицька партія і професійний революціонер як прообраз нової людини*», «*Будівництво соціалізму та формування нової людини*», «*Харківський тракторний завод*», «*Колгоспи*», «*Оволодіння мас науковим світоглядом*» (див.: [Центральний державний архів вищих органів влади (далі — ЦДАВО). — Ф. 1267. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 101—102]).

¹⁸ Поряд із відомими підручниками московських авторів («*Теория исторического материализма*» Миколи Бухаріна, «*Введение в философию диалектического материализма*» Абрама Деборіна, «*Введение в диалектический материализм*» Григорія Тимянського, «*Исторический материализм*» Семена Гонікмана, «*Исторический материализм*» за ред. Володимира Ральцевича та ін.) особливою популярністю в УСРР користували-

«кадрова скрута», підтримувана систематичними «чистками», а з початку 1930-х рр. — і значно потужнішими карними заходами. На початку 1920-х рр. ця «скрута» змусила залучити до викладацької і наукової діяльності осіб із далеко не бездоганим, з більшовицької точки зору, «ідейним» минулим, але добре «підкутих» у західних і російських університетах та інститутах. Попри хронічно підозріле ставлення, гранично чітко висловлене ленінською формулою «*присмотреть надо*», саме марксистична з європейською освітою (на кшталт вихованців філософського факультету Бернського університету Абрама Деборіна та Любові Аксельрод, доктора філософії Віденського університету Володимира Юринця, випускника юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету Семена Семковського, що десять передреволюційних років провів у Відні) виявилися найпомітнішими постатями радянської філософії періоду її становлення, відігравши потужну роль у процесі як її інституалізації, так і підготовки викладацьких і наукових кадрів.

Проблему забезпечення вищих навчальних закладів кадрами марксистів-суспільствознавців в УСРР, як і в інших радянських республіках, намагалися розв'язувати за допомогою аспірантури, що функціонувала, зокрема, в УІМЛі (а згодом — у ВУАМЛІНі) з 1929 р., а також відрядженням українських партійців на навчання до московських закладів — зокрема, до Інституту червоної професури, створеного ще у 1921 р.¹⁹

Особливі сподівання щодо вирішення кадрового питання були пов'язані із запровадженням восени 1932 р. у структурі ВУАМЛІН власних *Інститутів червоної професури* (в тому числі — *ІЧП філософії*), які згодом (згідно з постановою ВУЦВК від 10 січня 1934 р.) було об'єднано в єдиний Інститут червоної професури при ВУЦВК з шістьма відділами — економічним, філософським, історичним, радянського будівництва і права, літературним, підготовчим²⁰.

ся підручники і посібники харківських філософів-марксистів — зокрема, Семена Семковського («Конспект лекцій по историческому материализму»; «Марксистская хрестоматия: в 3-х т.») та Володимира Бойка («Диалектический материализм». — Х., 1928). Після зрежисованого Й. Сталіним «повороту на філософському фронті» початку 1930-х рр. статус офіційного набув підручник за редакцією Марка Мітіна «Диалектический и исторический материализм» (М., 1933).

¹⁹ Варто звернути увагу на квотний принцип, що діяв при вступі до «центрального» ІЧП. Зокрема, на 1934—1935 навчальний рік Україні було виділено 45 місць, з них: Харків — 10, Київ — 9, Дніпропетровськ — 7, Донбас — 7, Одеса — 7, Вінниця — 3, Чернігів — 2 (див.: [Про набір до інститутів червоної професури в Москві]).

²⁰ Відкритий у Харкові, у вересні 1934 р. ІЧП «переїхав» до Києва, розмістившись на вулиці з доволі символічною назвою «*Жертв революції*» (нині — Трьохсвятительська). Після закриття ІЧП у листопаді 1937 р. на його базі було відкрито Інститут підготовки викладачів соціально-економічних дисциплін вузів і втузів.

Створюючись як «вищий навчальний партійний заклад, який має готувати висококваліфіковані більшовицькі українські кадри викладачів, наукових та практичних робітників для соціалістичного господарства і різних ділянок культурного будівництва»²¹, Інститут червоної професури при ВУЦВК від початку мав характер «станової» установи, потрапити куди міг далеко не кожний. Щоправда, справа полягала у необхідності мати не так видатні знання чи здібності (від абітурієнтів вимагалася наявність вищої освіти на рівні комуністичного чи соціально-економічного вузу, або й робітфаку — якщо йшлося про підготовче відділення, а також знання одної з іноземних мов в обсязі вузівської програми), як партійний стаж (для робітників — від шести років, для службовців — вісім років і досвід керівної роботи не менше трьох років) (див.: [Умови прийому до інституту червоної професури на 1934/35 р.]). Особливо враховувалася соціальна приналежність — перевага надавалася робітникам (серед допущених до вступу ця категорія становила, зазвичай, понад сімдесят відсотків осіб, натомість кількість службовців коливалася від восьми до дванадцяти відсотків)²². Відомості про «партстаж і соцстан» мали підтверджуватися засвідченою довідкою. Крім того, від вступників вимагали обкомівське посвідчення про відрядження і докладну партійну характеристику (див. [там само]).

Абітурієнти, які подолали «анкетний» відбір, мали подати письмову роботу і (в разі отримання задовільної оцінки) скласти три усних іспити — з «теоретичної економіки», філософії (діалектичного та історичного матеріалізму), історії ВКП(б) та КП(б)У. Пропонована тематика робіт стосувалася виключно питань марксизму-ленінізму (з акцентом на ленінізм) та історії партії²³.

Той, хто долав вступні випробування, набував статусу аспіранта і впродовж трьох років мав підвищити свій фаховий рівень шляхом навчання (лекції, семінари, консультації) та підготовки випускної роботи (дисертації), яку належало захищати на зборах відділу (або кафедри) у присутності офіційного опонента.

Філософський відділ ІЧП готував фахівців за двома спеціальностями — діамат та істмат. Навчання аспірантів, закріплених за відповідними фаховими групами, мало здійснюватися за програмами і планами, розробленими у відділі й затвердженими керівництвом інституту. Низка дисциплін

²¹ Положення про Інститут червоної професури. — ЦДАВО. — Ф. 1267. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 1.

²² Див. точні кількісні дані за 1934—1936 рр.: [Богдашина, Сазонова].

²³ Для прикладу наведемо кілька з них: *ленінська теорія соціалістичної реконструкції сільського господарства*; *ленінська теорія пролетарської революції*; *диктатура пролетаріату*; *більшовики у Жовтневій революції*; *основні економічні проблеми другої п'ятирічки* тощо (див.: [Умови прийому до Інституту червоної професури на 1934/35 р.]).

носила нормативний характер для всіх спеціальностей — їх викладання забезпечувалося загальноінститутськими кафедрами, створеними у кожному відділі (у філософському їх було дві: діалектичного матеріалізму та історичного матеріалізму). Комплекс так званих «допоміжних дисциплін», до яких належали «чужоземні» мови, військова підготовка, математика, фізика, статистика, біологія та ін., формувався залежно від потреб обраного фаху. Навчальні плани мали «забезпечити набування аспірантами, на основі марксо-ленінської методології, систематичних знань, теоретичних і практичних, відповідного фаху, як неодмінної передумови для підготовки аспіранта до наукової, викладацької або практичної роботи»²⁴. При цьому висувалася головна вимога: «Вся система навчальної роботи інституту будується так, щоб бути політично актуалізованою»²⁵. З кожної прослуханої дисципліни аспіранту належало скласти залік, наприкінці навчального року — «переводні іспити». Від слухачів вимагалася також щорічна підготовка тексту доповіді за обраним фахом і тез за однією з допоміжних дисциплін. Відтак не дивно, що один із пунктів *«Положення про Інститут червоної професури»* забороняв поєднання навчання із роботою (педагогічна діяльність в обсязі шести — восьми годин на декаду дозволялася тільки аспірантам другого і третього років навчання)²⁶.

В основу концепції фахової підготовки «червоних професорів філософії» було покладено переконання, згідно з яким «серйозна філософська освіта можлива тільки на основі ґрунтовного знання найважливіших суспільних дисциплін (політична економія, історія, історія ВКП (б) та ін.) і сучасного природознавства» [Юдин, 1935: с. 3]. Оскільки вважалося, що знання цих дисциплін майбутні професори філософії встигли отримати у «комвузах», то їх аспірантська підготовка передбачала ґрунтовне опанування історії філософії, діалектичного та історичного матеріалізму, а також вивчення таких «додаткових, суміжних із філософією, дисциплін», як історія, історія науки (у різних її галузях — механіки, техніки, астрономії, математики, фізики, хімії, біології), історія соціальних учень, історія літератури, спроможні надати «такий матеріал, що слугував би історичною основою і доповненням до студійованих філософських шкіл і проблем» [там само].

Керівними у вивченні історії філософії концепція підготовки «червоних професорів» проголошувала принципи історизму, партійності і класовості філософії (див. [там само]), що знаходило відбиток у програмах історико-філософського циклу. Приміром, термін «боротьба» поставав

---

²⁴ Положення про Інститут червоної професури. — ЦДАВО. — Ф. 1267. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 2.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — Арк. 3.

ключовим в усій історії античної філософії²⁷, Аристотель розглядався як «ідеолог середніх класів античного рабовласницького суспільства часів македонської експансії» [там само, с. 12], вивчення філософії Лока починалося із засвоєння тези: «Лок — син класового компромісу 1688 р.» [там само, с. 20], естетика Канта пов'язувалася з «реакційним буржуазним формалістичним мистецтвознавством XIX—XX ст.» [там само, с. 34], а «прогресивна і реакційна» тенденції у філософії Гегеля тлумачилися як «відображення двоїстості й залежності німецької буржуазії початку XIX ст. від феодалів» [там само, с. 38] (для повного переліку подібних «перлів» бракує місця). Особливо виразним «класово-партійний» підхід поставав у курсі історії соціальних учень, де вся світова суспільна думка виявлялася об'єктом вульгаризації і примітивного зведення до ролі «зброї» чи «служниці» інтересів того чи іншого класу (див.: [там само, с. 86—99], хоча, слід зазначити, класова пильність не зникала і з історії науки, в курсі якої розглядалися такі питання, як «класові суперечності і давня наука» [там само, с. 25], «ставлення різних класів до науки» [там само, с. 26], «боротьба навколо проблеми матерії та руху в XVII ст. в Англії як відображення класової боротьби доби англійської революції» [там само, с. 29] тощо. Одним із важливих засобів формування «єдино правильного» погляду «червоної професури» на історію філософії, судячи з програм, мало стати повсякчасне звернення до «авторитетів» — Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, а також «глибоке знання» їх висловлювань з приводу тих чи тих історико-філософських питань; саме на них слід було орієнтуватися у вивченні будь-якої теми, що красномовно засвідчували списки рекомендованої літератури, які розпочиналися (а подекуди й обмежувалися) розлогим переліком творів класиків марксизму-ленінізму. Не забуваючи про настанову «політичної актуалізації», укладачі програм приділяли чималу увагу критиці не тільки чужоземних «буржуазних реакціонерів» і «фашистів», а й щойно викритих вітчизняних «ревізіоністів», «опортуністів», «меншовикуючих ідеалістів», «троцькістів», прищеплюючи майбутнім «червоним професорам» звичку натхненно викривати і таврувати вчорашніх колег, наставників і друзів²⁸.

²⁷ Доволі промовистою видається рубрикація розділів програми з історії античної філософії: «Зачатки боротьби матеріалізму та ідеалізму в ранніх школах», «Боротьба зрілих шкіл матеріалізму та ідеалізму», «Елліністично-римський період і боротьба матеріалізму та ідеалізму» (див.: [Програмы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии, с. 10]).

²⁸ Достатньо показовою видається в цьому сенсі характеристика «хибних» інтерпретацій філософії Гегеля (для збереження колориту подаємо мовою оригіналу): «Третирование диалектической логики Гегеля в послегегелевской буржуазной философии и у философов II Интернационала. Механисты и их нигилистическая позиция в отношении гегелевской диалектики. Критика меньшевистствующего идеализма, переносящего в марксизм идеалистическую логику Гегеля. Реакционные попытки современной буржуазной фи-

Очевидно та ж сама настанова посприяла появі певних «пустот» і прогалин в історії філософської думки, з мапи якої раптом зникли не тільки окремі острови, а й цілі материки²⁹. Зрештою, у свідомості «червоної професури» мало міцно закарбуватися переконання в тому, що історія філософії є лише передісторією «єдино правильного» вчення, «передумовою, вступом до вивчення філософії діалектичного матеріалізму», і тільки в цьому має свій смисл і виправдання.

Що ж до самої «вершини» світової філософії, то у сходженні до неї керівною мала постати «методологічна» настанова: діалектичний матеріалізм є «найглибший, єдино науковий і революційний світогляд», найтіснішим чином пов'язаний як «з усім попереднім розвитком суспільного життя й усім розвитком науки», так і «з сучасним станом боротьби міжнародного пролетаріату й досвідом соціалістичного будівництва в СРСР і всім сучасним розвитком науки» [Юдин, 1935: с. 4]. Відповідно формулювалася й «методична» порада «прив'язувати» опанування діалектичного матеріалізму до вивчення «конкретного матеріалу з історії філософії, сучасного природознавства, світового робітничого руху і соціалістичного будівництва» [Программы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии, с. 47].

План і програма курсу діамату, запропоновані «червоним професорам» ще задовго до появи сумнозвісного розділу «Про діалектичний та історичний матеріалізм» (з «Короткого курсу ВКП (б)»), автором якого вважають Йосипа Сталіна, окреслює той загальний тематичний і теоретичний каркас, на якому трималась уся будівля «*філософування по-радянськи*»: матеріалістична діалектика як філософська наука марксизму-ленінізму (три джерела і три складові марксизму; діалектичний матеріалізм як філософія пролетаріату; розв'язання основного питання філософії; діалектика як наука про загальні закони розвитку природи, людства і людського мислення; тотожність діалектики, логіки і теорії пізнання у Гегеля на ґрунті ідеалізму і в марксизмі на ґрунті матеріалізму; єдність методу і світогляду, теорії і практики; партійність філософії тощо); марксистсько-ленінська теорія відображення; три закони діалектики (закон єдності протилежностей як ядро і суть діалектики; закон взаємного переходу кількості в якість; закон заперечення заперечення; категорії марксистсько-ленінської діалектики (сутність і явище; форма і зміст; можливість і дійсність; причиновість); матеріалістична діалектика і критика формальної логіки (див.: [там само, с. 48—62]) тощо.

лософии использовать фальсифицированную диалектику Гегеля» (див.: [Программы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии, с. 39]).

²⁹ Зокрема, це стосується як «депортованої» російської релігійної філософії, так і історії філософії на східнослов'янських теренах загалом.

У курсі історичного матеріалізму докладно з'ясовувалися історичні передумови і сутність «перевороту, здійсненого Марксом у поглядах на суспільство», вчення про суспільно-економічні формації, продуктивні сили і виробничі відносини, базис і надбудову, класи, класову боротьбу і державу (з особливим акцентом на «пролетарській диктатурі, як державі нового гатунку» та політиці, як «концентрованому виразі економіки»), теорія пролетарської революції, форми суспільної свідомості та завдання «культурної революції». Основними першоджерелами, як і в курсі діамату, слугували твори класиків марксизму-ленінізму (з-поміж них і Й. Сталіна). Для засвоєння ж тонкощів ідейної боротьби майбутні професори філософії знайомилися також із творами «ревізіоністів».

Як свідчать архівні джерела, умовам, у яких зрощувалася тогочасна «червона професура», сьогодні могли б позаздрити не тільки аспіранти. І лектори, і слухачі ІЧП (разом із родинами) користувалися численними пільгами і привілеями: квартири, продуктові пайки, закриті «розподільники», спеціальні дієтичні їдальні, ательє, медичне обслуговування, комфортний відпочинок — і все це в роки, затьмарені голодною смертю мільйонів нібито таких самих «радянських людей», але, мабуть, іншого, «нижчого» гатунку.

Щоправда, скільки б не «вигодовували» передовий загін «бійців ідеологічного фронту», ефективність «інкубаторів» геть не відповідала партійним клопотам і витратам. Початковий рівень освіченості слухачів Інституту червоної професури був, здебільшого, настільки низьким, що лише двадцять відсотків із тих, хто розпочинав навчання, спромоглися на його завершення, причому жоден із випускників так і не підготував дисертації. Приміром, з випуску 1936 р. майже половину склали «трійчники» (див. докл.: [Стрижак, 2007: с. 317]).

Однак партійно-державне керівництво, не кажучи вже про «компетентні органи», вбачало глибинні чинники такої низької продуктивності «професорського виробництва», зовсім не у невідповідності слухачів, а в їхній ідейній «гнилості», а ще більшою мірою — у «ворожій діяльності» викладачів і очільників Інституту червоної професури, цієї, вживаючи звичну лексику 1930-х рр., «зраї націоналістів», «шкідників», «ухильників», «троцькістів» та іншої «мерзоти»³⁰. І тих, хто стояв біля керма тогочасної радянської філософії в Україні, і тих, хто готувався зміцнити «український філософський фронт», спіткала лиха доля. Його бійців, що вціліли у роки «великого терору» (хоча й не уникли арештів і таборів), можна порохувати буквально на пальцях. Для когось ціною життя виявилось недале

³⁰ Викриттю «націонал-ухильницької» діяльності Інституту червоної професури ЦК КП(б)У присвятив спеціальну постанову (див.: [Про роботу Інституту червоної професури, 1934]).

формулювання, обвинувачення в «буржуазному націоналізмі» — за читання лекцій українською мовою, чи у «російському шовінізмі» — за російськомовний виклад, «примиренське ставлення» до викритого як «ворога народу» родича, випадкове фатальне знайомство, донос колеги, слухача чи сусіда. Хтось, не витримавши повсякденних цькувань, пішов з життя сам. На решту чекали тортури, розстріл, безіменна братська могила...

Семен Семковський, Володимир Юринець, Петро Демчук, Рувім Левік, Арташес Сараджев, Яків Розанов, Тодос Степовий, Зармайр Ашрафян, Олександр Мілославін, Олексій Адріанов, Олександр Бервицький, Степан Баранник... Ці та інші українські радянські філософи 1920-х—1930-х рр. майже не відомі сучасникам. Їхні імена так довго боялися промовляти вголос, що відомості про них сьогодні можна знайти хіба що в архівах. Чи потрібно шукати? Без сумніву так, попри те, що їхні «наукові праці» схожі, здебільшого, на «агітки», а подекуди — й «записки навіжених». Але й вони самі, і долі їх творців — незнищенна сторінка історії вітчизняної філософії, до того ж чи не найтрагічніша і така, що не повинна більше повторитися. Мабуть, саме заради цього вона і варта відтворення та осмислення.

Від «Короткого курсу» до тривалого застою: філософська освіта у лещатах ідеології

Цілком не дивно, що після чергової «зачистки філософського поля», здійсненої у 1930-х рр., роль головної «філософської» книги на довгі роки посів сталінський «*Короткий курс історії ВКП (б)*», вперше опублікований у 1938 р. і неодноразово перевиданий у кількості, здатній забезпечити інтелектуальні потреби мало не кожного радянського громадянина³¹. На тлі купки напівосвічених «червоних професорів» і навіть «академіків», завжди готових, за наказом керманіча, «*перекопав* весь навоз», Сталін міг нарешті почуватися справжнім і беззаперечним володарем «філософського Олімпу», — тих нечисленних фахівців, які потайки продовжували вважати його «цілковитим профаном у царині філософії» [Воспоминания академика А.М. Деборина, с. 129], було завбачливо обеззброєно. Четвертий розділ згаданої книги («*Про діалектичний та історичний матеріалізм*»), попри всю його лапідарність, інтелектуальну «невибагливість» і жанр «цитатника», зажив слави «енциклопедії марксизму-ленінізму», доступної і зрозумілої кожній радянській людині.

З кінця 1930-х рр. витвір сталінського «генія» стає не тільки взірцем для численних опусів доби «філософії — служниці ідеології», а й головним філософським підручником для вищої школи та основою пропагандист-

---

³¹ Упродовж 1938—1953 рр. цей «бестселер» мав триста одне (!) перевидання шістдесятма сімома мовами (загальна кількість примірників — понад сорок два мільйони).

ської діяльності партії. Згідно з відповідною постановою ВКП (б) від 14 листопада 1938 р. (див.: [О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском «Краткого курса истории ВКП (б)»]), вивчення «Короткого курсу» мало скласти «фундамент» викладання марксистсько-ленінської теорії в межах дисципліни «Основи марксизму-ленінізму», на опанування якої партія відводила тепер сукупний обсяг годин, що раніше призначалися для викладу ленінізму і діалектичного та історичного матеріалізму. Відтоді центральною кафедрою радянських вузів постає кафедра марксизму-ленінізму.

Хоч як дивно, але саме за воєнного і повоєнного лихоліття відбуваються події, знакові для відновлення філософської освіти і науки на українських теренах: восени 1944 року в Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка відкривається (після майже столітньої перерви) філософський факультет, а в 1945 р. під егідою Академії наук УРСР розпочинає свою діяльність Інститут філософії.

У 1940-х рр. філософський факультет КДУ, на який передбачався щорічний прийом шістдесяти студентів (див.: [Про утворення філософського та економічного факультетів у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка]), функціонував у складі трьох відділень — діалектичного та історичного матеріалізму, логіки і психології. Відкриття двох останніх було невинуватим — у 1946 р., за ініціативою Сталіна (колишнього семінариста, знайомого з предметами), ЦК ВКП(б) прийняв постанову про запровадження викладання логіки і психології у середній школі, що зумовило потребу в підготовлених для розв'язання чергового завдання партії фахівців (відділення логіки і психології було створено також і на філологічному факультеті). Навчальний процес з фахових дисциплін (а також викладання «основ марксизму-ленінізму» для студентів інших спеціальностей) забезпечували кафедри діамату та істмату, педагогіки, психології, історії філософії, логіки (з 1947 р.).

Розбудова філософського факультету, як і власне відновлення університетського життя у напівзруйнованому окупантами Києві, відбувалося за надзвичайно складних умов. Із довоєнних будівель університету вціліла тільки п'ята частина. Навчальні приміщення, устаткування, приладдя, бібліотека та її фонди, гуртожитки — усе, без чого неможливе повноцінне функціонування освітньої інституції, було знищено або виведено з ладу. В умовах відбудови університету, що потребувала тривалого часу, великих коштів і зусиль, аудиторні заняття доводилося проводити у три зміни.

Але проблема полягала не тільки у матеріальній злиденності й скрутні повоєнних років: справжньому відродженню філософської освіти і науки на українських теренах не сприяв, на жаль, «дух часу», позначений розквітом сталінізму, розгортанням гучних ідеологічних кампаній і, відповідно, новими репресіями. Тоталітарна «машина» невпинно набирала обертів. З

середини 1940-х рр. науковці, літератори, митці потрапили під особливо пильний нагляд партійного керівництва, що заходилося наводити лад в усіх сферах культурного життя. Сумнозвісні постанови ЦК ВКП (б) *«Про журнали “Звезда” і “Ленинград”»* (1946), *«Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення»* (1946), *«Про кінофільм “Большая жизнь”»* (1946), *«Про оперу “Великая дружба” В. Мураделі»* (1948), *«Про журнал “Крокодил”»* (1948) та ін. мали свої «віддзеркалення» і на українських теренах — резолюція ЦК ВКП (б) про серйозні недоліки і помилки в роботі українських комуністів, ухвалена в липні 1946 р., стимулювала цілу зливу тогорічних «ідеологічних» постанов ЦК КП(б)У (*«Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури»*, *«Про журнал сатири і гумору “Перець”»*, *«Про журнал “Вітчизна”»*, *«Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення»* та ін.). До обвинувачень «загальносоюзного» значення (передусім у «гнилій безідейності та аполітичності») традиційно додавався і місцевий «колорит» — в українських наукових, літературних і мистецьких колах з новою силою розпочалося полювання на «буржуазних націоналістів». Боротьба з «буржуазною ідеологією», особливо запекла за часів керівництва Лазаря Кагановича (1947), вже наступного року, відповідно до інструкцій «з центру», переростає у кампанію боротьби з «низькопоклонством перед Заходом», «безродним космополітизмом», «єврейським буржуазним націоналізмом». Розгортається боротьба за викорінення «реакційно-ідеалістичної вейсманістської (менделівсько-морганівської)» біології, релятивістської космології, теорії резонансу в квантовій хімії, «агностицизму і суб’єктивно-ідеалістичних перекручень» у фізіології та медицині. Від запланованого розгрому «ідеалістичних теорій» відносності і квантової механіки радянських фізиків урятувало тільки випробовування атомної бомби.

Відкриваючи нові ідейні «фронти» в усіх сферах науки і культури, у царині філософії партійне керівництво сягнуло, здавалося, граничної межі. Низкою спеціальних постанов, оприлюднених у 1944—1945 рр. (*«Про недоліки в науковій роботі в галузі філософії»*, *«Про організацію науково-просвітницької пропаганди»*, *«Про недоліки і помилки в освітленні історії німецької філософії кінця XVIII і початку XIX ст.»*, *«Про недоліки у викладанні основ марксизму-ленінізму в Саратовському державному університеті імені М.Г. Чернишевського»*), ЦК ВКП(б) висував перед «передовим загonom ідеологічних бійців» завдання повсякчасного увиразнення принципової протилежності буржуазного і пролетарського світоглядів, незаперечних переваг радянського соціалістичного ладу, підсилення класового і партійного підходу в науковій і викладацькій діяльності. «Батьківська опіка» простиралась і на цілком конкретні фахові питання — зокрема, у царині історії філософії. Рішенням партії, наприклад, німецька класична філософія проголошу-

валась «аристократичною реакцією» на матеріалізм французьких мислителів і буржуазну революцію у Франції кінця XVIII ст.»³² Масштабна дискусія щодо книги Григорія Александрова «История западноевропейской философии» (1946), організована і проведена, згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 22 квітня 1947 р., в Інституті філософії АН СРСР у червні 1947 р. під особистим керівництвом Андрія Жданова і за участі ще двох секретарів ЦК ВКП(б) — Олексія Кузнєцова і Михайла Сулова³³, стала зручним приводом не тільки для нагадування про відповідальну роль філософів як «передового загону ідеологічних працівників», а й для проголошення ключової тези «політичного моменту», згідно з якою справжня причина відставання на «філософському фронті» пов'язана не з об'єктивними, а з суб'єктивними чинниками — в першу чергу, з «низькопоклонством» перед буржуазною філософією. З пошуками «філософів-космополітів» не забарилися: вже у березні 1949 р. керівництво Інституту філософії АН СРСР доповідало секретаріату ЦК ВКП(б) про «заходи», вжиті щодо їх виявлення і викриття. До переліку «викритих» під час дводенного засідання Вченої ради і дводенних партійних зборів Інституту потрапили Боніфатій Кедров, Захарій Каменський, Володимир Біблер, Бернард Биховський, Сергій Рубінштейн, Олексій Кривелєв, Михайло Лившиць³⁴ і навіть такі віддані «партійці», як Марк Мітін і Марк Розенталь. При цьому директор Інституту філософії Г. Александров (у кращих «покаянних традиціях» сталінських часів) піддав критиці «помилкові положення» власної книги — не тільки «об'єктивістський підхід до історії філософії» і «змазування протилежності пролетарського і буржуазного світоглядів», а й той глибоко «ганебний» факт, що в праці з історії західноєвропейської філософії «оминув питання історії російської філософії» (див.: [Письмо руководителей Института философии АН СССР и журнала «Вопросы философии»]).

У вирі тогочасної «ідеологічної істерії» опинилися, звісно, й освітні інституції, в тому числі — Київський університет: наприкінці 1940-х рр. пильне ЦК КП(б)У систематично викривало його «серйозні помилки в

³² Це рішення було нав'язано сумнозвісним «ревізуванням» виданого у Москві 1943 р. третього тому «Истории философии», що був заборонений за грубі помилки в інтерпретації німецької класичної філософії, а його наклад пушений під ніж.

³³ Згадана дискусія була вже другою — першу, проведenu Інститутом філософії у січні 1947 р., ЦК ВКП (б) визнало «куцою та неефективною» (див.: [О дискуссии по книге тов. Александрова «История западноевропейской философии»]).

³⁴ Усіх цих осіб було звільнено з Інституту. Ще раніше, згідно з постановою Політбюро ЦК ВКП (б) від 3 березня 1949 р., Б. Кедрова було усунуто з посади головного редактора журналу «Вопросы философии», яку він обіймав з дня заснування журналу у липні 1947 р.

галузі ідеологічного виховання студентства»³⁵, на «виправлення» яких тогочасне університетське керівництво, викладачі та студенти змушені були витратити весь свій творчий потенціал. Неусипний партійний контроль за навчальним процесом і науковою роботою, запровадження практики набору студентів на «ідеологічні» факультети за партійними і комсомольськими рекомендаціями, систематичні «чистки» студентських і викладацьких кадрів³⁶, нескінченні збори і засідання підрозділів, агітаційні семінари і регулярні політінформації, відвідання викладачами Вечірнього університету марксизму-ленінізму — таким є повсякденне життя КДУ кінця 1940-х рр. Упродовж одного тільки 1948 р. університет провів близько сорока «ідейних» конференцій (з нагоди 100-річчя Маніфесту Комуністичної партії, 30-річчя ЛКСМУ, «Біографія Сталіна та його твори», «Про радянський патріотизм», «Занепад західної культури», «Жити і працювати за Іллічем» та ін.), участь у яких була обов'язком кожного викладача і студента (за кожним було закріплено тему; всі доповіді і виступи стенографувалися; зміст стенограм пильнувався парткомом).

Характерно, що попри повсякденну боротьбу з «буржуазною ідеологією», «низькопоклонством» і «космополітизмом», Київському університету ніяк не вдавалося заслужити схвалення вищого партійного керівництва, з точки зору якого ця боротьба мала носити більш радикальний характер. Приміром, «формальний» характер кампанії проти «низькопоклонства» в КДУ вбачали вже в тому, що статті, надруковані в університетських наукових збірниках, містили не тільки україномовні, а й англійські назви та резюме. Як ще одне свідчення «угодництва перед Заходом» і недостатнього «утвердження пріоритетів радянської науки і культури» партія оцінила видання монографії зі списком іноземної літератури на двадцяти двох сторінках³⁷. То ж чи дивно, що звичка орієнтуватися виключно на «вітчизняні» видання, прищеплена за тих часів і відтворювана у наступних поколіннях викладачів і науковців, і досі превалює в гуманітарному середовищі?

Особлива відповідальність за якість ідеологічно-виховної роботи в університеті покладалась, ясна річ, на філософський факультет, що забезпечував викладання основ марксизму-ленінізму для студентів усього університету. Про вагу цієї дисципліни особливо попереджав наказ Міністерства

---

³⁵ Йдеться, зокрема, про постанови Політбюро ЦК КП (б)У «Про поліпшення викладання і політико-виховної роботи ВУЗів УРСР» від 12 вересня 1947 р. та «Про роботу партійної організації КДУ» від 30 листопада 1947 р.

³⁶ Особливо «вагомою» підставою для звільнення чи виключення з тогочасного університету вважалося перебування на окупованій території.

³⁷ Див.: [Документальні матеріали партійного комітету КДУ ім. Т. Г. Шевченка. — Державний архів Київської області. — Ф. П-158. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 15, 171 — 173].

вищої освіти (МВО) СРСР від 21 вересня 1948 р. «Про заходи вищих навчальних закладів у зв'язку з десятиліттям від дня виходу в світ “Краткого курса истории ВКП(б)” та постанови ЦК ВКП(б) “О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском “Краткого курса истории ВКП(б)”», а також інші міністерські документи тих часів (зокрема, «О мерах по улучшению преподавания основ марксизма-ленинизма»). Викладання «головної дисципліни» перебувало під постійним контролем парткому університету і вищого партійного керівництва й час від часу було предметом гострої критики (хіба може бути спокій на «ідеологічному фронті!»)³⁸. Особливо це стосувалося семінарських занять, які проходили, як стверджувало начальство, «нудно і нецікаво, без активної участі студентів»³⁹. Така оцінка, до речі, видається цілком гідною довіри. Адже у вчорашніх фронтівиків, що становили кістяк тогочасного студентства, пустопорожні виклади «червоних професорів», сповнені суцільних «гасел» («...тму проблем здесь освещали в словопреньях: что глуп Эйнштейн, вредитель Бор, а физик — не макроприбор, а социальное явление» [Копылов Г.]), навряд чи пробуджували філософські зацікавлення. Тим більше, що вся «філософія» в ті часи зводилася до відтворення «мантр», складених із чотирьох рис діалектики і трьох рис матеріалізму.

Попри те, що процес десталінізації, розпочатий за часів хрущовської «відлиги», приніс із собою певне послаблення «ідеологічного терору», філософська освіта в УРСР, так само як і в інших радянських республіках, продовжувала залишатися в міцних лещатах ідеології й, відповідно, неусипного партійного контролю та керівництва (і така ситуація, зауважимо, зберігалася до часів перебудови). На відміну від академічних інституцій, вищі навчальні заклади мали своєю місією передусім виховання «будівничих комунізму», а викладання філософських дисциплін завжди розглядалось як один із головних «ідейно-виховних» інструментів, справність і надійність якого мала завжди залишатися поза сумнівом.

³⁸ Про характер цієї критики дає уявлення, зокрема, незадовільна оцінка роботи університетської комісії з прийому кандидатських іспитів з історії філософії і діалектичного та історичного матеріалізму, надана газетою «Правда Украины» (органом ЦК КП(б)У) 7 грудня 1951 р.: «По истории философии, например, из пяти вопросов только один, иногда два, относятся к философским работам Маркса, Энгельса, Ленина, Сталина, а три-четыре вопроса — к периоду домарксистской философии. Почти каждого экзаменуемого обязательно спрашивают о философии Канта и Гегеля, и в то же время часто не задают ни одного вопроса по философским произведениям тов. Сталина. И по истории философии, и по диалектическому и историческому материализму чрезвычайно редко попадают вопросы о философском значении работ Мичурина, Павлова, Лепешинской, нет вопросов, требующих разоблачения американско-английской реакционной философии и т.д.» (ІР НБУВ. — Ф. 33. — № 1951 [Маслов С. И.] К истории Киевского университета. Вырезки из газет, отдельные номера газет 1911—1956).

³⁹ Див.: Документальні матеріали партійного комітету КДУ ім. Т. Г. Шевченка. — Державний архів Київської області. — Ф. П-158. — Оп. 2. — Спр.39. — Арк. 4.

Якщо говорити про певні структурні зміни у системі філософської освіти середини 1950-х — середини 1980-х рр. (хоча вживати термін «філософська освіта» щодо тих часів можна тільки з великою часткою умовності), то вони, звісно, були. Зокрема, з 1956 р., згідно з постановою ЦК КПРС, замість курсу основ марксизму-ленінізму в усіх радянських вузах було введено три загальнообов'язкових дисципліни — історію КПРС, політекономію, діалектичний та історичний матеріалізм. На вивчення діамату та істмату в навчальних планах студентів нефілософських спеціальностей відвели два роки (чотири семестри). Згодом перелік «суспільних» дисциплін у вузах поповнили факультативні курси марксистсько-ленінської етики, марксистсько-ленінської естетики, наукового атеїзму. З 1963 р. було запроваджене загальнообов'язкове викладання наукового комунізму (із складанням держіспиту). У 1967 р. марксистсько-ленінська філософія ввійшла до складу кандидатських іспитів для аспірантів і здобувачів усіх спеціальностей.

Упродовж 1950-х — 1980-х рр. відбуваються і перманентні реорганізаційні зміни на філософському факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка — єдиній у радянській Україні інституції, що готувала, як зазначалося в дипломах її випускників, «філософів, викладачів філософських дисциплін». Залишаючи за межами цієї розвідки хронологію й перипетії цих змін, загальні риси яких відтворено в монографічній літературі (див.: [Конверський, Бичко, Огородник, 2005: с. 216—275]), відзначимо, що часи перебудови факультет зустрів у складі трьох відділень, здійснюючи фахову підготовку не тільки філософів, а й психологів і наукових комуністів. За сорокарічний період існування філософського факультету його професорсько-викладацький склад зріс у десять разів⁴⁰, значно збільшилась і кількість його кафедр⁴¹. Усталилася, зрештою, й змістова складова фахової філософської освіти, зміни в якій відбувалися згідно з політичною доцільністю, визначеною й освяченою партійно-державним керівництвом. До переліку професійних дисциплін, що їх вивчали майбутні «філософи» 1980-х рр., належали діалектичний матеріалізм; історичний матеріалізм; історія домарксистської філософії; історія філософії народів СРСР; історія марксистсько-ленінської філософії; критика сучасної бур-

---

⁴⁰ Станом на 1982 р. на кафедрах філософського факультету КДУ працювало понад сто викладачів (з них — шістнадцять докторів і сімдесят кандидатів наук) (див.: [Философская мысль в Киеве, с. 294]).

⁴¹ На середину 1980-х рр. у складі філософського факультету функціонувало дванадцять кафедр: діалектичного матеріалізму, історичного матеріалізму, історії філософії та логіки, етики та естетики, філософії гуманітарних факультетів, філософії природничих факультетів, психології, педагогіки, історії і теорії атеїзму, наукового комунізму гуманітарних факультетів, наукового комунізму природничих факультетів, комуністичного виховання.

жуазної філософії і соціології; логіка (формальна, математична, неklasична); загальна історія культури; марксистсько-ленінські етика та естетика; історія і теорія атеїзму; філософські проблеми природознавства; методологія, методика і техніка соціологічних досліджень; психологія; педагогіка вищої школи; методика викладання філософії. Значний обсяг часу було відведено на вивчення ідеологічних дисциплін (дворічний курс історії КПРС, політекономія капіталізму; політекономія соціалізму; науковий комунізм; комуністичне виховання; контрпропаганда). Упродовж кількох років опановувався доволі потужний цикл природничо-наукових курсів (біологія, фізіологія вищої нервової діяльності, фізика, вища математика). Вибір іноземної мови (англійська, французька, німецька, іспанська) здійснювався на першому курсі (їх вивчали впродовж усіх п'яти років навчання). Останні «штрихи» до портрета «філософа» надавали, за тогочасними канонами, військова підготовка і фізичне виховання, часу на які теж не шкодували (хоча не знаходили його для давніх мов, світової і вітчизняної історії, історії світової літератури та інших гуманітарних дисциплін, більш значущих для філософського фаху). Заняття проводили за традиційними формами (лекції, семінари). Доволі значну увагу приділяли педагогічній і соціологічній практиці. Останній семестр відводили на підготовку дипломної роботи.

На наше переконання, обговорювати всерйоз наведений вище перелік — усе одно, що бити лежачого. Демонтаж радянської системи та її осердя — марксистсько-ленінської ідеології — перетворив на химеру левову частку того «багажу знань», що його пропонували філософські факультети радянського зразка. І твердження це, мабуть, належить до «самоочевидних істин». Йдеться, звісно, не тільки про одіозні науковий комунізм, історію партії чи інші дисципліни, вивченню яких надавався глибоко сакральний смисл (за відсутності в них смислу як такого). Йдеться про те, що досягнення власне філософських дисциплін (історії філософії, етики, естетики та ін.) відбувалося у вочевидь ненормальний спосіб — у системі координат «єдино правильного» вчення, у безповітряному просторі зашореного й відірваного від реального життя «схоластичного теоретизування», в ізолюваності не тільки від сучасної, а й, по суті, від класичної світової традиції, дозованої і препарованої в межах наявних російськомовних перекладів чи далеких від адекватності інтерпретацій «посвячених». Відсутність прямого доступу до значного масиву першоджерел (не тільки західних, а й вітчизняних), що ускладнювала, а подекуди унеможлиблювала, процес самоосвіти (без якого годі й говорити про здобуття філософської освіти), обмеженість вибору напрямків самостійних студій, культивування звички до розмірковування «в межах» та редукція критичної настанови, як передумови філософського мислення, до банального поділу на «правильне» і «хибне», «своє» і «чуже» — усі ці реалії радянської філософської освіти навряд чи варті наслідування.

Звісно, вдаючись до «персонального» виміру проблеми, ситуація не виглядає суцільною драмою. З-поміж маси «слухняних», нездарних чи байдужих завжди траплялися талановиті, захоплені та допитливі, інтелектуали за покликанням, а не за «рекомендацією обкому». І таких філософський факультет Київського університету дав чимало. Але зважаючи на загальне «сіре тло», породжене проектом «масовизації» філософського фаху⁴², розпочатим на вітчизняних теренах у радянські часи й транспонованим у сьогодення, навряд чи варто записувати фахову культуру окремих його вихованців «на рахунок закладу».

Звісно, з-поміж викладачів філософського факультету радянських часів траплялося чимало яскравих особистостей: хтось викарбовувався у пам'яті студентів своїми розумовими чеснотами і знанням предмета, хтось — загальною ерудованістю і культурою, хтось — ораторською майстерністю, хтось — людськими якостями і моральними вчинками. Шкода, що на їхню долю випали не кращі часи. Науковий і педагогічний потенціал багатьох із них не отримав належних умов для реалізації.

У світлі дедалі частіших спроб «реабілітації» радянської філософії, що підміняють аналіз цього, без сумніву, цікавого з історико-філософської точки зору феномену, довжелезним переліком «здобутків» і «геніально прихованих прозрінь», породжених натхненням «хрущовської відлиги», варто звернути увагу на те, що знайомство з реліктами університетської філософії пізньорадянської доби далеко не створює ані враження масового «філософського дисидентства», ані численних «вагомих досягнень». Процес десталінізації і «празька весна» зробили «систему» гнучкішою, чутливішою до вимог елементарного здорового глузду й віртуознішою в засобах підтримання себе «на плаву». Одним із таких засобів і постала дозована лібералізація філософського мислення, що сприяла певним зрушенням у філософській науці 1960-х — 1980-х рр. Але ні «система», ні філософська наука не втратили своєї «радянськості», залишаючись у межах власної принципово ідеологічної самовизначеності. Ще більшою мірою це стосується сфери філософської освіти, завжди значно консервативнішої, ніж сфера філософської науки.

Власне, а чи змінилося щось у вітчизняній університетській філософії зазначеної доби? Хіба що «кількісні» показники — стало більше кафедр, дисциплін, викладачів, студентів, аспірантів, докторів, професорів, публікацій, наукових заходів, періодичних фахових збірників (тільки Київський

---

⁴² У 1975 р., приміром, філософський фах у СРСР здобувало 4370 студентів, того ж року випущено 705 дипломованих філософів. У 1976 р. у вищих навчальних закладах працювало 13745 викладачів філософії, з них 531 доктор і 6554 кандидати філософських наук (див.: [Огурцов, 1977]).

університет запровадив їх більше півдесятка). Що ж до «якісних» змін, то їх, власне, не відбулося. Ті самі партійні «квоти» і «рекомендації» при вступі, ті самі партійні контроль і керівництво всіма ланками факультетського життя, той самий партквиток як «пропуск» у наукове і викладацьке життя, та сама боротьба з «буржуазним націоналізмом» і «буржуазною ідеологією», той самий «ідейно-виховний» зміст викладання і пропагандистський пафос, та сама «стурбованість» виконанням чергових директив партійних пленумів та з'їздів і організація їх вивчення під час семінарських занять з кожного предмета⁴³, те саме рясне цитування «авторитетів» (включно з черговим генсеком і членами політбюро), та сама схоластизованість філософського дискурсу, знесиленого зловживанням «хитрощами розуму», ті самі «наукові теми», пристосовані до розв'язання актуальних завдань радянського будівництва, той самий офіційний підручник з «Основ марксистсько-ленінської філософії» (1962), за редакцією того самого академіка Федора Константинова, відтворюваний масовими накладками до середини 1980-х рр. Зрештою, можна, примруживши очі, чимало згадувати про «здобутки», а можна просто погортати програми курсів і плани семінарських занять, дбайливо доправлених до архівів.

Що ж до перших помітних кроків у напрямку трансформації філософської освіти, то вони пов'язані із процесом «перебудови», який охопив радянське суспільство з другої половини 1980-х рр. Але ці кроки — особлива тема, що потребує спеціальної розвідки...

ЛІТЕРАТУРА

- Адамський В.Р. Українська наукова еліта як об'єкт політичних репресій на початку 1920-х років // Педагогічний дискурс. — 2007. — Вип. 2. [Електронний документ].— Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/peddysk/2007_02/adamsky.pdf
- Бодашина О., Сазонова І. Інститут червоної професури: історія створення, соціально-політичні та матеріальні умови функціонування (1932—1937 рр.). [Електронний документ].— Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/peddysk/2007_02/adamsky.pdf
- Воспоминания академика А.М. Деборина // Вопросы философии. — 2009. — № 2. — С. 113—133.
- Георгий Флоровский: священнослужитель, богослов, философ / Общ. ред. Ю.П. Сенокосова. — М.: АО Изд. группа «Прогресс»—«Культура», 1995. — 416 с.

⁴³ Особливо важливе значення надавалося постановам ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» (1967), «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979), а також постанові ЦК КПУ «Про заходи щодо подальшого розвитку наукових досліджень у галузі марксистсько-ленінської філософії та поліпшення її викладання у вузах республіки» (1969).

- Декрет Совета Народных Комиссаров от 4 марта 1921 г.* «Об установлении общего научного минимума, обязательного для преподавания во всех высших школах РС.Ф.С.Р». [Электронный документ]. — Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;div=LAW;base=ESU;n=9537>
- Заключение ГПУ о высылке Н.А. Бердяева* // Хрестоматия по истории России. 1917—1940/ под ред. проф. М.Е. Главатского. — М.: АО «Аспект Пресс», 1994. — С. 262—263.
- Ильин И.А.* Собрание сочинений: Дневник. Письма. Документы (1903 — 1938). — М.: Русская книга, 1999. — 605 с.
- Конверський А.Є., Бичко І.В., Огородник І.В.* Філософська думка у Київському університеті: історія і сучасність. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 336 с.
- Копылов Г.* Евгений Стромьинкин. [Электронный документ]. — Режим доступа: <http://guker.info/lit/strom/strommain.htm>.
- Кузьменко М.М.* Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-х—30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.01 — історія України. — Х., 2005. [Электронный документ]. — Режим доступа: <http://disser.com.ua/contents/28580.html>.
- Макаров В.Г.* Архивные тайны: интеллигенция и власть // Вопросы философии. — 2002. — № 10. — С. 126—144.
- О дискуссии по книге тов. Александрова «История западноевропейской философии».* 22 апреля 1947 г. // Академия наук в решениях Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б)-КПСС 1922—1991/ 1922—1952/ Сост. В. Д. Есаков. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 344—345.
- О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском “Краткого курса истории ВКП (б)”.* [Электронный документ]. — Режим доступа: http://www.newsman.tsu.ru/library/main/kuznetsov_history_of_russian_journalism_1917_2000/reading_book/7.htm.
- Огуцов А.П.* Философское образование // Большая советская энциклопедия. — 3-е изд. — Т. 27. Ульяновск—Франкфурт. — М.: Советская энциклопедия, 1977. [Электронный документ]. — Режим доступа: http://bse.chemport.ru/filosofskoe_obrazovanie.shtml
- Очеретянюк В.* Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації») // 3 архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 240—252.
- Письмо руководителей Института философии АН СССР и журнала «Вопросы философии»* Г.М. Маленкову по вопросу борьбы с космополитизмом. 21 марта 1949 г. // Сталин и космополитизм. 1945 — 1953. Документы Агитпропа ЦК. — М.: МФД: Материк, 2005. — С. 325—329.
- Постановление Наркомпроса РСФСР от 23.02.1918* «О передаче всех учебных заведений в ведение народного комиссариата по просвещению». [Электронный документ]. — Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;div=LAW;base=ESU;n=3282>
- Препроводительная записка И.С. Унилихта И.В. Сталину* с приложением протокола заседания Комиссии Политбюро ЦК РКП(б) и списков деятелей интеллигенции, подлежащих высылке. 2 августа 1922 г. [Электронный документ]. — Режим доступа: <http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/10/56067>
- Прилуцкий В.* Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — № 16. — С. 147—162.
- Про набір до інститутів червоної професури в Москві* // Комуніст. — № 97 (4469). — 26 квітня 1934 р. — С. 4.

- Про роботу Інституту червоної професури* // Комуніст. — № 104 (4476). — 6 травня 1934 р. — С. 1.
- Про утворення філософського та економічного факультетів у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка.* Постанова Ради Народних комісарів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У № 609 від 29 травня 1944 // Філософський факультет (документи та матеріали). — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — С. 179.
- Программы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии.* — М.: Соцэргиз, 1935. — 107 с.
- [*Протокол допроса А.С. Ланде-Изгоева*, произведенного в Главном Политическом Управлении 17 августа 1922 г.] // Вопросы философии. — 2002. — № 10. — С. 135—137.
- [*Протокол допроса Л.П. Карсавина*, произведенного в Главном Политическом Управлении 18 августа 1922 г.] // Вопросы философии. — 2002. — № 10. — С. 130—132.
- [*Протокол допроса Ф.А. Степуна*, произведенного в Главном Политическом Управлении 22 сентября 1922 г.] // Вопросы философии. — 2002. — № 10. — С. 123—125.
- Ряппо Я.П.* Народня освіта на Україні за десять років революції. — Х.: Держвидав України, 1927. — 125 с.
- Славута Г.* Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 244—252.
- Стрижак Є.* Інститут червоної професури (1929—1937): у пошуках більшовицької альтернативи «старій професурі» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — № 17. — С. 307—319.
- Умови прийому до інституту червоної професури на 1934/35 р.* // Комуніст. — № 103 (4475) від 5 травня 1934. — С. 4.
- Философская мысль в Киеве* (историко-философский очерк). — К.: Наукова думка, 1982. — 360 с.
- Юдин П.* От института красной профессуры философии // Программы и планы на 1935/36 учебный год Института красной профессуры философии. — М.: Соцэргиз, 1935. — С. 3—4.
- Юринец В.* Философский фронт на Украине // Под знаменем марксизма. — 1930. — № 5. — С. 129—138.

Марина Ткачук — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія». Сфера наукових інтересів — історія університетської та духовно-академічної філософії на українських і російських теренах; методологічні проблеми історико-філософського пізнання.

Дмитро Чижевський: архівна спадщина

Володимир
Янцен

ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ І ПАРАДОКСИ СУЧАСНОГО ЧИЖЕВСЬКОЗНАВСТВА

У міжнародних студіях з історії української науки та філософії, здійснених упродовж останнього двадцятиріччя, велику увагу приділяють подоланню дефіцитів знання, пов'язаних із понад піввіковим розривом єдиних традицій вітчизняної культури на «офіційну» та «неофіційну», «легальну» та «нелегальну», «революційну» та «емігрантську». Завдячуючи цим студіям, на батьківщину поступово повертаються незаслужено табуйовані й забуті імена видатних українських вчених, долається деперсоніфікованість історії науки, формуються нові її розділи, що мають своїм завданням дослідження спадщини української еміграції. Одним із таких розділів історії української науки є вивчення біографії та творчості Дмитра Чижевського (1894—1977), відоме як *чижевськознавство*. І хоча цей напрям досліджень перебуває ще тільки на етапі становлення, варто проаналізувати його сучасний стан, наявні в ньому проблеми та парадокси, а також можливі пріоритетні напрямки їх розв'язання.

Щодо останніх, не можна не відзначити, передусім, певну *амбівалентність оцінок і змішаність часових перспектив сприйняття особистості та творчості* Дмитра Чижевського в літературі двох остан-

ніх десятиліть: якщо на пострадянських теренах його вшановують як *класика* емігрантської філософії та славістики й відносять, так би мовити, до *класичного минулого*, розмірковувати про яке можна з достатньою дистанційованістю й об'єктивністю, то для кола його друзів, учнів, колег і знайомих, так само, як для низки західних дослідників, він усе ще залишається *сучасником* (другом чи ворогом, вчителем чи опонентом і, нарешті, автором підручників, за якими навчаються по сьогодні), справжнє значення спадщини якого й досі не цілком усвідомлено.

На жаль, ця амбівалентність позначається як *на ставленні до особи* Чижевського, так і *на перспективах збереження й дослідження його творчої спадщини*, зосередженої нині переважно в Німеччині та США. Приміром, дослідники, які опрацьовували особисті архіви Д. Чижевського в Галле та Гайдельберзі, без сумніву, погодяться із твердженням, що там ставляться до його спадщини зовсім *не як до класичної*. Принаймні, чотири офіційні спроби співробітників Гайдельберзької університетської бібліотеки впорядкувати особистий архів Чижевського, попри значні матеріальні витрати, принесли доволі скромний, щоб не сказати мізерний, результат. Справді, архівна спадщина Д. Чижевського сьогодні доступна для науковців і в найзагальнішому вигляді впорядкована за кількома рубриками. Але до цього часу вона залишається не каталогізованою і перебуває в такому стані, що кожен новий дослідник приречений розпочинати роботу над ним фактично наново: навіть відшукавши якийсь важливий документ чи джерело, знайти його знову можна лише із чималими зусиллями. Тільки завдяки ініціативі київської дослідниці Ірини Валявко та колишнього референта слов'янського відділу німецького видавництва Вільгельма Фінка, а згодом — виконавчого директора низки інших німецьких видавництв Вінцента Зівекінга (Штутгарт), в останні роки здійснено важливу роботу з упорядкування найобсяжнішої рубрики архіву Чижевського — рубрики листування: І. Валявко уклала каталог усіх його кореспондентів, а В. Зівекінг, опрацьовуючи й почасти уточнюючи цей каталог, упорядкував саме листування й уклав новий, більш докладний, його каталог. Відтак той, кого цікавлять листи певних кореспондентів Чижевського повоєнної доби і небагатьох його дописувачів довоєнних часів (Й. Гендріх, М. Трубецької, В. Матезіус, Д. Манке, Ф. Беднаж), може сьогодні без проблем замовити їх у Гайдельберзі, не вдаючись до виснажливих пошуків. І все ж таки, попри всю вагомість цього результату, достатньо симптоматично, що досягнуто його завдяки *особистій ініціативі* дослідників-ентузіастів, а не офіційних зберігачів спадщини видатного вченого.

У зв'язку із зазначеним доречно вказати й на деякі *прикрі наслідки сучасної недооцінки творчого доробку Дмитра Чижевського у Німеччині*. Лише нерозумінням значення його спадщини для світової філософії та славі-

ISSN 0235-7941. Філософська думка, 2010, № 6 69

тики можна пояснити катастрофічний для розвитку чижевськознавства розпродаж у Гайдельберзі наприкінці 2003 року значної частини його архіву — зокрема, всієї колекції окремих відбитків (близько трьох тисяч одиниць), що належали відомому вченому (це було колосальне зібрання статей як самого Чижевського, так і його колег, друзів і знайомих, переважно із дарчими надписами, що зберегли важливу для біографів інформацію про його особисті та наукові зв'язки), й приблизно шести тисяч томів його гайдельберзької *особистої бібліотеки*.

Аналогічне ставлення до спадщини Дмитра Чижевського характерне загалом і для Галле — з тією різницею, що галльським славістам вдалось, усе ж таки, укласти хоча й неповний (відсутні всі журнали), але достатньо докладний каталог першої частини його *особистої бібліотеки*. Однак *особистий архів Чижевського за 1921—1945 роки там досі не каталогізований*; до нього й сьогодні немає вільного доступу. Мої численні спроби зрушити цю справу з мертвої точки, а також урятувати від розпорошення та придбати для Галле продані у Гайдельберзі приватному букіністові колекцію відбитків і частину бібліотеки Чижевського не увінчалися успіхом. В університетській бібліотеці в Галле на придбання цих фондів просто не виявилось коштів. Відтак, усе ж таки викуплена мною у 2004—2005 роках гайдельберзька колекція окремих відбитків, що належала Д. Чижевському, і приблизно 2500 томів слов'янських видань із його *особистої бібліотеки* поки що зберігаються у моєму приватному зібранні.

Варто згадати й доволі промовистий епізод, пов'язаний із нещодавнім поповненням університетського архіву в Гайдельберзі новими цікавими матеріалами Дмитра Чижевського: йдеться про близько чотирьохсот його біографічно важливих листів німецькою і російською мовами до учениці Е. Гусерля Фердинанди Гоман (Homan), датованих 1924—1944 рр.; рукопис німецької редакції його відомої книги про Сковороду; проспекти різноманітних конференцій, у яких він брав участь, а також тексти кількох його доповідей. Згадані матеріали надійшли від їхнього колишнього зберігача, учня Д. Чижевського, історика Дитриха Доната (1927—2006), але, з волі останнього, доступ до них було відкрито лише з 2009 року. Це обмеження Донат обґрунтовував тим, що у Чижевського в Гайдельберзі й досі чимало недобррозичливців, настроям яких не варто «докидати хмизу» суто приватними листами до близької йому жінки. Але ж, як відомо, недобррозичливці (вже за самим своїм визначенням!) не надто цікавляться доробком, а тим паче — листуванням Чижевського. Натомість дослідників це обмеження на кілька років позбавило можливості отримати автентичні відомості про життя Чижевського у 1920—1940-х рр., а також ознайомитися з його безпосередніми відгуками на ті чи інші події філософського життя Фрайбурга, а надто — на вихід у світ праць Гусерля і Гайдегера.

Звідси ще один парадокс сучасного чижевськознавства, пов'язаний не із браком джерел, що стосуються біографії і творчості Дмитра Чижевського (особистий архів і навіть особиста бібліотека збереглися у різних містах майже повністю), а з тим, що надто значна їх частина й досі *не опрацьована*, а зв'язки між чижевськознавством і вивченням особистих архівів вченого поки що дуже слабкі. Цей факт може створити небезпечну ілюзію, буцімто в особистих архівах Чижевського в Галле та Гайдельберзі зібрано всю його спадщину й дослідникам залишилося її тільки опрацювати... З повною відповідальністю можу, однак, запевнити, що зібрано далеко не все, і якщо сьогодні не звернути увагу на *явні прогалини* в особистих архівах Чижевського в Німеччині, то завтра заповнити ці прогалини буде вже неможливо. Йдеться передусім про найбільш численну й найбільш цікаву в біографічному аспекті частину спадщини філософа — *листи*, яких він написав за своє життя десятки тисяч (!) і з яких у його архівах зберігається сьогодні всього лише 300—400 їхніх чернеток і машинописних копій. Немає у цих архівах і *спогадів* про Чижевського. Немає в них і деяких *рукописів його лекцій і доповідей*, що становили, як правило, підґрунтя його статей і книжок. Але ж деякі з цих доповідей і лекцій, що так і залишилися неопублікованими й невідомими, зберігаються у приватних архівах його друзів, колег та учнів, і якщо не розпочати їх пошуки сьогодні, то не важко передбачити, що в недалекому майбутньому всі вони будуть непоправно втрачені.

Аналізуючи тему «*невідомий Чижевський*»¹, варто звернути увагу передусім на джерела, спроможні суттєво змінити і самий образ вченого, і традиційні уявлення про значення його спадщини. Тут *власне теоретичні* роздуми повинні поєднуватись із розумінням *трагічного характеру його біографії*, що простежується як в *особистісному* плані, так і в *незапитаності* за життя значної частини його праць і передусім — праць філософських. Звісно, це трагедія не самого лише Чижевського, а й усієї емігрантської філософії. Але заплюшувати очі на цей факт, посилаючись на успіхи Чижевського-славіста, навряд чи доречно. Між іншим, не все було гаразд і з публікацією його славістичних творів. Згадаймо, приміром, спільну книгу, замислену на початку 1950-х років Дмитром Чижевським і Романом Якобсоном, що мала називатися «Славянская литература раннего Средневековья» або «Древнецерковнославянская литература». Дякуючи щасливому випадку, у придбаному мною кілька років тому у США особистому архіві гарвардської учениці Чижевського Зої Йосипівни Юр'євої (1922—2000) зберігся як загальний план цієї монографії з розподілом передбачуваного авторства глав, так і майже повний машинопис частини цієї монографії, написаної Чижевським на основі лекцій, прочитаних у Галле і

¹ Див. докладніше: [Янцен, 2008]

Гарвардському університеті («История церковнославянской литературы»). Не менш цікавими видаються й джерела, що стосуються *нереалізованих або лише частково реалізованих творчих задумів* ученого. Йдеться про численні матеріали, що зберігаються нині у Галле (наприклад, незавершена магістерська філософська дисертація Чижевського «О формализме в этике», його статті «Пространство, время, Бог, микрокосмос» і «Проблема конкретности в сучасній філософії»², які підтверджують абсолютну безпідставність дискусій про те, чи був Чижевський філософом, а чи лишень істориком думки)³. Логіка відповіді на це запитання, що й досі доволі часто виникає у чижевськознавців, є простою: не маючи компетентних власних запитань, не можна отримати й гідних уваги наукової спільноти відповідей. Навряд чи варто зайвий раз доводити той факт, що, не цікавлячись філософською систематикою чи теоретичною філософією, неможливо бути і повноцінним істориком філософії та думки — так само, як, скажімо, не можна бути істориком літератури, не знаючи її теорії.

За браком достовірного аналізу *корпусу творів Дмитра Чижевського* та їхнього змістового взаємозв'язку, ба більше, за відсутності повної бібліографії його публікацій, не кажучи вже про неоприлюднені й незавершені праці, цілком природно, що в оглядах творчості вченого поки що мало уваги звертається на *розвиток його ідей*. Треба відверто визнати: ми перебуваємо ще на стадії суто позитивістського накопичення матеріалу та його обліку і лише наближаємося до певної його класифікації. Але багато хто з нас уже і це вважають за «дослідження». Вважають, звісно, помилково, адже результатом дослідження завжди є отримання нового знання, а не нескінченне повторення загальників і поширення некоментованих передруків. Без бодай попереднього, хай навіть недосконалого, такого, що потребуватиме подальшого коригування, але *цілісного уявлення про творчість ученого та її генезу* (тобто виокремлення у ній певних змістовно обґрунтованих періодів та етапів розвитку — можливо, за усталеною в історії думки схемою «раннього», «середнього» і «зрілого» її періодів), ми продовжуватимемо сперечатися про крапки й коми у його текстах, але у загальнометодологічних питаннях так і загрузнемо на рівні описових статей, які ні до чого нас не зобов'язують, та інтелектуальних біографій, що жодним чином не пов'язані з ідеєю розвитку його творчості.

---

² Див.: D.I. Tschizewskij-Nachlass in den Sondersammlungen der Universitäts- und Landesbibliothek der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Sign.: Yi 52. Mappe 40. Філософсько-теоретичні статті «Пространство, время, Бог, микрокосмос» і «Проблема конкретности в сучасній філософії», що зберігаються у течці № 40, є, ймовірно, підготовчими матеріалами до замисленої Д. Чижевським ґрунтовної праці «Метафизика пространства и времени».

³ Пор. опубліковані спогади Г.-Г. Гадамера [Гадамер, 2007] і В.В. Зеньковського [Зеньковский, 2007].

Найбільш виразно згаданий недолік виявляється, наприклад, у поки що загально визнаному підході до *періодизації творчості Чижевського*. Тут застосовується суто *біографічний*, ба навіть — *географічний* (тобто найменш прийнятний для класифікації наукової творчості) принцип, що ґрунтується *не на осмисленні змісту, оригінальності та специфіки розвитку творчості*, а на досить зовнішніх для творчості обставинах — *змінах місць проживання або місць працевлаштування вченого*. Над тим, чи збігаються періоди біографії з періодами творчості, зазвичай не замислюються. Але оскільки йдеться про періодизацію саме творчості, це питання обов'язково має постати й отримати відповідь — звісно, негативну. Справді-бо, *якого змісту* здатне надати періодизації творчості Д. Чижевського виокремлення київського, гайдельберзько-фрайбурзького, празького, галльського, марбурзького, гарвардського і знову гайдельберзького періодів? Абсолютно жодного, крім фіксації суто зовнішнього і випадкового для творчого процесу факту... Адже такого штибу «періоди» траплялися й у творчості сотень інших учених, а отже, вони аж ніяк не розкривають специфіку творчості саме Чижевського. Непроодуктивність біографічного принципу для класифікації та періодизації творчості постає ще очевиднішою, якщо взяти за її основу не місця проживання і працевлаштування, а, скажімо, розвиток академічної кар'єри, здобуття наукових ступенів чи, навіть, кулінарні уподобання вченого у той чи інший час... Усе це має до змісту творчості дуже і дуже віддалений стосунок! Єдиним вірогідним критерієм періодизації творчості може вважатися лише *розвиток її змісту* (міра оригінальності й завершеності думки), і лише на цьому чинникові вона повинна ґрунтуватися.

Дослідникові творчості Дмитра Чижевського варто взяти до уваги і той факт, що його *«різнобічність»*, про яку часто із захопленням згадують люди, що знали його близько, полягала не лише у *велегранності* та *інтердисциплінарності* його наукових зацікавлень, а й у розмаїтті та багатстві його *особистих контактів*. Зважаючи на це, одним із найбільш перспективних напрямів вивчення *як біографії, так і творчості* вченого видається *вивчення і публікація листування* Чижевського. Першим кроком у цьому напрямку було оприлюднення його листування із Василем Сімовичем [Пшеничний, Янцен, 2003]. Деякі зі своїх публікацій я присвятив листуванню й контактам Дмитра Чижевського із Семеном Франком [Послевоенная переписка, 2006; Янцен, 2006b], Євсеєм Шором, Густавом Шпетом [Янцен, 2006a], Миколою Бердяєвим [Бердяев, 2007], Борисом Яковенком [Янцен, 2004], Альфредом Бьомом [Магидова, Янцен, 2007], Томасом Маном [Янцен, 2003b]⁴, а нині паралельно з Іриною Валявко готую до друку багаторічне

⁴ Вибрані автобіографічні листи Д. Чижевського (1921—1976) див. також: [Чижевский, 2007: с. 157—242]

листування відомого славіста з о. Георгієм Флоровським. Безперечно, кількість таких надзвичайно цікавих для історії думки *персоніфікованих паралелей* може бути значно збільшена: Едмунд Гусерль, Роман Якобсон, Володимир і Георгій Вернадські, Георгій Гурвич, Олександр Койре, Федір Степун, Сергій Гессен, Георгій Федотов, Дмитро Дорошенко, Панас Феденко, Антоній Флоровський, Ян Паточка, чеські та німецькі коменіологи й десятки інших представників інтелектуальної еліти різних країн. Але, зрештою, ми вже сьогодні спроможні поставити перед собою *завдання зібрати, підготувати до друку й оприлюднити не лише вибране листування* (чим нині, зокрема, займається у Гарвардському університеті Григорій Грабович), а й *здійснити академічне видання епістолярію* Чижевського, без чого будь-яка його наукова біографія виявиться неповною. Причому публікація листування може й повинна бути пов'язана зі створенням *хронології життя вченого*.

Зважаючи на те, що зібрані нами мемуари, ювілейні статті та некрологи, присвячені Д. Чижевському, стосуються переважно *останнього періоду його життя і творчості*, одним із перспективних і важливих напрямів сучасного чижевськознавства слід визнати аналіз текстів і листування *раннього та зрілого* Чижевського 1920—1940-х років. Власне там передбачаємо найбільш несподівані, причому не тільки біографічні, а й теоретичні, відкриття. Лише об'єктивно вивчивши ці тексти, ми уникнемо і зайвої «монументалізації» образу Чижевського, і герменевтично хибної його модернізації.

Одним із методологічних принципів вивчення *біографії Д. Чижевського як єдності*, а не кількох відносно самостійних «періодів», пов'язаних зі змінами не тільки місць проживання, занять і спеціалізацій, а й характеру вченого, є, як вже зазначено вище, урахування *постійної присутності трагічного елемента у його житті* й воістину стоїчних спроб подолання цього трагізму і його позитивної трансформації у творчості. Саме здатність у надзвичайно похмурих і подекуди геть безнадійних ситуаціях зберігати незворушність духу, вірність гуманістичним ідеалам та раз і назавжди обраному професійному шляху роблять особистість Чижевського такою привабливою сьогодні. Але ми мало що зрозуміємо у його творчості, коли будемо займатися лише пошуком її «теоретичних джерел». Звісно, не можна і без цього. Проте як сенсовісні константи значно важливішими видаються у ній саме «енергія відштовхування», полеміка і *полемічний контекст*. Якщо, в цьому сенсі, спробувати стисло схарактеризувати творчість Дмитра Чижевського, то її можна було б назвати «*творчістю всупереч*»: усупереч незапитаності української і російської думки за кордоном, усупереч байдужості видавців і колег, усупереч переслідуванням нацистів і постійним приниженням, на які наражали його різного штибу бюрократичні установи «від науки». Відтак гідне місце у чижевськознавстві має посісти тема «*pro et contra*».

Ще один важливий вектор розвитку чижевськознавства пов'язаний із *перевиданням та перекладом* різними мовами відомих і маловідомих праць ученого. Зважаючи на те, що значну частину його творів було опубліковано німецькою й англійською мовами, їх сучасні україномовні та російськомовні переклади є необхідною умовою для введення до наукового обігу на батьківщині вченого. Частково це завдання уже розв'язане⁵. Але рівень його виконання, м'яко кажучи, залишає бажати кращого. Один із дивних парадоксів цієї найважливішої галузі чижевськознавства полягає в тому, що під час перевидань і перекладів праць ученого майже зовсім не враховуються найновіші результати досліджень його біографії, творчості та архівної спадщини. За якоюсь геть незрозумілою сьогодні інерцією остраху самостійної думки, успадкованою з радянських часів, праці Д. Чижевського вводяться до наукового обігу у вигляді некоментованих перекладів і просто републікацій, які у XXI столітті, звісно, не можна сприймати інакше, ніж як приклади неприпустимої «халтури» й неповаги до пам'яті вітчизняного мислителя. Адже у тому, *як ми видаємо* твори своїх класиків, *увиразнено наше обличчя* — наявність чи відсутність власних запитань до них, здатність чи нездатність, бажання чи небажання їх зрозуміти. Маючи реальну змогу використати всю повноту інформації, що міститься не лише в особистому архіві Д. Чижевського, а й у численних архівах його колег, учнів і сучасників («архів епохи»), а також у стихійно сформованому впродовж останніх десятиліть потужному потенціалі чижевськознавства, володіючи новітньою технікою обробки цієї надзвичайно цінної інформації, ми, чомусь, цього не робимо. Але *інтелектуальні лінощі* — поганий дорадник у перевиданні класики. Якщо ми визнаємо Дмитра Чижевського одним із класиків української та російської філософської і літературознавчої думки, то й едиційні принципи перевидання його праць на батьківщині мають бути строго академічними, такими, що враховують різні їх варіанти та редакції й передбачають бодай елементарний науковий коментар.

Одна із проблем, що неминуче виникає у процесі вивчення праць Д. Чижевського, пов'язана, як відомо, із визначенням *національної приналежності його творчої спадщини*. У цьому питанні ще й досі маємо багато прикрої плутанини. Якщо навіть узяти за основу його розв'язання такий суто формальний критерій, як національне походження і виховання вченого, то воно розв'язується двозначно: Чижевський був вихідцем з українсько-російської родини. Якщо ж «відштовхуватися» від його рідної мови, то такою мовою для Чижевського була російська. Українською, чеською, німецькою, а тим паче англійською мовами він не володів досконало. І це треба брати до уваги під час перекладу його творів українською та російською мовами.

---

⁵ Див.: [Чижевський, 2005].

Не секрет, що національні теми завжди складні й емоційно забарвлені. Їх ще більше ускладнює тягар національних амбіцій і політична демагогія, якими навряд чи варто перейматися чижевськознавцям. Коли йдеться про осіб мішаної національності, які вивчали взаємні духовні впливи і зв'язки різних національних культур, перебуваючи не на батьківщині, а в еміграції, й отже, брали участь у розвитку культури не лише власної країни, а й тих країн, що прийняли і визнали їх у часи вигнання та переслідування на батьківщині, атрибуція однозначної приналежності їх творчості до певної національної культури видається питанням, майже нерозв'язним.

Але суто теоретично жодної складності в ньому немає. Сам Чижевський у своїх «Нарисах з історії філософії на Україні» (1931), перераховуючи звичні критерії віднесення тієї чи іншої філософської системи до певної національної культури, поряд із *походженням, вихованням і мовою* називає ще «*участь у національному русі*» і, завдяки цьому критерію, залучає до «української філософії» не лише тих багатьох «іншоплеменців», які реально брали участь у її розвитку, а й «одноплеменців», які писали виключно іншими мовами. Гадаємо, що цей самий критерій може бути застосований і до його власної творчості. Для тих, хто ще сумнівається у правомірності *багатопланової національної атрибуції спадщини Дмитра Чижевського*, дозволю собі навести цитату з його листа до польського літературознавця Вацлава Ледницького: «...То, что я писал об украинцах и поляках, мне приходилось наблюдать очень часто — и, вероятно, видеть объективнее, чем большинство моих земляков видит сейчас. Предпосылка моей объективности та, что я “страдаю“ (?) полной атрофией национального чувства, которое заменено уважением ко всякой культуре, кто бы ни был ее носителем. Этой “болезнью“, впрочем, страдал уже Шиллер, по собственному признанию, как и многие его земляки в начале 19 в. (между ними и Гегель и Гёте). Но большинство “излечилось“ после 1814—5 г., многие не сразу: Гегель только к 1820 г., а Гёте, кажется, никогда»⁶.

Чижевський володів дивною здатністю інтегруватися до національних особливостей культури тих країн, де він жив, і до стратегічних завдань тих навчальних закладів, де він викладав, розглядаючи їхню проблематику як «свою» — не «ззовні», а «зсередини». В іншому разі такі його тексти, як «Славістична безграмотність у німецькій науці» [Čyževs'kyj, 1929], «Сутність і завдання чехословацької філософії» [Čyževs'kyj, 1936], «Лист Т. Ману» (1945)⁷,

---

⁶ Черновик письма Д.И. Чижевского от 5 апреля 1955 г. из Кембриджа // Tschi, Heid. Hs. 3881. Abt. C // Nicht identifizierte Adressate.

⁷ Чернетка листа зберігається в особистому архіві Д. Чижевського в Гайдельберзі (Tschi П.А). У російськомовному перекладі з німецької лист Д. Чижевського до Т. Мана опубліковано В. Янценом (див.: [Янцен, 2003b; Чижевский, 2007: с. 173—176]. [Чернетка листа Д. Чижевського від 5 квітня 1955 р. із Кембриджа] // Tschi, Heid. Hs. 3881. Abt. C // Nicht identifizierte Adressate.

«Стан і завдання славістики у ФРН» [Tschizewskij, 1963], сприймалися б як не зовсім тактовне втручання «чужинця» у суто внутрішні національні проблеми. Якщо відійти від політики і кон'юнктури, глибоко чужих підходу Чижевського до національних питань, і зосередитись на його участі у дослідженнях різних національних культур, на його внеску в розвиток цих досліджень, то цілком можливо вважати його «українським», «російським», «чеським», «словацьким», «німецьким» і навіть «американським» ученим. І кожна з названих національних культур матиме за велику честь, що такий енциклопедист і вчений світового рівня, як Дмитро Чижевський, присвятив певну частину своїх праць їх дослідженню.

І насамкінець... Усі цивілізовані нації у певний проміжок свого існування породжують обмежену кількість культурних діячів вищого ґатунку, своєрідну «культурну й інтелектуальну еліту», продукти діяльності якої увиразнюють їхнє «обличчя» не лише у цей проміжок часу, а й у більш тривалій перспективі. І кожна держава зазвичай зацікавлена у збереженні, вивченні та поширенні своєї культурної спадщини, оскільки від міри її осягнення залежить культурний рівень майбутніх поколінь, а її втрата неминуче призводить до появи прогалів у національній пам'яті, до зниження рівня вітчизняної культури, стаючи її трагедією. Така трагедія може спіткати будь-яку націю. Але цілком непробачно, коли трагедія забуття національної спадщини продовжується у періоди мирного й відносно нормального існування...

ЛІТЕРАТУРА

- Бердяев Н.А.* Письмо Д.И. Чижевскому / Публикация В. Янцена // Новый Журнал. — Галле—Нью-Йорк. — Март, 2007. — Кн. 246. — С. 212—216.
- Гадамер Х.-Г.* Воспоминания о Чижевском // Чижевский Д. И. Избранное: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии: (1894—1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Комментар. В. Янцена и др. — М.: Библиотека-фонд «Русское Зарубежье»; Русский путь, 2007. — С. 281.
- Зеньковский В.В.* Встречи в Киеве. Дмитрий Иванович Чижевский // Чижевский Д.И. Избранное: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии: (1894—1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Комментар. В. Янцена и др. — М.: Библиотека-фонд «Русское Зарубежье»; Русский путь, 2007. — С. 243—245.
- Магидова М., Янцен В.* Д.И. Чижевский: Письма А.Л. Бему (1925—1932). А.Л. Бем: Письмо Д.И. Чижевскому (1930) // Rossica. Научные исследования по русистике, украинистике и белорусистике. — Прага, 2007. — С. 67—96.
- Послевоенная переписка* Д.И. Чижевского и С.Л. Франка / Публикация, подготовка текста и примечания В.В. Янцена // Русский Берлин (1920—1945). Международная научная конференция 16—18 декабря 2002 года / Сост. М.А.Васильева, Л.С. Флейшман. — М.: Русский путь, 2006. — С.336—354.
- Пшеничный С., Янцен В.* Листування Дмитра Чижевського з Василем Сімовичем // Славістика. — Т. 1. Дмитро Чижевський і світова славістика / Ред. Р. Мних, С. Пшеничний. — Дрогобич, 2003. — С. 251—330.

- Франк С.Л. Письма к Д.И. Чижевскому (1932—1937) / Публикация, подготовка текста и примечания В. В. Янцена // Русский Берлин (1920—1945). Международная научная конференция 16—18 декабря 2002 года / Сост. М.А. Васильева, Л. С. Флейшман. — М.: Русский путь, 2006. — С. 327—335.
- Чижевский Д.И. Избранное: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии: (1894—1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. — М.: Библиотека-фонд «Русское Зарубежье»; Русский путь, 2007. — 848 с.
- Чижевський Д. Філософські твори: у 4-х т. / Під загальною редакцією В. Лісового. — К.: Смолоскип, 2005.
- Янцен В.В. Д.И. Чижевский, Е.Д. Шор и Г.Г. Шпет // Густав Шпет и современная философия гуманитарного знания / Под ред. В.А. Лекторского, Л.А. Микешиной, Б.И. Пружинина, Т.Г. Щедриной. — М.: Языки славянских культур, 2006а. — С. 357—352.
- Янцен В.В. Неизвестное письмо Б.В. Яковенко к Д.И. Чижевскому: к истории одного философского скандала // Славистика. — Т. 1. Дмитро Чижевський і світова славистика / Ред. Р. Мних, Є. Пшеничний. — Дрогобич, 2003а. — С.331—334.
- Янцен В.В. Неизвестное письмо Б.В. Яковенко к Д.И. Чижевскому (1934): к истории одного философского скандала // Исследования по истории русской мысли. Ежегодник 2003 [6] / Под ред. М.А. Колерова. — М.: Три квадрата, 2004. — С. 605—608.
- Янцен В.В. Неизвестный Чижевский: Обзор неопубликованных трудов. — СПб.: РХГА, 2008. — 162 с.
- [Янцен В.В., публ.] Письмо Д.И. Чижевского Томасу Манну // Записки Русской Академической группы в США. — Нью-Йорк, 2003б. — С. 305—321.
- Янцен В.В. Об иррациональном в истории. Биографические заметки к переписке С.Л. Франка и Д.И. Чижевского (1932—1937, 1947 гг.) // Русский Берлин (1920—1945). Международная научная конференция 16—18 декабря 2002 года / Сост. М.А. Васильева, Л.С. Флейшман. — М.: Русский путь, 2006б. — С. 304—326.
- Čyževs'kyj D. Slavistische Unbildung in der deutschen Wissenschaft // Slavische Rundschau. — Prag, 1929. — Jg. 1. — № 1—2. — S. 58—62.
- Čyževs'kyj D. Wesen und Aufgaben der tschechoslovakischen Philosophiegeschichte // Slavische Rundschau. — Prag, 1936. — Jg. 8. — № 1. — S. 13—22; Jg. 8. — № 2. — S. 68—80.
- Tschizewskij D. Die Lage und die Aufgaben der Slavistik in der Bundesrepublik Deutschland // Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen. — Braunschweig, 1963. — Bd. 200. — H. 1. — S. 36—52.

Володимир Янцен — кандидат філософських наук, незалежний дослідник, збирач і власник приватної бібліотеки та архіву російської еміграції у м. Галле (Німеччина). Коло наукових інтересів: чижевськознавство, історія російської й української філософії та культури, історія західноєвропейської філософії.

---

*Ірина
Валявко*

ДІАЛОГ КРІЗЬ РОКИ: листування Дмитра Чижевського та о. Георгія Флоровського

На тлі російсько-української еміграції ХХ століття вирізняються постаті двох непересічних мислителів — Дмитра Івановича Чижевського (1894—1977) та Георгія Васильовича Флоровського (1893—1979). Неординарні особистості з доволі непрости ми долями, вони належали до нечисленної в усі часи категорії людей, наділених енциклопедичним складом розуму і глибокими знаннями в багатьох галузях науки і культури. Крім того, обидва були людьми принциповими і не боялися наражатися на конфлікти та відстоювати свої погляди, незважаючи на посаду, соціальний статус і авторитет опонентів. Їхня багаторічна дружба ґрунтувалася на взаємній повазі, довірі та високому професіоналізмі.

Познайомились Д. Чижевський і Г. Флоровський у Празі, де за велінням долі опинились у 1920-х роках і доволі скоро виявили спільні зацікавлення: обидва були членами Філософського товариства (Д. Чижевський — його постійним секретарем і членом правління), обидва читали лекції в Російському народному університеті, входили до складу Російського історичного товариства, а також відвідували організований Альфредом Бемом семінар, присвячений вивченню спадщини Ф. Достоевського. У творчості Дмитра Чижевського «празький» період позначився цілою низкою праць, присвячених історії філософії та культури¹. Деякі з

¹ З-поміж них згадаймо такі твори, як: «Льогіка: Конспект лекцій» (1924), «На теми філософії історії» (1925), «Грець-

них стали першим вагомим доробком у вивченні історії української філософії, її методології та періодизації².

Під час свого перебування у Празі Георгій Флоровський також займався проблемами філософії та історії, щоправда, його цікавили не стільки історико-філософські, скільки теоретико-методологічні питання³. Однак філософія була не єдиним зацікавленням Г. Флоровського; іншою, не менш значущою, сферою його інтелектуальної діяльності стало богослов'я⁴. Він активно займається організацією релігійного життя за кордоном: 1923 року бере участь у створенні Російського студентського християнського руху (РСХР), відтоді приділяючи багато сил та уваги його розвитку. Крім того, він долучається до розбудови Свято-Сергіївського богословського інституту в Парижі, де згодом читатиме курс лекцій із патрології. 1926-го року він стає учасником так званого колоквиуму Бердяєва, на якому представники трьох християнських конфесій — православ'я, католицизму та протестантизму — обговорювали різні теологічні проблеми і шукали шляхи до їх розв'язання. Хоча ці неформальні зустрічі тривали всього два роки, вони значно вплинули на погляди Г. Флоровського, що став одним з активних діячів екуменічного руху. Згодом, згадуючи «колоквиум Бердяєва», він писав: «Ці зустрічі навчили мене поважати цінність і потенціал еку-

---

ка філософія до Плятона: Хрестоматія» (1927), «Філософічна література українською мовою за рр. 1920—1926» (1927), «О формализме в этике» (1928), «Философские искания в Советской России» (1928), «Hegel et Nietzsche» (1929), «Schiller und die "Brüder Karamazov"» (1929), «К проблеме двойника (Из книги о формализме в этике)» (1929), «Hegel i francuzskaja revoljucija» (1929), «Кризис Советской философии» (1930), «Платон в Древней Руси» (1930), «Религиозная утопия Ал. А. Иванова» (1930), «Достоевский и Масарик» (1931), «Dostojevskij-psycholog» (1931), «Этика и логика. К вопросу о преодолении этического формализма» (1931), «Phonologie und Psychologie» (1931), «Ševčenko und David Strauss» (1931), «Вячеслав Липинский як філософ історії» (1932), «Про деякі джерела символіки Гр. Сковороди» (1932), «Драгоманів і Стронін» (1933) та інші. Кожна з цих праць є неординарною і по-своєму цікавою. До «празького» періоду творчості Чижевського належить чимало глибоких рецензій, у яких, крім іншого, яскраво відображено його філософські погляди. У Празі він продовжував працювати над монографією «Hegel in Russland», яку захистив 1933 року в Галле як докторську дисертацію. Ця ґрунтовна і, значною мірою, новаторська робота здобула високу оцінку фахівців.

² Йдеться, передусім, про монографії Д. Чижевського: «Філософія на Україні: Спроба історіографії» (1926) і «Нариси з історії філософії на Україні» (1931), а також блискучу працю «Філософія Г.С. Сковороди» (1934).

³ За цей доволі короткий час (1921—1926) Г. Флоровський опублікував більш ніж десяток праць із цієї проблематики, з-поміж них: «К обоснованию логического релятивизма» (1925), «К метафизике суждений» (1925), «Метафизические предпосылки утопизма» (1926) тощо.

⁴ У праці «Дом Отчий» (1926), опублікованій у журналі «Путь», він уперше виявляє тяжіння до еклезіологічної проблематики в богослов'ї, яка в подальшому стала однією з провідних тем його творчості.

менічного діалогу, що долає кордони ... культурних зобов'язань»⁵. Упродовж подальшого життя Флоровський не тільки активно підтримував екуменічний рух і був делегатом багатьох його з'їздів, а й обіймав важливі посади у Всесвітній Раді Церков. У тому, що він спромігся зрозуміти і глибоко сприйняти ідею екуменізму, не останню роль відіграв одеський період його життя. Дореволюційна атмосфера Одеси, з її змішанням націй і вірувань, відвертістю і відносною толерантністю, мала значний вплив на формування його екуменічних уподобань⁶. Своєю чергою, захоплення Флоровського екуменізмом справило певний вплив і на погляди Чижевського. І хоча він не став «активним» учасником екуменічного руху, ідея всехристиянської єдності завжди залишалася для нього «внутрішньо» близькою.

На жаль, «празьке» спілкування Дмитра Чижевського і Георгія Флоровського тривало недовго. 1926 року Флоровський залишає Прагу: на запрошення о. Сергія Булгакова він переїздить до Парижа, де починає викладати у Свято-Сергіївському богословському інституті⁷. Щоправда, ця подія жодним чином не позначилася на його наукових зв'язках — Флоровський періодично навідувався до Праги і продовжував свою співпрацю з Філософським товариством. У цей період він стає одним із редакторів доволі впливового в інтелектуальних колах російського зарубіжжя журналу «Путь», постійним дописувачем якого був Дмитро Чижевський. Після переїзду Флоровського до Франції особисте спілкування між ними змінилося переважно листуванням, що тривало впродовж усього життя.

Вже у празький період життя і творчості Дмитро Чижевський і Георгій Флоровський виявили себе доволі самостійними й оригінальними мислителями. Кожен з них мав добру наукову школу та досвід політичної діяльності, від якої обидва свідомо відмовилися задля своїх філософсько-релігійних студій⁸. У Празі вони остаточно визначили і коло своїх наукових

⁵ *Georges Florovsky. My personal participation in the ecumenical movement // The Collected works of Georges Florovsky. — Vol. XIV. — Vaduz, 1989. — P. 169.*

⁶ Див. на цю тему цікаву статтю: *Голубович И.В. «Одесский период» жизни и творчества Г.В. Флоровского в контексте интеллектуальной биографии // Вісник Одеського національного університету. — Т. 12. — Вип. 15: Філософія. — О., 2007. — С. 37–46.*

⁷ За порадою Сергія Булгакова Флоровський ще у Празі почав поглиблено вивчати патристику, не підозрюючи, що в подальшому саме ця тема спричинить розрив між ними. Г. Флоровський і С. Булгаков розійшлися у поглядах на «софіологію», що стало поштовхом до конфлікту між ними.

⁸ Так, наприклад, Дмитро Чижевський був доволі активним членом меншовистської російської соціал-демократичної робітничої партії (1913–1924) і, перебуваючи в Україні (з якої він емігрував 1921 року), зазнав репресій з боку радянської влади, неодноразово потрапляючи до в'язниці. Що ж до Георгія Флоровського, то він свого часу захоплювався євразійським рухом і разом із князем Миколою Трубецьким, Петром Савицьким і Петром Сувчинським брав участь у збірці-маніфесті «Исход к Востоку» (1921), а також у двох наступних збірниках — «На путях» (1922) та «Россия и латин-

зацікавлень, що вплинуло на їхній подальший шлях. Після Праги обидва мислителі розширили і до певної міри змінили напрям своїх попередніх наукових студій, а отже, і професійної діяльності. Зокрема, Д. Чижевський, що від початку зосереджував увагу на історії філософії слов'янських народів, згодом відчуває «вузькість» цієї тематики й розширює поле своїх досліджень, прагнучи створити порівняльну історію слов'янських літератур; із цими двома темами пов'язана і «германославіка» (дослідження впливу німецької культури на духовне життя слов'ян); до кола його інтересів поступово входять і дослідження слов'янської лексики та філософія мови (зацікавлення останніми видаються цілком природними в контексті його співпраці з Празькою лінгвістичною школою), а також історія церкви та слов'янської культури⁹; зрештою, він захоплюється проблематикою духовної історії слов'янства, якою займатиметься усе подальше життя. Після Праги він був запитаний переважно як славіст, а не як філософ — так склались об'єктивні обставини. Однак сфокусованість на славистиці не означала для Чижевського припинення його філософських студій: останніми він займався до кінця життя і був якщо не єдиним, то принаймні одним із тих небагатьох славістів, які мали ґрунтовну філософську освіту, що позитивно вплинуло на його славістичні студії, зробивши їх глибшими і різноманітнішими. Кар'єра Дмитра Чижевського не була ані легкою, ані щасливою: його посади тривалий час не відповідали рівню його знань і науковим здобуткам. Лектор російської мови Галльського університету (1932—1945), тимчасовий директор Семінару славістики Марбурзького університету (1945—1949), гостьовий лектор славістики Гарвардського університету (1949—1956) — тільки на схилі життя Д. Чижевський отримав, нарешті, гідну його наукового рівня посаду директора Інституту славістики Гайдельберзького університету (1956—1967), але й ця посада була тимчасовою: статусу ординарного професора з відповідним пенсійним забезпеченням він так і не дочекався. Проте Д. Чижевський здобув заслужене міжнародне визнання: 1964 року його обирають дійсним членом Гайдельберзької, а згодом і Хорватської академії наук; він стає головою Німецької спілки викладачів славістики і членом багатьох німецьких і міжнародних наукових товариств. У «гайдельберзький» період Чижевський редагує сім славістичних книжкових серій, видає десятки збірок і репринтних видань, працює гонорарним

ство» (1923). Однак захоплення Г. Флоровського новою течією тривало недовго: різні погляди на завдання і головні засади руху спричиняють його конфлікт із лідерами євразійства і відхід від активної діяльності. Остаточний розрив Г. Флоровського з євразійством відбувся 1928 року після публікації його доволі гострої полемічної статті «Евразийский соблазн» (1928).

⁹ Див.: *Чижевський Д. Життєпис // Філософська і соціологічна думка*. — 1990. — № 11. — С. 31—32.

професором Франкфуртського (1964) і Кельнського (1964—1977) університетів і тимчасовим завідувачем кафедри літературознавства (1964—1970) Інституту славістики Кельнського університету. Наукова спадщина Д. Чижевського містить понад тисячу праць із філософії, славістики, історії культури, германославіки, мовознавства, літературознавства, астрономії¹⁰.

Натомість Георгій Флоровський, розпочавши свою кар'єру як університетський викладач, коло зацікавлень якого становили, насамперед, філософія та історія, згодом прийшов до поглибленого вивчення богословських питань, 1932-го року прийнявши священство. У 1930-х рр. виходить друком низка його найважливіших праць, що переконливо демонструють продуктивність історико-філософського підходу до богословської проблематики: «Восточные отцы IV века» (1931), «Византийские отцы V—VIII веков» (1933), «О границах Церкви» (1933), «Проблематика христианского воссоединения» (1933), «Пути русского богословия» (1937)¹¹. Уся його подальша наукова діяльність була пов'язана з богослов'ям. Відповідно торувався і кар'єрний шлях, менш драматичний, ніж у Чижевського, але також непростий. Тривалий час о. Георгій залишався професором Свято-Сергіївського Богословського інституту (1926—1948) і водночас священником паризької церкви Введення до Храму Пресвятої Богородиці, що була духовним осердям Російського студентського християнського руху¹². Від 1948 року починається новий етап у його житті — переїзд до США і викладання на кафедрі догматичного богослов'я і патристики Свято-Володимирської духовної семінарії у Нью-Йорку (1948—1955), де він згодом стає деканом. У 1951—1955 роках він перебуває на посаді професора Колумбійського університету, а 1954-го його обирають президентом Національної ради церков у США. 1955 року він переходить до Гарвардського університету, викладає історію Східної церкви, літургіку, патристику і християнську духовність на богословському факультеті, а також на відділенні славістики.

¹⁰ Повної бібліографії праць Дмитра Чижевського досі не зібрано. Найповнішу з наявних, що охоплює 1912—1994 роки, опубліковано у книзі: *Чижевский Д.И. Избранное: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977)*. — М., 2007. — С. 772—809. Крім цього, переліки праць Д. Чижевського вміщено у збірниках, виданих у Німеччині з нагоди його 60-річного і 70-річного ювілеїв: *Festschrift für Dmytro Cyzevskij zum 60 Geburtstag*. — Berlin, 1954; *Orbis Scriptus: Dmitrij Tschizewskij zum 70 Geburtstag*. — München, 1966.

¹¹ Усі ці твори о. Г. Флоровського здобули високу оцінку Д. Чижевського, а праця «Пути русского богословия» стала його «настільною» книгою, яку він доволі часто цитував у своїх лекціях і радив прочитати студентам.

¹² Отець Георгій Флоровський приділяв чимало уваги зв'язкам РСХР з Англіканською церквою, зміцненню яких сприяло створення 1928 року Співдружності св. Албанія і преп. Сергія (*The Fellowship of St. Alban and St. Sergius*). Напередодні Другої світової війни Флоровського було обрано віце-президентом Співдружності та співредактором його друкованого органу — журналу «Соборность».

Водночас він обіймає посаду професора богослов'я у православній семінарії Святого Хреста у Брукліні (1955—1965). 1964 року Флоровський переїздить до Принстона, де протягом восьми років викладає на факультетах релігії та слов'янознавства.

Життя «розкидало» Дмитра Чижевського та о. Георгія Флоровського по різних країнах і континентах, що, однак, не вплинуло на їхні дружні стосунки: впродовж багатьох років вони листувалися, а якщо випадала нагода, то й зустрічалися. Після війни Флоровський кілька разів приїздив до Чижевського у Марбург і виступав із доповідями у Славістичному науковому товаристві, створеному Чижевським. Згодом вони зустрічались у США, куди Флоровський переїхав 1948-го, а Чижевський — 1949 року. Щоправда, вони опинились у різних університетах: Флоровський викладав у Колумбійському (Нью-Йорк), а Чижевський — у Гарвардському (Кембридж). Однак, приїжджаючи до Нью-Йорка у різних справах (відвідання бібліотеки чи засідань Української вільної академії наук, участь у конференціях тощо), Чижевський завжди зустрічався з о. Георгієм та його дружиною Ксенією Іванівною. На жаль, друзям так і не поталанило працювати разом: коли Флоровський перейшов до Гарвардського університету, Чижевський уже виїхав до Німеччини. Відтоді їхні зустрічі стали доволі рідкими, адже вони жили на різних континентах. Чижевський ніколи більше не відвідував США, хоча планував це зробити і навіть мав письмову домовленість із кількома американськими університетами щодо викладання славістичних курсів. Проте Флоровський, буваючи, час від часу, в Німеччині, завжди намагався навідатися до Гайдельберга. Кілька разів він виступав із доповідями в Інституті славістики, яким керував Чижевський; друзі постійно обмінювалися працями, обговорювали нові книжки та наукові події. Шануючи творчі здобутки один одного, вони не раз використовували їх у власних курсах. Так, викладаючи історію релігії, Дмитро Чижевський спирався на праці Георгія Флоровського і знайомив з ними своїх студентів.

Взаємна повага, справжня культура мислення і толерантність допомогли друзям обійти і деякі гострі кути у стосунках — цілком імовірні, зважаючи на те, що вони «обертались» у дещо різних сферах: один був православним священиком і богословом, а інший — суто науковцем, ставлення якого до релігії та віри було доволі непростим. Сповідуючи православ'я (про що він не раз писав у своїх анкетах), Чижевський лише зрідка відвідував церкву. Він сприймав православ'я і релігійні традиції радше як феномени культури і в цьому контексті шанував їх, але «добрим парафіянином» ніколи не був. Дехто зі знайомих Чижевського навіть вважав його невірним. Проте це не так. Мабуть, річ у тому, що більшість православних священиків, із якими Чижевський був знайомий, дратували його своєю обмеженістю, консерватизмом і вузькістю поглядів. Лише з небагатьма з них (переважно

друзями або знайомими отця Георгія) він міг спілкуватися більш-менш вільно. Ще задовго до смерті Чижевський казав колегам, що не хоче, аби в останню путь його проводжав православний священник, як того вимагають канони, і єдиний виняток зробив би для о. Георгія, але той мешкає у США і навряд чи зможе прилетіти. Згодом так і сталося: Чижевський помер у квітні 1977-го; Флоровський, якому на той час виповнилося 84 роки, не зміг прилетіти із Принстона на похорон свого товариша — не стільки через похилий вік і виснажливість перельоту між континентами, скільки через важку хворобу дружини, яка пережила Чижевського лише на півроку (вона померла в листопаді 1977-го). Дмитра Чижевського відспівував його приятель і колега, протестантський священник Ернст Бенц (хоча православний священник також був присутній на похороні). Вочевидь глибоко в душі Чижевський вірив у Бога і в існування потойбічного світу, але, вважаючи це внутрішньою, інтимною сферою, не бажав виставляти свою віру про людські очі. На підтвердження цієї тези наведемо невеликий уривок зі спогадів його докторантки Ольги Давидової-Фогельзанг, що трохи відкриває завісу, якою Чижевський завжди відгороджував своє особисте життя від сторонніх: «Перед смертю Дмитрий Иванович находился в геронтологическом отделении психиатрической больницы городка Вислоха. Весной, после православной Пасхи, я, как обычно, принесла ему туда освященное пасхальное яичко. Он бережно взял его, подержал в обеих руках и так же бережно положил на белый больничный столик. Я недолго побыла у Дмитрия Ивановича и ушла, пообещав вскоре прийти снова. Свое обещание я сдержала, и, когда шла по больничному коридору, ко мне обратился санитар. “Ведь это вы принесли профессору яичко? — спросил он. — Я видел, как он его ел, и был потрясен. Представьте себе: человек, у которого трясутся руки и который не в состоянии есть, не роняя кусков, почти с благоговением совершенно спокойными руками взял это пасхальное яичко, очистил его от скорлупы и сосредоточенно съел, не уронив ни крошки. Я не поверил бы в это, если бы не увидел все своими собственными глазами”»¹³. У листах Дмитра Чижевського так само трапляються невеликі фрагменти, що дозволяють прозирнути у його внутрішній світ і зрозуміти його ставлення до віри. Як приклад, згадаймо одне з його щирих зізнань у листі до Зої Мікуловської-Юр'євої: «... я сам не так-то уж страстно религиозен. Больше желания верить, чем веры, и желания молиться, чем способности молиться: и часто в душе страшная “сухость”, и можно было бы молиться только о том, о чем молиться нельзя — о себе»¹⁴.

¹³ Давыдова-Фогельзанг О.И. Памяти учителя // Чижевский Д.И. Избранное: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977). — С. 415.

¹⁴ Лист Дмитра Чижевського до Зої Мікуловської-Юр'євої від 14 липня 1950 року зберігається у приватному архіві Володимира Янцена.

Д. Чижевський полюбляв розповідати про чортів і вимальовувати їх на дошці, страхаючи своїх студентів, які так до кінця і не розуміли, чи вірить він у їх існування, а чи просто глузує з них. Однак ця його зовнішня іронічність, лукава посмішка, оповіді про темні сили, що шокували оточення, часто були лише маскою, за якою він ховався. Той, з ким Чижевський був відвертіший, відчував у ньому бентежну душу, що шукала шлях до Бога: «В знании и в научном творчестве Чижевского, — значала, зокрема, Зоя Мікуловська-Юр'єва, — ошутимо его постоянное внимание к духовным ценностям человека и желание запечатлеть преходящее в категориях, неподвластных времени. Такое знание укоренено в религиозности и в ощущении мира как иерархического и сакрального, проявляющего свою божественную пронизанность»¹⁵.

Але, мабуть, найпереконливішим доказом серйозного ставлення Чижевського до релігії є його наукова спадщина. Адже невіруюча людина, що відкидає існування Бога і потойбічного світу, не спромоглася б так глибоко, щиро і захоплено вивчати спадщину німецьких і слов'янських містиків, як це робив Дмитро Чижевський. Можна, звісно, припустити, що його зацікавленню містичними вченнями, як, до речі, і творчістю Миколи Гоголя та Григорія Сковороди, сприяло спілкування з його колишнім викладачем, відомим релігійним філософом і богословом о. Васи́лієм Зеньковським, з яким Чижевський підтримував упродовж усього життя дружні стосунки. Проте, якби у самого Чижевського не було глибокого внутрішнього тяжіння до цієї проблематики, навряд чи він нею так переймався би.

Напевно, Георгій Флоровський був одним із небагатьох, якщо не єдиним, із ким Чижевський міг вільно спілкуватися на теми віри, існування Бога і диявола, не маючи побоювань, що його неправильно зрозуміють або візьмуть на сміх. Приміром, у листі до о. Георгія від 29 липня 1950 року Дмитро Чижевський пише: «Черти, к сожалению, не оказались бездейственными — и с некоторым успехом. Да и в мировом масштабе что-то чертовщина развивается», а в листі від 5 серпня 1950 року додає: «“Чертовщина” же заключалась в рассказах (только одного лица) о переживаниях в Сов<етской> России (во время оккупации Польши) и о жизни в ДП¹⁶ — впечатления этих разговоров совершенно выбили меня из колеи, да и сейчас я не могу от них освободиться... Кое-что носило патологический характер. Но как о большинстве чертовщины, об этом нельзя рассказывать (раз-

---

¹⁵ Юр'єва З.О. Воспоминания о лекциях и семинарах профессора Д.И. Чижевского в Гарвардском университете в 1949—1956 годах // *Чижевский Д.И. Избранное*: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977). — С. 355.

¹⁶ ДП (Displaced Persons) — табори для біженців, які було створено на території Німеччини після Другої світової війни.

ве на исповеди), пока переживание не кончилось»¹⁷. Однак про тему «потоїбіччя» у спілкуванні друзів відомо зовсім мало.

За своєю вдачею Чижевський був мандрівником. У реальному житті він мандрував країнами та університетами, почуваючись скрізь доволі вільно і продовжуючи, попри всі життєві обставини (хай навіть і не надто сприятливі), займатися улюбленою справою та формувати коло учнів і однодумців. У науковому житті він «мандрував» у часі і культурному просторі — особливо слов'янському. Праця в архівах і бібліотеках сповнювала його енергією: тут він відпочивав душею та відновлював внутрішню рівновагу. Можливо, саме тому проблема мандрівництва цікавила його упродовж життя: «Образом странника он много занимался, — згадував Е. Бенц. — В последнее время занимался также темой небесного отечества, даже на больничной койке собирая к ней литературный материал, — такова была его манера разработки тем, глубоко его интересовавших»¹⁸. Георгій Флоровський, мабуть, ставився до цих пошуків бентежної душі Дмитра Чижевського із розумінням, відтак їхнє спілкування завжди було щирим, товариським і врівноваженим. Загалом вони мали багато спільного. За великим рахунком, їх можна вважати земляками, оскільки Флоровський народився в Єлисаветграді (звідки згодом переїхав до Одеси), а Чижевський — в Олександрії, розташованій поблизу Єлисаветграда, який він не раз відвідував у дитинстві. Обидва зростали в оточенні високоосвічених і дбайливих дорослих, які ставилися до них з любов'ю. Їхні родини, де вони отримали свої перші знання про світ і розпочали своє інтелектуальне життя, відіграли важливу роль у формуванні їх світогляду і життєвої позиції, до певної міри визначивши подальші наукові шляхи. Обидва закінчили історико-філологічні факультети, але цікавилися не лише гуманітарними предметами (передусім — філософією), а й точними науками. Недарма перші друковані праці Чижевського були присвячені астрономії¹⁹, а Флоровсько-

¹⁷ Листи Д. Чижевського зберігаються у приватному архіві Г. Флоровського у відділі рукописів та рідкісних друкованих видань Файерстоунської бібліотеки Принстонського університету під сигнатурою С 0856: Georges Florovsky Papers. С 0856. Correspondence. Box 12, Folder 11—13; Box 13, Folder 2—3 // Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections.

¹⁸ Бенц Э. Панихида по профессору, доктору Дмитрию Ивановичу Чижевскому на Горном кладбище в Гейдельберге 21 апреля 1977 года // *Чижевский Д.И.* Избранное: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977). — С. 479.

¹⁹ Перші праці Чижевського було опубліковано в журналі «Известия Русского общества любителей мироведения»: «К вопросу о психологии астрономических наблюдений» (1912), «Принцип относительности и астрономия» (1914), «К вопросу о видимости каналов Марса» (1915), «Планета Юпитер за последние годы» (1915). Він також був дійсним членом Російського товариства любителів світознавства.

го —рефлексології²⁰. Згодом було захоплення історією філософії, зокрема і вітчизняної, викладацька робота, «ідейна боротьба» і, нарешті, еміграція. Далі у Празі на них чекало бурхливе наукове життя, плани, перспективи і надії. Там вони остаточно визначили напрями своїх подальших наукових студій і, обравши власний шлях, торували його, сміливо відкриваючи нове і незвідане, але зберігаючи внутрішні цінності, принципи і переконання. Ще за життя обидва здобули міжнародне визнання і авторитет у наукових колах, їх поважали і побоювалися. У них були перемоги і розчарування, друзі та недоброзичливці, послідовники й опоненти. Вони прожили нелегке, але доволі яскраве і насичене життя, і залишили після себе велику творчу спадщину, яку ще довго вивчатимуть нащадки.

До творчої спадщини Дмитра Чижевського та о. Георгія Флоровського належить і їхня багаторічна кореспонденція, вивчення якої має велике культурне і наукове значення.

Щодо листів о. Георгія Флоровського, то вони зберігаються в архіві Дмитра Чижевського у відділі рукописів і рідкісних видань Гайдельберзької університетської бібліотеки²¹. Архів каталогізовано лише частково, немає ідентифікації кожної одиниці зберігання. Унаслідок архівних студій, здійснених нами спільно з німецьким колегою Володимиром Янценом, на сьогодні виявлено 106 листів Флоровського до Чижевського за 1948—1972 роки. У Галльському архіві Чижевського листів Флоровського поки що виявити не вдалося. Можливо, Чижевський знищив їх перед тим, як залишити Галле, побоюючись, що вони можуть потрапити до рук радянських спецслужб і зашкодити як о. Георгію, так і його старшому брату Антонію, у якого той жив у Празі в роки війни (з Антонієм Флоровським Чижевський, до речі, теж був добре знайомий і листувався²²). Однак стверджувати щось напевне неможливо, доки Галльський архів Чижевського залишається недоступним для дослідників²³. Натомість в архіві о. Георгія Флоровського у

²⁰ Г. Флоровський відвідував лекції на фізико-математичному факультеті у Новоросійському університеті, де, до речі, написав блискучу студентську роботу про механізм слиновиділення, яку схвалив і рекомендував до видання окремою брошурою нобелівський лауреат академік Іван Павлов.

²¹ Див.: Heid. Hs. 3881: D. I. Tschizewskij-Nachlass in der Handschriftenabteilung der UB Heidelberg. Sign.: Tsch. Heid. Hs. 3881. Abteilung C, Buchstabe F.

²² Частина листів Дмитра Чижевського до Антонія Флоровського було опубліковано в «Записках обласної наукової бібліотеки ім. Д. Чижевського» (Кіровоград, 1994. С. 31—34) з коментарем Олександра Чуднова.

²³ Докладніше про архіви Д. Чижевського див.: *Валявко І.* Частные архивы Дмитрия Ивановича Чижевского в контексте написания его интеллектуальной биографии // *Філософські пошуки*. — Вип. XVII—XVIII. — Л. — О., 2004. — С. 642—651; *Валявко І.* Наукова та архівна спадщина Дмитра Чижевського // *Сіверянський літопис*. — 2005. — № 1. — С. 113—119; *Янцен В.* О наследии Дмитрия Ивановича Чижевского // *Чижевский Д.И.* Избранное: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977). — С. 9—16.

відділі рукописів і рідкісних видань Файерстоунської бібліотеки Принстонського університету²⁴ нам вдалося виявити 108 листів Дмитра Чижевського: 20 — за 1926—1932 роки та 88 — за 1949—1972. Щоправда, автор не може поручитися за те, що відшукала всі листи, з огляду на брак часу та неповну каталогізованість архіву Г. Флоровського (крім того, листи зберігаються там не за алфавітом, а за роками).

З огляду на обмежений обсяг журнальної публікації, пропонуємо увазі читача лише 15 листів Дмитра Чижевського до о. Георгія Флоровського. Ці листи увиразнюють взаємини вчених, окреслюють (у загальних рисах) коло їхніх зацікавлень і тем спілкування упродовж доволі значного проміжку часу (перший, найбільш ранній із відомих на сьогодні, лист Чижевського до Флоровського датовано 5 вересня 1926 року, останній — 4 березня 1972 року), а також містять цілу низку цікавих і важливих біографічних відомостей. Це й не дивно, адже, власне кажучи, «небіографічних» листів просто не існує. Кожен лист відбиває у застиглому вигляді якусь скороминущу частку життя людини — її думки, тривоги, надії та сподівання саме в той час і ту мить, коли цього листа було написано.

Зрозуміло, поза межами нашої публікації, що вперше знайомить українського читача з листуванням Дмитра Чижевського й о. Георгія Флоровського, залишається значна частина листів, які, сподіваємось, невдовзі так само побачать світ — зокрема й на сторінках часопису «Філософська думка». Залишається тільки зауважити, що видання повного листування двох неординарних мислителів відкриє дослідникам і широкому загалу не лише нову й цікаву сторінку їхньої епістолярної спадщини, а й важливий пласт історії вітчизняної культури.

---

²⁴ Див.: Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 12. — Folder 11—13; Box 13. — Folder 2—3.

ВИБРАНІ ЛИСТИ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО ДО О. ГЕОРГІЯ ФЛОРОВСЬКОГО²⁵

Zähringen i. Br.
Blasiusstrasse, 4
5. IX. 1926

Дорогой Георгий Васильевич!²⁶

Все собирался Вам написать и все откладывал, пока, наконец, не написали Вы. Но Вы напрасно спешите отказываться от посещения Фрайбурга²⁷. Оно не так сложно, как Вам представляется. В Праге в том же самом поезде Вы садитесь в вагон Praha — Basel и попадаете непосредственно сюда (а в любом Reisebureau в Праге Вам дадут и дополнительный к билету Прага — Париж билет Arrenweiler — Freiburg i. Br. и обратно). Ближайшим вечером Вы отправляетесь из Фрайбурга в Arrenweiler и там пересаживаетесь в надлежащий поезд. Поездка сюда из Arrenweiler'a около 1 ½ часа (или меньше). Если бы Вы меня не известили о дне приезда или мы разминулись бы на вокзале, то и тут дело не так плохо — в Zähringen идет прямо от вокзала трамвай (15 мин<ут>), а Blasiusstrasse каждый Вам покажет. Что касается ночлега, то очень м<ожет> б<ыть>, что можно будет устроиться Вам с Ксенией Ивановной и у моей хозяйки, если же нет, то Zähringen соединяет все достоинства деревни и большого города — здесь в двух шагах от меня отель крайне дешевый и очень чистый.

²⁵ Публікація і науковий коментар *Ірини Валявко*.

Публікатор висловлює ширю подяку *Володимиру Янцену* за надання консультацій і допомоги щодо впорядкування та коментування листів (наданий ним коментар позначено: [В. Янцен]), а також *Марині Ткачук* за суттєві доповнення й уточнення низки коментарів.

Листи подаємо мовою оригіналу зі збереженням авторського правопису. Скорочення розшифровано у кутових дужках < >.

²⁶ Це перший відомий на сьогодні лист Дмитра Чижевського до Георгія Флоровського.

²⁷ Хоча Дмитро Чижевський від 1924 року викладав в українських вищих навчальних закладах Праги (в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, а згодом — в Українському вільному університеті), майже всі свої канікули та відпустки він проводив у Німеччині — насамперед у Фрайбурзі. Це й не дивно, адже він навчався у Фрайбурзі в Е. Гусерля у 1922—1924 роках і мав там коло філософського спілкування, якого йому бракувало у Празі. Він жив, так би мовити, на дві домівки, ніде не почувачи себе «назавжди» і продовжуючи пошуки посади і середовища, які б справді його влаштували.

Г. Флоровський, який викладав історію права та античну філософію на автономному Російському юридичному факультеті Карлового університету й історію російської літератури у Вищому комерційному інституті у Празі, прийняв запрошення прот. Сергія Булгакова на викладання курсу патристики у Свято-Сергіївському Богословському Інституті в Парижі, куди збирався переїхати разом із родиною у вересні 1926 року. Пропозиція Чижевського стосується прощальної зустрічі з Флоровським напередодні від'їзду останнього.

Очень жаль, если ничего не выйдет из посещения Вами Фрайбурга.

Тогда увидимся уже не ранее Рождества. Я, впрочем, еще не знаю, останусь ли я в Праге. По моим настроениям, если останусь, то буду рассматривать это как большое несчастье. Но и здесь что-то ничего хорошего (приличной и не слишком мне далекой работы) не находится пока. Есть кое-какие перспективы в Дрездене и в Берлине, но, боюсь, что и из них ничего не выйдет²⁸.

В ноябре начну магистерский экзамен²⁹. Здесь все время, почти что, только на него и уходит. Много приходится делать довольно неинтересной и «нестоящей» работы. — Во всякого рода собственных работах далеко не пошел. А в Праге из-за отсутствия книг обычно у меня — почти полный застой.

О Штауденмейере³⁰ здесь сохранилась память; я слышал о нем от моей хозяйки (кот<орая> из старого баденского рода и интересуется прошлым) и даже был на его могиле, но книг его не читал.

«Умозрительных» впечатлений у меня, к сожалению, сейчас мало (в связи с магистерским экзаменом). Но читал и перечитывал романтиков и нашел довольно много интересного и малоизвестного (к проблемам «ночи» и «двойника» — а обе они очень существенны в русских перспективах. Все русское просвещение можно оценить только в свете второй проблемы)³¹.

²⁸ З середини 1920-х років уряд Чехо-Словаччини, який спочатку активно допомагав російським та українським емігрантам, поступово припинив фінансування емігрантських установ, товариств і навчальних закладів, чимало з яких поступово занепали, що змусило викладачів шукати роботу в інших місцях. Почався масовий відплив творчої інтелігенції із Праги. Чижевський, який підтримував тісні контакти з науковими колами Німеччини і для якого ця країна була особливо близька з духовного і творчого поглядів, наполегливо шукав можливість отримати посаду в одному з німецьких університетів.

²⁹ Чижевський вирішив спочатку складати магістерські іспити і захищати дисертацію не у Празі, а в Берліні, в Російському науковому інституті, де провідну роль у цей час відіграв Семен Франк. Рекомендаційний лист до останнього 14 липня 1925 р. йому надав Микола Лосський: «Дорогой Семен Людвигович, к Вам скоро явится молодой человек, Дмитрий Иванович Чижевский. Он собирается держать экзамен по философии на степень магистра в Вашей группе. Это очень образованный, весьма солидный магистрант. Мне даже жаль, что он не держит экзамена в Праге. С ним приятно будет иметь дело на экзамене» (Цит. за: Шалимов П. Н. О. Лосский. Письма к С.Л. Франку и Т.С. Франк (1925, 1945—1950) // Исследования по истории русской мысли. Ежегодник 1997 / Под ред. М. А. Колерова. — СПб., 1997. — С. 263 [В. Яцен].

³⁰ Франц Антон Штауденмайер (Staudenmaier, 1800—1856) — католицький богослов та історик церкви, представник Тюбінгенської школи католицького богослов'я, від 1837 року — професор догматики у Фрайбурзі в Брейсгау. На його чотиритомну «Християнську догматику» спирався у своїх лекціях професор Московської духовної академії А. В. Горський (1812—1875). Чижевського він міг зацікавити як автор твору «Виклад і критика Гегелевої системи» (1844) [В. Яцен].

³¹ У зв'язку з таким підходом до проблеми варта уваги стаття Чижевського: К проблеме двойника (Из книги о формализме в этике) // О Достоевском: Сб. ст. / Под ред. А.Л. Бема. — Прага, 1929. — С. 9—38.

В Прагу я приеду к 2 октябрю и надеюсь за месяц справится с русскими гегельянцами; а в ноябре уеду в Берлин и, м<ожет> б<ыть>, останусь в Германии. Семья моя на зиму еще останется в Праге.

Сердечный Вам привет и наилучшие пожелания! Также и Ксении Ивановне.³²

Хорошо, все же, было бы, если бы Вы захали сюда. Тогда сообщите о дне В<ашего> отъезда (а час приезда я уже узнаю здесь).

Ваш Дмитрий Чижевский.

P. S. У Вас есть 2—3 моих книги (или брошюры). Если Вы их не берете с собою, то оставьте их, пожалуйста, Вас<илию> Вас<ильевичу³³> или Гессену³⁴. Мне они пока вовсе не нужны, но, м<ожет> б<ыть>, вдруг для какой-нибудь работы понадобятся. Если Вы их возьмете с собою, то в случае нужды всегда можно будет переслать их по почте.

Ваш Дм. Чижевский.

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 12. — Folder 11. — 2 арк.

Оригінал. Рукопис. Підпис — автограф.

* * *

Прага, 19.XI.1927

Дорогой Георгий Васильевич!

Очень рад был Вашей открытке, т. к. так давно о Вас ничего не слышал. Рад, что работа Богословского Института, как видно, наладилась, и с не-

---

³² Ксенія Іванівна Симонова (?—1977) — перекладач і художниця, випускниця Бестужевських курсів у Санкт-Петербурзі. Від 1920-х років перебувала в еміграції — спочатку в Болгарії, а згодом у Чехо-Словаччині, де 1922 року стала дружиною Георгія Флоровського, решту життя залишаючись найближчою для нього людиною.

³³ Йдеться про Василя Васильовича Зеньковського (1891—1962) — філософа, історика філософії, богослова і педагога. Дмитро Чижевський навчався у Зеньковського в Київському університеті (1913—1919). Лекції Зеньковського, так само як і створений ним 1912 року філософський семінар, мали неабиякий вплив на розвиток його поглядів. В. Зеньковський вважав Чижевського серйозним і талановитим науковцем і пишався тим, що він був його учнем. В. Зеньковський і Д. Чижевський упродовж усього життя зберігали теплі дружні стосунки, про що свідчить їхнє листування. У своїх наукових працях, виступах та автобіографічних нарисах Чижевський не раз підкреслював духовну й особисту близькість зі своїм учителем.

³⁴ Сергій Йосифович Гессен (1887—1950) — філософ, публіцист, педагог. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, філософську освіту здобув у Німеччині, де захистив докторську дисертацію (1910). Викладав у Петербурзькому (1913—1917) і Томському (1917—1920) університетах. Емігрувавши з Росії (1922), був професором Російського наукового інституту в Берліні, у 1924—1934 роках — Педагогічного інституту в Празі. У подальші роки жив у Польщі, викладав в університетах Варшави та Лодзі. Чижевський був знайомий із Гессеном ще з часів своїх німецьких студій у Фрайбурзі. Згодом, живучи у Празі, вони співпрацювали в наукових товариствах, а після від'їзду Чижевського до Німеччини обмінювалися листами.

терпением жду выхода в свет и «Сборника» Института («Записок»), и литографированных лекций (надеюсь, что и с ними можно будет ознакомиться), т. к. православное богословие является пробелом в моем философском образовании, а за границей изучение его является особенно трудным.

Я до 20.X пробыл в Германии. Много поработал. К сожалению, часть рукописей у меня по дороге украли. Придется многое проделывать вторично, а в частности — отложить 2-ую половину магистерского экзамена до весны.

Сейчас литографируется 2-ое издание моей книжки «Философия на Украине»³⁵, которое я Вам пришлю, т. к. там Вас, вероятно, заинтересует глава о Киевской Академии в XVII—XVIII вв. Сокращенное изложение этой главы появится по-немецки³⁶, и я Вам его тоже пришлю. Кроме того (по-немецки же), выйдет на днях моя работа о Тютчеве и немецкой романтике³⁷ — Вы ее тоже получите. К сожалению, не могу послать Вам моей статейки из № 33 «Современных Записок» о «Советской философии»³⁸, т. к. почти не дают отписок. Хотел только обратиться на нее Ваше внимание.

Будете ли Вы при случае в Праге? Здесь философов все убывает. Но Философское Общество пока работает по-прежнему.

Сердечный привет! Кланяйтесь Ксении Ивановне! Жена³⁹ шлет привет.

³⁵ Див.: Д. Чижевський: Філософія на Україні. Спроба історіографії питання. — 2-ге вид. — Прага, 1929.

³⁶ Див.: D. Tschizewskij: Die abendländische Philosophie in der alten Ukraine // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — Berlin, 1928. — Bd. I. — S. 71—89.

³⁷ Див.: D. Tschizewskij: Tjutčev und die deutsche Romantik // Zeitschrift für slavische Philologie. — Berlin und Leipzig, 1928. — Bd. IV, 3—4. — S. 299—323.

³⁸ Див.: Прокофьев П. [псевдонім Д. Чижевського — I. B.]: «Советская» философия // Современные записки (Париж). — 1927. — № 33. — С. 481—501. Цією статтею, хоч і написаною під псевдонімом, але легко впізнаваною фахівцями, він остаточно зіпсував свої стосунки з радянськими філософами, які мали намір залучити Чижевського до підготовки російського видання збірки творів Гегеля (Див. лист Б. І. Николаєвського від 26 липня 1930 року: «Рязанов» будет здесь и в сентябре, — между 10 и 15, так что сможете тогда его повидать. Но он на Вас сердит за Вашу статью в “Современных Записках”». — Ніс.). Цей бібліографічний огляд новітньої радянської псевдофілософської літератури міг би отримати підзаголовок: «О торжествующем Ничто». У ньому міститься не лише нишівна критика радянської філософії, а й безліч теоретичних узагальнень з історії російської думки. Часто застосовувані Чижевським поняття «ніщо», «небуття», «страх» та ін. наводять на думку, що цю статтю він написав по свіжих слідах читання «Буття і часу» М. Гайдегера (у знайдених нещодавно і ще не опублікованих листах Д. Чижевського до Фердинанди Гоман за 1927 рік ця гіпотеза знаходить своє підтвердження) [В. Яцен].

³⁹ Дружина Дмитра Чижевського — Лідія Ізраїлівна Чижевська-Маршак (1897—?), лікар-дерматолог. Одружившись у 1919 році, 1921 року Чижевські емігрували спочатку до Німеччини (де в Гайдельберзі мешкав рідний брат Лідії — Якоб Маршак, згодом визначний представник Франкфуртської економічної школи та відомий американський економіст), а потім — до Праги. Тут Л. Чижевська закінчила медичний факультет Німецького університету; працювала за фахом у словацькому місті Ремерштадті

Приветствуйте от меня Василия Васильевича⁴⁰. Он мне почему-то не отвечает. Не будет ли он в Праге?

Ваш Дм. Чижевский.

P. S. Не встречался ли Вам в Париже киевский журнал «Христианская Мысль»⁴¹? (за годы 1915 и след.). У меня один (очень хороший) студент пишет дипломную работу о Гоголе, а там были статьи Зеньковского⁴² (кот<орых> у него самого нет).

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 12. — Folder 12. — 2 арк.

Оригінал. Рукопис. Підпис — автограф.

* * *

*Prof. D. Tschizewskij
Horní Černošice u Prahy, č. 138
Prag. Tschechoslovakei*

*Mr le professeur
G. Florowski
Mendon (S. et Oi.)
2, Avenue Jeanne d'Arc, 2
France*

Прага, 18.V. 1928

Дорогой Георгий Васильевич!

Позвольте, хотя и с таким опозданием, поблагодарить Вас за оттиски В<аших> статей. Все надеялся, что мне удастся послать Вам отпечаток моей статьи о Тютчеве. Но до сих пор его еще не получил. Вышлю Вам его, во всяком случае, в ближайшее время.

Сейчас занят, главным образом, писанием большой работы об основоположениях этики, которую, вероятно, отлитографирую в качестве диссертации⁴³.

(Römerstadt). 1939 року вона, разом з дочкою Тетяною Чижевською, переїхала до США, де багато років працювала в одній із лікарень Чикаго, а згодом займалася приватною практикою. З часів переїзду Лідії Ізраїлівни до Америки Чижевські фактично припинили подружні стосунки, хоча офіційно шлюбу не розривали, зберігаючи теплі, дружні почуття і постійно листуючись. Лідія Ізраїлівна ще з пражських часів добре знала родину Флоровських і час від часу передавала їм у листах свої вітання.

⁴⁰ Див. прим. 32.

⁴¹ Часопис «Христианская мысль» (1916—1917) — друкований орган Київського релігійно-філософського товариства.

⁴² Беручи активну участь у діяльності Київського релігійно-філософського товариства з часів його заснування (1908) й очолюючи його у 1917—1919 роках, В. Зеньковський був одним із постійних авторів «Христианской мысли». Наразі йдеться про перший варіант його монографії, присвяченої творчості М. В. Гоголя, частково опублікований у цьому часопису: *Зеньковский В.В. Н.В. Гоголь в его религиозных исканиях // Христианская мысль. — 1916. — №№ 1, 3, 5, 7, 10, 12.*

⁴³ Вирішивши захищати дисертацію в Берліні в Російському науковому інституті, Дмитро Чижевський починає працювати над текстом дисертації, яка стосується формаль-

Собираетесь ли Вы быть здесь до лета? Хотелось бы с Вами повидаться, т<ак> к<ак> осенью я, м<ожет> б<ыть>, несколько запоздаю с возвращением в Прагу.

За последнее время получил из России ряд работ несоветских философов (Лосева⁴⁴ и др.). Очень разнообразны по характеру, различны по качеству, но существенно в них то, что филос<офская> мысль не замерла совсем. Точно так же дело обстоит и с религиозной мыслью, хотя ей и в печать дороги нет.

Сердечный привет! Великих успехов!

Ваш Дм. Чижевский

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 12. — Folder 13. — Арк. 2.

Оригінал. Листівка. Рукопис. Підпис — автограф.

* * *

Römerstadt (ČSR)

Krankenhaus

7.IV.1931

Дорогой Георгий Васильевич!

Ужасно долго Вам не писал. Да и о Вас почти ничего не слышал. Зиму провел во Фрайбурге. Без денег и заваленный массой работы. Теперь кой от чего освободился уже.

Сейчас — в Römerstadt'е, где моя жена получила место врача, а девочка⁴⁵ ходит в школу.

ної етики. Це мала бути теоретико-філософська праця, замислена, напевно, в руслі його німецьких студій і, насамперед, семінару Е. Гусерля. Проте він її так і не закінчив. Чижевський опублікував лише окремі її частини у вигляді статей: «О формализме в этике» (1928), «Представитель, знак, понятие, символ (Из книги о формальной этике)» (1928), «К проблеме двойника (Из книги о формализме в этике)» (1929), «Этика и логика. К вопросу о преодолении этического “формализма”» (1931). Згодом, 1929 року в Українському вільному університеті у Празі Чижевський захистив дисертаційну роботу «Гегель і французька революція».

⁴⁴ Олексій Федорович Лосев (1893—1988) — філософ, філолог, перекладач. Див. його праці, опубліковані у 1927—1928 роках: Античный космос и современная наука. — М., 1927. — 550 с.; Диалектика художественной формы. — М., 1927. — 250 с.; Музыка как предмет логики. — М., 1927. — 262 с.; Философия имени. — М.: Изд. автора, 1927. — 254 с.; Диалектика числа у Плотина: (Пер. и коммент. трактата Плотина «О числах»). — М.: Изд. автора, 1928. — 195 с. Див. також огляд деяких із цих праць, що його опублікував Д. Чижевський 1928 року: А.Ф. Лосев: Античный космос; его же: Философия имени; его же: Музыка как предмет логики; его же: Диалектика художественной формы // *Ruch filosofofský*. — 1928. — № 4. — S. 255—256.

⁴⁵ Йдеться про доньку Чижевського Тетяну Дмитрівну Чижевську (1924—1986). Вона народилася в Парижі, але за кілька місяців родина переїхала до Праги, отож до 1939 року Тетяна жила та навчалась у Чехо-Словаччині. Оселившись 1939 року разом із матір'ю у США, 1946-го вона отримала американське громадянство. Ступінь бака-

На днях вышлю Вам только что вышедшую книгу мою по истории философии на Украине⁴⁶. Кажется, что главы о Сковороде⁴⁷, о Юркевиче⁴⁸, о Кулише⁴⁹ удалась. М<ожет> б<ыть>, удалась и характеристика «украинского характера» — как положительных, так и отрицательных его черт. В общем, книга меня при писании мало интересовала⁵⁰. Было бы интересно, если бы Вы о ней написали хотя бы в «Пути»⁵¹... Гораздо больше я был занят книгой о Гегеле в России⁵², которая, однако, еще не кончена. — Книга о

лавра здобула в Чиказькому університеті, де навчалася у 1945—1947 роках, а ступінь магістра — на кафедрі славістики Колумбійського університету (1947—1949), де під керівництвом Романа Якобсона розпочала роботу над докторською дисертацією «Словник мови “Слова о полку Игореве”» («A Comparative Lexicon of the Igor' Tale»), яку захистила 1955 року у Гарвардському університеті. Згодом викладала як інструктор і гостьовий лектор в університетах Сіракуз, Мічигану, Вашингтона, Сіетла, Іллінойсу (1951—1958). В Іллінойському університеті вона отримала посаду доцента (1958—1965); згодом перейшла до Вейнського державного університету, де 1974 року стала професором і працювала до кінця життя. Тетяна Чижевська була членом Американської асоціації викладачів славістики і східноєвропейських мов, членом Товариства лінгвістів Америки, редактором журналу «Newsletter of Slavic Review» (1963—1966). Її наукові зацікавлення стосувалися російської мови і давньоруської літератури.

⁴⁶ Йдеться про відому працю Д. Чижевського «Нариси з історії філософії на Україні», що вийшла друком 1931 року у Празі.

⁴⁷ Григорій Савич Сковорода (1722—1794) — філософ, поет і письменник.

⁴⁸ Памфіл Данилович Юркевич (1826—1874) — філософ і педагог, професор Київської духовної академії (1857) та Московського університету (1861).

⁴⁹ Пантелеймон Олександрович Куліш (1819—1897) — письменник, етнограф, критик, публіцист і громадський діяч.

⁵⁰ «В общем, книга меня при писании мало интересовала» — це твердження, мабуть, було радше «позою», аніж відображенням справжньої позиції Чижевського. Принаймні вже в наступному реченні Чижевський просить Флоровського оцінити його «Нариси з історії філософії на Україні» і відгукнутися на них рецензією. Отже, праця була йому не байдужа, так само як і її оцінка Флоровським. Крім того, ця монографія була доволі новаторським дослідженням — по суті, це був перший серйозний нарис історії філософської думки в Україні, і Чижевський це добре знав. Книга була продовженням студій, розпочатих за кілька років до того монографією «Фільософія на Україні. Спроба історіографії питання» (Прага, 1926), а також безпосередньо стосувалася вивчення ним філософії Г. Сковороди, яким він займався у той час.

⁵¹ Йдеться про заснований Миколою Бердяєвим журнал «Путь» (Париж, 1925—1940) — одне з провідних релігійно-філософських видань, постійними авторами якого було чимало визначних російських мислителів. У цьому журналі не раз друкувалися і публікації Дмитра Чижевського. Що ж до висловленого у листі прохання надати рецензію на щойно видані «Нариси», то Георгій Флоровський не залишився до нього байдужим. Див.: Флоровский Г. В. [Рец. на кн.] Чижевський Дм. Нариси з історії філософії на Україні. — Прага, 1931. — 175 с. // Путь. — 1931. — № 30. — С. 93—94.

⁵² Працю «Гегель в России», яку Дмитро Чижевський почав писати ще у 1920-х роках під керівництвом Рихарда Кронера, він захистив у Галле 1933 року як докторську дисертацію, здобувши найвищу оцінку «Summa cum laude». За його життя цей твір двічі було видано німецькою мовою («Hegel in Russland») у редактованому ним збірнику «Hegel bei

Сковороде печатается (по-немецки) и будет содержать кой-какой интересный и новый материал к истории мистики вообще⁵³. В частности, у меня собрался интересный материал к истории учения о Софии (V. Weigel⁵⁴ и Paracelsus⁵⁵), отчасти совсем неизвестный. Вообще, предполагаю в ближайшее время дать несколько очерков по истории зап<адно>-евр<опейской> мистики (по-русски). Видели ли Вы мою и Шахматова статью в «Записках Русского Истор<ического> Общества в Праге»⁵⁶? Если нет, я Вам ее вышлю.

Нем<ецкий> сборник, для которого я у Вас выпросил статью, — в печати⁵⁷. Первая часть (статьи о Достоевском) выйдет через месяц, остальное осенью (по вине некоторых авторов, задержавших статьи).

Я, как Вы, м<ожет> б<ыть>, знаете, вошел теперь в редакцию «Archiv für Geschichte der Philosophie»⁵⁸ и у меня возник план приместить <sic!> там хоть часть Ваших статей об отцах Церкви. Не могли ли бы Вы предложить уже в конце этого года чего-нибудь? — Ведь любую из глав Вашей книги⁵⁹ Вы можете без особого труда несколько округлить? — Как у Вас обстоят дела с ее печатанием?

den Slaven» (Reichenberg i. B.: Stiepel-Verl., 1934. — S. 145—396; 2 Aufl., verbesserte. Darmstadt, 1961), а також один раз — російською (Париж, 1939. — 360 с.).

⁵³ Згадану книгу, що писалася німецькою мовою, було завершено 1934 року, і вона мала вийти друком у «Серии религиозных русских», але, на жаль, її так і не було видано. Її 324-сторінковий машинопис зберігся в особистому архіві приятеля Чижевського, швейцарського богослова Фрица Ліба (F. Lieb. Nachl. 043, K 8), який мав опікуватися цим виданням. Там вона зберігається й донині. Натомість того само 1934 року у Варшаві побачила світ україномовна монографія Д. Чижевського «Філософія Г.С. Сковороди», яка дотепер залишається одним із найвагоміших доробків скворородинознавства. У подальшому цю працю двічі перевидавали в Україні: 2003 року — харківське видавництво «Акта», 2005 року — київське видавництво «Смолоскип» (вийшла до I-го тому чотиритомного видання вибраних філософських праць Д. Чижевського). 1974 року Д. Чижевський опублікував німецькомовну працю «Г. Сковорода: поет, мислитель, містик» (див.: *Tschizewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker.* — München: Fink, 1974. — 233 S. [Harvard Series in Ukrainian Studies; Vol. 18]). Усі ці три праці Чижевського мають між собою істотні відмінності і є різними «варіантами» його студій, присвячених видатному українському мислителю.

⁵⁴ *V. Weigel* — Валентин Вайгель (1533—1588), протестантський богослов, один із чільних представників німецького містицизму.

⁵⁵ *Paracelsus* — Парацельс (1493—1541), відомий алхімік і лікар.

⁵⁶ Див.: *Шахматов М.В.* Платон в Древней Руси // Записки русского исторического общества в Праге. — 1930. — Кн. 2. — С.49—73; *Чижевский Д.И.* Платон в Древней Руси // Там же. — С. 74—82.

⁵⁷ Йдеться про збірник статей: *Dostojevskij-Studien.* — Reichenberg: Stiepei-Verlag, 1931. — 116 S. Чижевський був одним із редакторів цього збірника.

⁵⁸ «*Archiv für Geschichte der Philosophie*» — один із провідних міжнародних фахових історико-філософських журналів. Заснований Людвігом Штайном 1888 року, відновлений Паулем Вілпертом 1960-го. У 1934—1959 роках журнал не видавався, тобто перебування Д. Чижевського у складі його редакції виявилось короткочасним.

⁵⁹ Йдеться про книгу Г. Флоровського «Восточные Отцы IV века» (Париж, 1931).

Как Ваша статья о Софии? Меня некоторые пункты ее очень интересуют. Где она выйдет?

В мае я перееду на некоторое время в Прагу. Перевезу свою библиотеку в немецкий славянский Институт, где удалось ее разместить. Летом, вероятно, снова вернусь во Фрайбург, если удастся устроиться материально. Иначе придется проживать где-нибудь здесь в провинции, где, правда, жить очень дешево, так что просуществую без больших затруднений — и на время перейду от истории философии к систематической философии: правда, что печататься пока негде⁶⁰.

Как Вам удалось устроиться по сокращении (или даже уничтожении?) пражской стипендии?⁶¹ Ведь вообще парижский Институт при этом, без сомнения, очень сильно пострадал? Над чем работаете и каковы Ваши ближайшие перспективы?

Буду очень рад, если напишете!

Сердечный привет и наилучшие пожелания.

Ваш Дмитрий Чижевский.

P.S. Книгу мою Вы получите в течение ближайших десяти дней. Я распорядился, чтоб ее Вам выслали.

Дм. Чижевский.

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 13. — Folder 1. — 3 арк.

Оригінал. Рукопис. Підпис — автограф.

* * *

26.4.49⁶²

Воистину воскрес!

Дорогой Георгий Васильевич!

Одновременно с этим письмом Вы получите первую главу Вашей книги⁶³ в переводе фр<ейлин> Апель⁶⁴, которая переводит, начала перевод

---

⁶⁰ У цей час Чижевський ще продовжував свої студії з формальної етики, сподіваючись видати спеціальну монографію.

⁶¹ Йдеться, напевно, про одну зі стипендій, наданих урядом Т. Масарика Свято-Сергіївському богословському Інституту в Парижі, але згодом скасовану.

⁶² Першу публікацію цього листа див. у збірнику: Дмитрий Чижевский и европейская культура. — Дрогобыч-Седльце, 2010. — С. 259—264.

⁶³ Йдеться про відому працю Георгія Флоровського «Пути русского богословия» (1937).

⁶⁴ Ніна Рудольфівна *Апель* (у шлюбі — Бірнбаум) — учениця Чижевського в Галле та Марбурзі. Свої німецькомовні статті підписувала «Гудрун Апель», але для Чижевського і Флоровського залишалася, з огляду на листи до неї, «Ниной Рудольфовной». Апель було доручено німецькомовний переклад праці Георгія Флоровського «Пути русского богословия», яку Чижевський дуже цінував і широко використовував у своїй викладацькій діяльності. Робота над цим перекладом, як свідчить її листування з Флоровським і Чижевським, тривала доволі довго, але, на жаль, так і не була завершена.

только недавно (так как сдавала докторский экзамен). Как раз в первой главе довольно много трудностей, о которых она Вам пишет сама. Надо условиться о переводе некоторых выражений, которые встречаются и позже (опрощение, хождение в народ и т. п.); кроме того, трудно передать и «заволжцев», и «нестяжателей»⁶⁵. Я просмотрел перевод и по содержанию не нашел ошибок. Фр<ейлин> Апель как раз перед Вашей книгой перевела для одного швейцарского издательства житие св. Сергия (Епифания премудрого)⁶⁶, так что особых трудностей с ц<ерковнославянскими> и старорусскими цитатами у нее нет и не будет. Издательство пока вполне твердо держится за свое намерение издать Вашу книгу как можно скорее. Так как здесь было несколько небольших конференций еванг<ельской> церкви, посвященных православному богословию, то интерес к Вашей книге будет несомненный. Кстати, на этих конференциях обнаружались тенденции, не встретившие никакой оппозиции, во всяком случае примечательные, хотя их значения, конечно, нельзя преувеличивать: в частности, выдвинуто требование серьезного изучения патристики на богословских факультетах, совершенно неожиданно оказываются среди проф<ессоров> протестантского богословия сторонники почитания святых (Лютер⁶⁷, де, был только против молитв святым) и, особенно, Богоматери.

Постарайтесь вернуть перевод с замечаниями (и сделайте — для оглавления — названия параграфов) возможно скорее. Вторая глава, вероятно, будет выслана недели через две. У меня даже есть надежда, что издательство согласится начать печатание, когда в его руках будет половина или даже только треть книги.

Не знаю, писал ли я Вам, что я получил приглашение теперь уже в Гарвард⁶⁸. Если до августа получу бумаги, то приеду. Впрочем, здесь был со

⁶⁵ «Нестяжатели» — прибічники «нестяжательства», течії у російській православній церкві другої половини XV — початку XVI століття, що проповідували ідею безкорисливого життя, вільного від матеріальних прагнень і мирських устремлінь та зосередженого на духовному самовдосконаленні людини. «Заволжці» — синонім нестяжателів, оскільки головними провідниками ідеї нестяжательства, висунутої Нілом Сорським, виступали заволзькі ченці («заволзькі старці»).

⁶⁶ Йдеться про житіє Сергія Радонезького (1314—1395), видатного православного подвижника, написане його першим біографом *Єпифанієм Премудрим* (пом. бл. 1420) у 1392—1418 роках.

⁶⁷ Мартин *Лютер* (1483—1546) — ініціатор Реформації, протестантський теолог, перекладач Біблії на німецьку мову.

⁶⁸ З середини 1940-х років Д. Чижевський, під впливом дружини і своїх старих знайомих В. Зеньковського, о. Г. Флоровського, Б. Ніколаєвського, Р. Якобсона, намагався отримати дозвіл на виїзд до США. Спочатку Роман Якобсон зробив йому запрошення від Колумбійського університету в Нью-Йорку, але справа з оформленням документів затяглася. Якобсон тим часом встиг перейти на кафедру славістики Гарвардського університету, звідки надіслав Д. Чижевському нове запрошення. Оста-

мною ужасный скандал, о котором некоторый материал я Вам высылаю. Министерство получило сообщение о том, что я советский агент! Получило не от кого иного, как от Гейлера⁶⁹! В основе всего чистейшая тресотини-сиада⁷⁰, — Г<ейлер> обижен тем, что я отверг диссертацию, признанную им за «прекрасную», и особенно тем, что факультет согласился с моей оценкой. Кстати, и докторант вовсе не его ученик, так что особых причин для обиды, как будто, и не было. Но Г<ейлер>, при всех своих достоинствах, «мастер академической (к сожалению, также и неакадемической) интриги». Министр нашел нужным опубликовать это сообщение в газете⁷¹. Пришлось заниматься борьбой с такой бессмыслицей. Но Вы сами можете представить, что на мои америк<анские> перспективы это вряд ли подействует благоприятно. Во всяком случае надо было добиться сначала «реабилитации», а уже потом (т.е. с этой или след<ующей> недели) можно будет заниматься устройством визы и т.д. Г<ейлер> ссылается на слухи, ходящие «в кругах русских эмигрантов» (только вчера появилось заявление председ<ателя> объединения русских эмигрантов в Германии, объявляющее эти слухи клеветой и пущенной то, вероятно, действительным сов<етским> агентом).

Книга моя вышла⁷². Не знаю, решится ли издатель подарить ее Вам, как я просил. Но она, во всяком случае, в Н<ью>-Й<орке> будет, и мне очень хотелось бы знать Ваше мнение. Ведь русская литература 11—13 в. небынтересна.

точно питання вирішилося влітку 1949 року, і вже восени Чижевський розпочав свої виклади у Гарварді.

⁶⁹ Йдеться про Фридриха *Гайлера* (1892—1967), професора порівняльної історії релігії та релігійної філософії Марбурзького університету. Чижевський вважав його автором доносу, який спровокував скандал із гессенським міністром культури, і дуже недолюбливав, але чи мали ці здогади якісь підстави — досі не відомо.

⁷⁰ «...тресотинисиада» — похідне від імені головного персонажа комедії російського поета XVIII століття Олександра Сумарокова «Тресотиніус» (франц. tres sotin — тричі дурний), яким автор «нагородив» свого літературного опонента Василя Тредьяковського.

⁷¹ У згаданій публікації міністр культури назвав Д. Чижевського «шпигуном», «комуністом» і «некваліфікованим славістом». У світлі наукового визнання Чижевського та його високого авторитету у славістичних колах (у цей час Чижевський разом із Максом Фасмером займався розробленням перспективної програми зі славістики для всіх західнонімецьких університетів), не кажучи вже про цілковиту аполітичність ученого, ці характеристики здавалися абсурдними. У пресі з'явилися статті на підтримку науковця, написані його друзями та колегами. Однак цей скандал таки завадив академічній кар'єрі Чижевського: міністерство не затвердило його кандидатуру на заміщення кафедр славістики у Марбурзі, Франкфурті та Мюнстері. Усе це справило на Чижевського гнітюче враження і підштовхнуло його до прийняття остаточного рішення щодо переїзду до США.

⁷² Мова йде про книгу Д. Чижевського: *Geschichte der altrussischen Literatur im 11., 12 und 13. Jht.* Kiever Epoche. — Frankfurt, 1948. — 465 S.

Книги Зеньковського⁷³ еще не видал. Он был здесь и прочел два доклада — в общем, очень удачно⁷⁴.

Сейчас я пишу небольшую книгу о поэзии барокко у славян. Почти все готово (кроме Пальмотича⁷⁵). Я даю не только главных представителей, но даже Симеона Полоцкого⁷⁶. Он, конечно, не мыслитель вовсе, но стилист прекрасный, а перевод Псалтыри⁷⁷ (о котором совершенно неверно пишется, что он стоит под влиянием Кохановского⁷⁸), иногда очень хорош. Кроме всего, у него очень чистый язык, ни полонизмов, ни украинизмов нет (а они встречаются и у тех, кто нигде, кроме Москвы, не бывал).

Здесь, кроме нескольких очень конкретных работ, главным образом, по ист<ории> литературы (немецкой), ничего интересного не выходило. Выйдет сборник статей о Пушкине, издаваемый А. Лютером. В нем будет кой-что (мало)интересное. Я, может быть, издам славист<ический> ежегодник.

Бенц⁷⁹ только что вернулся (вчера), я его еще не видал. Пока он, вероятно, будет печатать работы о Коцебу⁸⁰, Стурдзе⁸¹ и окружении. Есть инте-

⁷³ Йдеться про перший том книги В. Зеньковського «История русской философии». В одному з наступних листів Чижевський написав Флоровському: «Книгу Зеньковського <1 том> получил. Кое-что интересно, хотя, конечно, исторической перспективы мало». (Лист від 16.06.1949).

⁷⁴ Мова йде про виступ В. Зеньковського на засіданні наукового гуртка Д. Чижевського «Славістичне робоче товариство», членами якого були його найбільш здібні студенти й аспіранти, а також колеги-викладачі (засідання відбувались, як правило, раз на два тижні). Час від часу доповіді виголошували й запрошені іноземні гості (зокрема, Фриц Ліб, о. Георгій Флоровський, Володимир Шилкарський та ін.).

⁷⁵ Юлій Пальмотич (1606—1657) — хорватський поет і драматург доби бароко.

⁷⁶ Симеон Полоцький (Самуїл Гаврилович Петровський-Ситнянович, 1629—1680) — один із найвизначніших представників православного вченого чернецтва XVII ст., культурний діяч, богослов, проповідник, поет, перекладач.

⁷⁷ Йдеться про віршований слов'янський переклад Псалтирі («Псалтир римотворна»), здійснений і виданий у Москві 1680 року Симеоном Полоцьким

⁷⁸ Ян Кохановський (1530—1584) — польський поет доби Відродження. Йдеться про його переклад Псалтирі («Psalterz Dawidów», 1578), що відіграв значну роль у розвитку літературної мови і віршової техніки.

⁷⁹ Ернст Бенц (1907—1978) — євангелістський теолог та історик церкви, знавець містичних течій, професор Марбурзького університету, від 1930-х років — один із найближчих друзів Дмитра Чижевського. Брав активну участь у діяльності наукового гуртка Чижевського в Галле.

⁸⁰ Август Фридрих Фердинанд фон Коцебу (1761—1819) — німецький письменник і драматург, твори якого користувалися надзвичайною популярністю наприкінці XVIII ст. Тривалий період його життя і діяльності був пов'язаний із Росією.

⁸¹ Олександр Скарлатович Стурдза (1791—1854) — російський дипломат, публіцист, громадський діяч, один з ідеологів російської просвіти. Підготовлена ним за дорученням Олександра I «Записка о нынешнем положении Германии» (1818), що містила жорстку критику університетської автономії, спровокувала вбивство Коцебу (відомого своїм негативним ставленням до академічних свобод і помилково сприйнятого за автора згаданої «Записки») німецьким студентом К. Зандтом (1819).

ресный материал (в частности, о Стурдзе и Шевыреве⁸²). Сборник житий давно закончен, отослан в Швейцарию и, вероятно, набирается уже.

Всего лучшего! Наша переписка, вероятно, в связи с «Путями»⁸³ теперь оживится.

Сердечные приветы — Ваш Дмитрий Чижевский.

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 18. — Folder 1. — 2 арк.

Оригінал. Машинопис. Підпис — автограф.

* * *

14.6.50

Дорогой отец Георгий!⁸⁴

Много виноват перед Вами, не реагируя на Ваши напоминания о рукописи⁸⁵, да и вообще замолчав. К сожалению меня «убил» прошедший семестр, в котором (для совершенно ненужной для департамента «рекламы») на меня навалили 9 часов в неделю. Затем, в конце марта начались докторские экзамены (8; Таня⁸⁶ сдала первая, т.е. уже в марте), а затем, в мае — письменные семестровые экзамены. Так как Якобсоны⁸⁷ уехали до июля в Европу, то мне приходится читать еще и часть написанных для них работ. Затем еще работы «магистерские» (отчасти очень плохие)... К счастью я уже «вижу берег». И сразу же начал обрабатывать рукопись, присланную фр<ойлен>Апель. Перевод, в общем, очень удачный. Не знаю только, не следует ли просить ее при переводе не сливать фразы; хотя, по-немецки писать короткими фразами очень трудно.

---

⁸² Степан Петрович *Шевырьов* (1806—1864) — російський літературний критик, історик літератури, поет, професор Московського університету й академік Петербурзької академії наук. Так само, як і Стурдза, обстоював імперську ідеологічну платформу, увиразнену тріадою «православ'я, самодержавність, народність».

⁸³ Мова йде про німецькомовний переклад книги Георгія Флоровського «Пути русского богословия», яким займалася учениця Чижевського Н. Р. Апель.

⁸⁴ Першодрук цього листа див. у збірнику: Дмитрий Чижевский и европейская культура. — Дрогобыч-Седльце, 2010. — С. 264—268.

⁸⁵ Див. прим. 84.

⁸⁶ Йдеться про доньку Чижевського — Тетяну Дмитрівну Чижевську (див. прим. 46).

⁸⁷ Мова йде про подружжя Якобсонів: Роман Осипович *Якобсон* (1896—1982) — мовознавець, видатний представник структурної лінгвістики, літературознавець, один із засновників сучасної семіотики, та його дружина Сватава *Пиркова-Якобсон* — славіст, викладач чеської мови та літератури. У 1949—1967 роках професор Р. Якобсон та його дружина викладали на відділенні слов'янських мов і літератур ім. Семюеля Газарда Кроса у Гарвардському університеті. Приязні стосунки з цією родиною Чижевський зберігав ще з часів існування Празького лінгвістичного гуртка. Саме Р. Якобсону Д. Чижевський був зобов'язаний своїм призначенням до Гарвардського університету (див. прим. 69).

Прилагаю при сем уже часть перевода. У меня еще около 60 страниц, а дальнейшие должны еще прийти. Боюсь, что Коху⁸⁸ (или его чтецу рукописей) именно в главе о петровской реформе многое (несколько страниц) покажутся излишними. Он (Кох) все же очень надеется не только на новую редакцию текста, но и на некоторое сокращение.

В приложении даю некоторые замечания к 2—3-м местам текста.

Вспомнил, что нужна Вам книга Антония Васильевича⁸⁹. Сейчас же займусь изготовлением выписок из нее и вышлю ее Вам, в течение этой недели.

Что Вы делаете летом? Я собираюсь в ближайшем будущем в Нью-Йорк на несколько дней. А, может быть, буду там в течение лета и раза 2—3. Иных планов нет. Было очень хорошее предложение читать русские лекции (с обязательством не говорить по-английски, что для меня очень легко) в одной «летней школе» в горах, но оттуда я вытеснен русским эмигрантом, который об «истории русской культуры», которую он должен читать, имеет такое же понятие, как я об истории китайской литературы (т. е. весьма слабое), но он «благонадежнее» — это, очевидно, новая стадия, которая нам еще предстоит: «бывший полковник царской армии» становится и здесь научной квалификацией.

Впрочем, не в Гарварде, где меня избрали на постоянную должность. Из всяких проектов обеспечить мне пенсию (даже!), конечно, ничего не вышло и через год я, вероятно, все же уеду в Кельн. Здесь мне приходится читать курсы, в общем интересные только для 2—3-х специалистов, а то и вообще ни для кого, т. е. русскую литературу, кроме 19 и 20 вв., и сравнительную историю славянских литератур (это уже лучше). Кроме того, я очень разочарован в методе преподавания (от чего зависит стипендия) и, так как экзамены письменные, то все изучение сводится к зубрежке: из выставленных для работы книг берутся только самые краткие учебники. Об этом стоит поговорить. На тот случай, если мне придется здесь остаться дольше, я уже придумал разные способы борьбы с письменными экзаменами. Но трудно сломать самое безнадежное — психологию студентов. Пока такая система здесь останется, всегда надо будет приглашать иностранцев на кафедры.

⁸⁸ Ганс Кох (1894—1959) — протестантский теолог, основатель и директор Института стран Східної Європи в Мюнхені (1952—1954), проректор Института политических наук у Мюнхені (1954—1958), завідувач кафедри суспільства і політики країн Східної Європи в Мюнхенському університеті (1958—1959).

⁸⁹ Йдеться про Антонія Васильовича Флоровського (1884—1968) — історика, славіста, рідного брата Георгія Васильовича Флоровського, професора Карлового університету у Празі, автора праць із російської історії, російсько-чеських і російсько-австрійських відносин. Дмитро Чижевський був знайомий з А. Флоровським із празьких часів і протягом життя підтримував із ним теплі дружні стосунки.

Иных новостей нет. Приготовленный мною комментарий к Евгению Онегину (и переведенный Таней) печатать не удается⁹⁰... (Слонима ист<ория> лит<ературы>⁹¹, между тем, вышла — с довольно пикантными ошибками в большом числе!). Теперь, по настоянию Якобсона, пишу краткую сравнительную историю славянских литератур⁹². Если и ее не захотят печатать, то придется вообще уже работать «про запас», так как и в Европе сейчас печататься негде. Во время протекшего семестра работать «для себя» вообще не удалось.

Из научных новостей, думаю, заинтересует Вас пока только очень краткое сообщение Вернера Егера⁹³ (издающего сейчас Григория Нисского⁹⁴, т. е., пока только готовящего издание), что проповеди т<ак> наз<ываемо-го> Макария Египетского⁹⁵ — в значительной части извлечения из сохранившейся только (никогда не изданной) рукописи трактата Григория.

От Бенца получил довольно интересную и очень резко отрицательную (совершенно основательно) рецензию на ужасную книгу Ганса Эккарта о «Русском христианстве»⁹⁶ (между тем, немногим отличающаяся по качест-

⁹⁰ Коментар Д. Чижевського до Євгенія Онегіна вийшов у Гарварді 1953 року: *A.S. Pushkin. Evgenij Onegin: A novel in verse / The Russian text, ed. with introd. and comment. by D. Čyžeskyj.* — Cambridge (Mass.), 1953. — XXX, 328 p.

⁹¹ Йдеться про двотомну працю Марка Слоніма, присвячену історії російської літератури: *Slonim M. The Epic of Russian Literature: from its Origins through Tolstoy.* — New York, 1950; *Slonim M. Modern Russian Literature: From Chekhov to the Present.* — New York, 1953.

Марк Львович Слонім (1894—1976) — письменник, публіцист, критик. 1919 року емігрував з Росії, жив і працював спочатку в Берліні, згодом — у Празі (1922—1927), де був одним із керівників Російського закордонного архіву і входив до ради Російського народного університету, та Парижі (від 1928 року). Від 1940-го мешкав у США, де викладав російську літературу в коледжі Сент-Лоуренс. Чижевський знав Слоніма напевно ще з Праги.

⁹² Ця робота Д. Чижевського вийшла друком 1952 року й мала значний резонанс серед славістів. Див. його: *Outline of comparative Slavic literatures // Survey of Slavic civilization.* — Boston (Mass.), 1952. — I.VIII, 144 p.

⁹³ Вернер *Эгер* (1888—1961) — філолог та історик філософії, у 1924—1936 роках — професор Берлінського, від 1939-го — Гарвардського університету. Вивчав філософію Аристотеля, Платона, Григорія Нисського, праці якого видавав з 1921 року.

⁹⁴ св. *Григорій Нисський* (бл. 335 — бл. 394) — християнський письменник, богослов і філософ, один із видатних представників грецької патристики, єпископ міста Ніса (Мала Азія).

⁹⁵ св. *Макарій Єгипетський* (бл. 300 — 391) — християнський подвижник, чернець-відлюдник (жив у віддаленій пустелі Єгипту), шановується як один із Отців Церкви. Відомі його морально-аскетичні та повчальні твори.

⁹⁶ 1947 року професор Гайдельберзького університету Ганс фон *Екардт* (1890—1957) видав працю «Російське християнство» (див.: *Eckardt Hans, von. Russisches Christentum.* — München, 1947). Ернст Бенц (див. прим. 80) опублікував на неї рецензію: *Benz E. Die Erforschung der Kirchengeschichte des Ostens // Theologische Rundschau.* — Tübingen, 1950. — 18 Jg. — N. 1. — S. 53—69. Відбиток цієї рецензії зберігся в колекції окремих відбитків Чижевського (Tschii Па // Janzen). Рецензія була просто нищівною і мала серед спеціалістів неабиякий резонанс, тим паче що Бенц відтворив основні її аргумен-

ву от этой книги книга Экхардта же «Иван Грозный» вышла в Н<ью>-Йорке⁹⁷ и рекламируется всеми журналами).

Сердечный привет Вам и Ксении Ивановне! Таня была 2 раза в Н<ью>-Йорке, но не могла к Вам дозвониться. Я посылал к Вам одну очень дельную католическую франц<узскую> студентку (имеющую научные и церковные вопросы), но и она Вас не застала.

Всего наилучшего.

Ваш Дмитрий Чижевский.

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 18. — Folder 4. — 2 арк.

Оригінал. Машинопис. Підпис — автограф.

* * *

25 февраля 1954 г.

Дорогой отец Георгий!

Спасибо за приветы, привезенные Якобсоном, и за книги и газеты, привезенные им же! Книги, имеющиеся в библиотеке, удержал (пока) у себя.

Две недели тому назад отослал конец своей ист<ории> литературы. Занят еще библиографией, отнимающей массу времени. Пока других работ как будто бы нет.

Предыдущий семестр был очень плох, этот не лучше: студентов мало и они плохи.

Билицу⁹⁸, с которым Вы говорили, дал на «пробу», пока, реферировать письма Леонтьева⁹⁹, довольно трудные.

ти в оглядовій рецензії («Русский человек» — ночной призрак нашего времени») на твори п'яти німецьких авторів, присвячені православної церкви та іконопису (*Benz E. Der "russische Mensch" — ein Nachtgespenst unserer Zeit // Frankfurter Hefte. — Frankfurt, 1950. — Band V. — H. 6. — S. 605—614*). У листі до Чижевського від 19 червня 1950 року Бенц писав: «Моя стаття "Русский человек" — ночной призрак нашего времени» (сведение счетов с Тычаком, Кюпперсом, фон Эккардтом, Кюннетом и Онашем, выдававшими чудовищный бред о "русском человеке" за якобы научные знания), уже вышла во "Frankfurter Hefte" и произвела страшный фурор. Когон сказал мне, что еще ни на одну статью он не получал так много откликов. Коллеги и совершенно незнакомые люди молча пожимали мне руку на улице и с глубоким пониманием смотрели в глаза. Короче: это дело имело громадный эффект. К сожалению, я все еще не получил авторских экземпляров, но как только получу их, сразу же вышлю один тебе» (*Tschi II // Abt. C / Buchstabe B, Kasten Ba-Benz, Mappe 10*) [*В. Янцен*].

⁹⁷ Див.: Ivan the Terrible. By Hans von Eckardt / Translated from the German by Catherine Alison Phillips. — New York, 1949.

⁹⁸ Джон Білиц — студент Дмитра Чижевського і протеже Георгія Флоровського.

⁹⁹ Костянтин Миколайович Леонтьєв (1831—1891) — російський релігійний мислитель, дипломат, письменник, публіцист, один із чільних представників пізнього слов'янофільства.

В Н^{ью}-Йорк надо ехать для окончания библиографии, но пока нет денег.

Таня, может быть, кончит работу через месяц.

В Европе печатаю кое-что (статьи), но что-то задерживается.

Газеты и журналы «федералистов» и просто карпатороссов, к сожалению, отличаются от русских только более низким уровнем и уж совершенно фантастическими ссорами и скандалами (один и тот же человек, то редактор и «председатель» чего-то, то исключен из организации за что-то — в Сов^{етской} России в 20-х г. писалось, «как разложившийся элемент»; в Америке за «хозяйственное обрастание», конечно, не исключают, а потом тот же человек снова председатель, и даже почетный). Собственно, должность «почетного председателя» сохраняется во всех организациях для Карповича¹⁰⁰, но карпатороссы и об этом еще не знают — вот Вам и «уровень»).

Надеюсь повидать Вас в марте (около 9—15 буду в Н^{ью}-Йорке. Летом буду писать «Русскую духовную историю» (на 250 страницах). Сейчас отсылаю сборник старых статей: кажется, выйдет в Голландии.

Пока — всего наилучшего! Искренние приветы Вам и Ксении Ивановне!

Ваш Дмитрий Чижевский.

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 20. — Folder 5. — 2 арк.

Оригінал. Машинопис. Підпис — автограф.

* * *

1.XI.59
Prof. Dr. D. Tschizewskij
Heidelberg
Unterer Fauler Pelz 2
Tel. 241 17

Дорогой отец Георгий!

Спасибо за память и за письма. Простите, что еще не выслал Вам всех книг! Дело в том, что «набежали» всякие дела. Сначала я получил второго ассистента, по специальности — библиотекаря. Надо было ввести его в систематическую работу, так же как и двух новых помощниц («научные сотрудницы»). Новый ассистент, кстати, может оказаться очень полезен при печатании Вашей книги как библиограф. Вообще, он снимает с меня множество текущей работы. Затем также «набежали» окончания трех ог-

---

¹⁰⁰ Михайло Михайлович Карпович (1888—1959) — історик і громадський діяч, декан славістичного відділення (1949—1954) Гарвардського університету, професор слов'янських мов і літератур (1954—1957). У 1946—1959 роках був головним редактором «Нового Журнала», який виходив у Нью-Йорку (в цьому часописі було опубліковано й низку статей Чижевського).

ромных корректур. Сначала (изготовленный мною совместно с одним учеником д-ром Groh¹⁰¹) сборник текстов на тему «Россия и Европа» (580 страниц)¹⁰², который должен выйти «на днях». В нем, по преимуществу, европ<ейский> — отчасти почти неизвестный — материал. Конечно и Чаадаев¹⁰³, Киреевский¹⁰⁴, К.Аксаков¹⁰⁵, Достоевский¹⁰⁶. Из русского материала пришлось кой-кого опустить. Затем — окончена корректура Коменского¹⁰⁷ «Пампедии» (также около 550 страниц; моя задача, впрочем, только половина — лат<инский> текст и примечания)¹⁰⁸. Выйдет до Рождества. Наконец, окончание корректуры англ<ийской> истории древнерусской литературы (около 450 страниц)¹⁰⁹; надеюсь, что и она выйдет до конца года. Затем окончание рукописи «Русской дух<овной> истории» 2-ой части (18-19 век)¹¹⁰, которая выйдет в начале след<ующего> года. Только в сентябре удалось уехать на три недели, но не в Грецию, а только в Баварию, и во второй половине октября — на 10 дней — также по Германии, в частности, на три дня на благословенное Баденское озеро, где остров Майнау, превращенный одним из сыновей шведского короля в ботанич<еский>-сад, — просто райский остров! Теперь жду выхода в свет 4-х выпусков «Музагета»¹¹¹ и сдал в печать в новой серии учебников книгу А. Шахматова и Г. Шевелева «Цер<ковно>-слав<янские> элементы в русском лит<ературном> языке»¹¹². В общем, почти ни для чего иного не оставалось време-

¹⁰¹ Дитер Гро (нар. 1932 року) — німецький історик.

¹⁰² Йдеться про збірку: Europa und Russland. Texte zum Problem des westeuropäischen und russischen Selbstverständnisses (zusammen mit Dieter Groh). — Darmstadt, 1959. — 576 S.

¹⁰³ Петро Якович Чаадаєв (1794—1856) — російський релігійний філософ і публіцист.

¹⁰⁴ Іван Васильович Кирєєвський (1806—1856) — російський релігійний філософ, літературний критик і публіцист, один із засновників слов'янофільства.

¹⁰⁵ Костянтин Сергійович Аксаков (1817—1860) — російський поет, публіцист, один із засновників слов'янофільства.

¹⁰⁶ Федір Михайлович Достоевський (1821—1881) — російський письменник і мислитель.

¹⁰⁷ Ян Амос Коменський (1592—1670) — чеський педагог-гуманіст, громадський діяч, засновник педагогічної науки.

¹⁰⁸ Див.: Comenius Johann Amos. Pampaedia. Lateinischer Text und deutsche Übersetzung. Nach der Handschrift herausgegeben von D.T. in Gemeinschaft mit Heinrich Geissler und Klaus Schaller. — Heidelberg, 1960. — 560 S.

¹⁰⁹ Див.: History of Russian Literature from the Eleventh century to the End of the Baroque / by Dmitrij Tschizewskij. — S-Gravenhage, 1960. — 452 S.

¹¹⁰ Див.: Russland zwischen Ost und West. Russische Geistesgeschichte II. 18—20. Jahrhundert. — Hamburg, 1961. — 174 S.

¹¹¹ Йдеться про книжкову серію «Musagetes: contributions to the history of Slavic literature and culture», виданням якої від 1957 року опікувався Д. Чижевський.

¹¹² Див.: Shachmatov A.A., Shevelov G.Y. Die kirchenslavischen Elemente in der modern russischen Literatursprache (Aus dem Russischen übertragen von Hans-Jürgen zum Winkel). — Wiesbaden, 1960. — 108 S. (Slavistische Studienbücher; I).

ни, так що запустив всё — и переписку. Вышел также выпуск «Апофорета славика»¹¹³ с житием св. Стефана Пермского¹¹⁴. Всё это Вы постепенно получите. Сейчас начинается семестр; возможно, что также окажется трудным. М<ежду> пр<очим>, появился прекрасно владеющий русским языком англиканский пастор и магистр Томсон¹¹⁵, собирающийся работать над взаимоотношениями русской и англиканской церквей.

Буду очень признателен за присылку материалов. Возможности печатать есть. Кроме «Истории русской культуры»¹¹⁶, заказанной мне на будущий год (500 страниц), иные задачи — печатание чужих работ и текстов.

Прекрасная осень — теплая и солнечная — кончилась, и началась слякоть (пока всего 3 дня). Студентов увижу 4-го ноября. В тот же день сюда приезжают русские богословы (из имен называются какие-то Топольский и Иерусалимский). И с ними я должен 4-го обедать. Будут ли интересные разговоры, сказать трудно. Хотя они уже побывали в ряде городов, но о встречах с ними пока ничего не слышно. Вообще же, в сов<етских> странах некоторое ухудшение. Хотя есть и «либерализм» — я получил письмо от Пастернака¹¹⁷, письмо от моей сестры¹¹⁸ из Киева, написанное довольно свободно. Но даже в Польше хуже. В Сов<етской> России не вышли обещанные книги «сомнительных» авторов. Зато вышла переведенная с поль-

---

¹¹³ Див. книжкову серію «Arophoreta Slavica» за ред. Д. Чижевського, що виходила у Гаазі ('S-Gravenhage) від 1957 року.

¹¹⁴ Йдеться про репринтне перевидання у другому випуску «Arophoreta Slavica» ('S-Gravenhage, 1959) «Жития св. Стефана, епископа Пермского, написанного Епифанием Премудрым» (изд. Археограф. ком., под ред. В.Г. Дружинина. СПб., 1897) з передмовою Д. Чижевського.

Св. *Стефан Пермський* (1340/45—1396) — християнський просвітник і місіонер, перший єпископ Пермської єпархії.

¹¹⁵ На жаль, знайти яку-небудь інформацію про згаданого в листі пастора Томсона поки не вдалося.

¹¹⁶ Доля цієї праці досі невідома, хоч є підстави припускати, що підготовчі матеріали до неї збереглися у гайдельберзькому архіві Д. Чижевського або в одному з видавництв, із якими він співпрацював. Однак зважаючи на те, що Чижевський dbав про публікацію своїх робіт, згадану працю, радше за все, так і не було завершено. Див. докладніше: *Янцен В.В.* Неизвестный Чижевский. Обзор неопубликованных трудов. — СПб., 2008. — С. 96—98.

¹¹⁷ Борис Леонідович *Пастернак* (1890—1960) — поет і письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури (1958). Лист Б. Пастернака від 26.05.1959 року до Дмитра Чижевського зберігається в архіві останнього (див. першодрук у журналі «Дружба народов» за 1990 рік [№ 3, с. 242—243], здійснений М.А. Рашковською).

¹¹⁸ Йдеться про Марію Іванівну *Чижевську* (у шлюбі — Морозовську) (1896—?) — рідну сестру Дмитра Чижевського, яка залишилась в Україні і більшу частину життя прожила у Києві. Написала цікаві спогади про свої і братові дитячі роки (див. за вид: Записки обласної наукової бібліотеки імені Дмитра Чижевського: До 100-річчя з дня народження Дмитра Чижевського. — Кіровоград, 1994).

ского «Звездная астрономия» Рудницкого и Зонна¹¹⁹; в ней все темы, замалчивавшиеся и замалчивающиеся в сов<етской> астрономич<еской> литературе: расширение вселенной («бегство туманностей»), конечность вселенной (!) и даже начало мира... Предисловие автора русского учебника звездной астрономии П. Паренаго¹²⁰: хотя содержание этого учебника несколько отличается от моего собственного, но я рекомендую, именно поэтому, эту книгу своим студентам!¹²¹. Из трех упомянутых выше тем, первая у Паренаго в учебнике только упомянута, обе дальнейшие даже не упоминаются. Вышел сборник повестей Одоевского¹²², две книги убитого в концлагере Г. Гуковского¹²³, в книгах цитируются еще погибшие в конц<ентрационных> лагерях ученые. И в «Краткой энциклопедии» (10 томов вместо 50-ти)¹²⁴ — ряд имен (множество имен), в большой энцикл<опе-
дии> обойденных молчанием. Впрочем Берии¹²⁵ нет, нет и Зиновьева¹²⁶ и

¹¹⁹ Див.: Зонн В., Рудницкий К. Звёздная астрономия / Пер. с польск. под. ред. П.П. Паренаго. — М., 1959. — 448 с.

Конрад Рудницкий (нар. 1926 року) — польський астроном, професор Ягеллонського університету, фахівець з історії, теорії і методології науки. Владзімеж Зонн (1905—1975) — польський астроном, директор обсерваторії Варшавського університету (від 1950 року), професор (від 1962 року).

¹²⁰ Павло Петрович Паренаго (1906—1960) — радянський астроном, член-кореспондент АН СРСР (1953), професор (від 1938-го) і завідувач кафедри зоряної астрономії Московського університету (від 1940 року), автор підручника «Курс звездной астрономии» (1938), перевиданого у 1946-му і 1954 роках.

¹²¹ У молодому віці Чижевський наполегливо займався астрономією й навіть опублікував кілька праць. І хоч у подальшому він змінив свій фах, астрономією цікавився до кінця життя і мав доволі ґрунтовну добірку літератури з цієї тематики. Своїм студентам він також радив не обмежуватися лише славістикою, збагачуючи себе різноманітними знаннями — зокрема з астрономії.

¹²² Володимир Федорович Одоєвський (1803—1869) — письменник і філософ, один із найвидатніших представників російського романтизму, очільник гуртка «Товаристволюбомудрів», що відіграв значну роль у поширенні німецького ідеалізму в Росії. Йдеться про книгу: Одоєвський В.Ф. Повести и рассказы. — М., 1959.

¹²³ Григорій Олександрович Гуковський (1902—1950) — літературознавець і критик. У липні 1949 року його було заарештовано у справі «космополітів», загинув у в'язниці Лефортово. Йдеться про праці: Гуковский Г.А. Пушкин и проблемы реалистического стиля. — М., 1957. — 416 с.; його ж: Реализм Гоголя. — Ленинград, 1959. — 307 с.

¹²⁴ Йдеться про третє (десятитомне) видання «Малой советской энциклопедии» (М., 1958—1960) і друге видання (у 50-ти томах, 51-й том — додатковий) «Большой советской энциклопедии» (М., 1950—1958).

¹²⁵ Лаврентій Павлович Берія (1899—1953) — радянський державний і партійний діяч, належав до найближчого оточення Й. В. Сталіна. У липні 1953 року його було заарештовано за обвинуваченням у шпiонажі та організації закладу з метою захоплення влади. Розстріляний у грудні 1953 року.

¹²⁶ Григорій Євсейович Зинов'єв (Радомисльський) (1883—1936) — радянський партійний і державний діяч. Репресії проти Зинов'єва, розпочаті після його виступу проти

Каменева¹²⁷: реабілітація касається, очевидно, тільки не-комуністів. Итак — всего наилучшего! Материалы Ваши присылайте. Издатели (я был на годичной выставке книг во Франкфурте) все еще жаждут рукописей. Книги покупаются, читаются ли — сказать трудно.

Наилучшие приветы Вам и Ксении Ивановне. Надеюсь снова увидеться с Вами в не слишком отдаленном будущем.

Ваш Дмитрий Чижевский

Между прочим, выходит много старославянской литературы

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 23. — Folder 5. — 2 ark.

Оригінал. Машинопис. Підпис — автограф.

* * *

Prof. Dr. D. Tschizewskij

Heidelberg

Unterer Fauler Pelz 2

Tel. 2 41 17

09.08.62

Дорогой отец Георгий!

Очень огорчила меня весть о смерти о. Василия Зеньковского, с которым я связан уже 50 лет!¹²⁸ Вечная ему память!

Может быть, мы все же увидимся? К сожалению, Ваше письмо пришло слишком поздно, чтобы я мог выбраться в Париж на (состоявшееся уже вчера) погребение. Но мои поездки несколько меняются: я уеду завтра только на 3 или 4 дня, т. е. 15-го вечером опять буду здесь! Может, все-таки, соберетесь? Дело в том, что планы изданий — и возможности — как кажется, «грандиозные», и не хотелось бы обойтись без обсуждения с Вами (хотя, и письменно можем сноситься).

Если бы Вы решились приехать уже днем 15-го (среда) и меня еще не было бы, то ключ Вы можете получить у моего ассистента (до 6 часов дня: телефон 54 353, в Институте, после этого его телефон — он живет около вокзала — 24 131, мой телефон — 24 117). Но я буду где-то в 9 часов, а может быть даже в 2/3 дня.

Сталіна на XIV з'їзді ВКП(б) від імені «нової опозиції», завершилися розстрілом у серпні 1936 року. Реабілітований 1988-го.

¹²⁷ Лев Борисович *Каменев* (Розенфельд) (1883—1936) — радянський партійний і державний діяч. Виступивши одним із керівників антисталінської опозиції у 1925—1927, не раз зазнавав репресій. Розстріляний у серпні 1936 року. Реабілітований 1988-го.

¹²⁸ Див. некролог, присвячений пам'яті В. Зеньковського, написаний Чижевським (*Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1964. — Bd. 31. — Н. 2. — S. 229 — 233), а також його російськомовний переклад: Дмитрий Иванович Чижевский. Избранное: В 3 т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894 — 1977). — М., 2007. — С. 822—825.

Я даже отложил бы поездку в Мюнхен (теперь только в Мюнхен), но боюсь позже — т. е. в сентябре — не встретить нужных мне людей.

Кронер¹²⁹ очень тепло Вас вспоминал, и вообще, поездка его произвела на него большое и положительное впечатление: да и для нас было несколько неожиданно чрезвычайно оживление, вызванное конгрессом — очевидно, снова начинается «философский период» — конечно, неизвестно, продуктивный ли...

Искренние приветы Вам и Ксении Ивановне!

Ваш Дмитрий Чижевский.

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 25. — Folder 3. — 1 ark.

Оригінал. Машинопис. Підпис — автограф.

* * *

*Prof. Dr. D. Tschizewskij
69 Heidelberg
Unterer Fauler Pelz 2
Telefon 24 117,54 453*

23.08.64

Дорогой отец Георгий!

Жаль, что Вы в Европе, но так далеко. Впрочем, на прошлой неделе я был на фонетическом конгрессе в Мюнстере, т. е. на полпути в Данию. Было 14 чехов, совершенно свободно общающихся с нами, поляки, румыны, венгры, а русская делегация не приехала. Впрочем, не приехали и американцы «якобсоновской» группы¹³⁰.

¹²⁹ Рихард Кронер (1884—1974) — философ-неогегельянец та історик філософії. Позбавлений права на викладання в Німеччині (1935), викладав в університетах Великобританії, Канади, США (від 1953 року — у Темпльському університеті, Філадельфія). Один із засновників міжнародного філософського журналу «Логос» (1910), німецьку редакцію якого очолював до 1933 року.

Чижевський слухав лекції Р. Кронера у Фрейбурзі у 1922—1924 рр. Особливий вплив на нього справила відома двотомна праця Кронера «Від Канта до Гегеля» («Von Kant bis Hegel»), видана у 1921—1924 роках, що наголошувала єдність логічного і містичного, раціонального та ірраціонального в системі Гегеля й заперечувала традиційну інтерпретацію його філософії як панлогізму. У рецензії на цю працю, надрукованій у журналі «Логос» (1924, № 1, с. 219—225), Д. Чижевський писав: «Только тот, кто прочтет книгу, может оценить всю полновесность её стиля, обилие ярких и острых формулировок, почти неисчерпаемую способность автора снова и снова возвращаться к одной и той же теме, подходит к ней всё с новых и новых сторон и открывать в ней всё новые и новые моменты» (с. 223). Саме під керівництвом Кронера Чижевський розпочав роботу над працею «Гегель в России», що принесла йому докторський ступінь (1933) і наукове визнання.

¹³⁰ Йдеться про учнів та колег доволі впливового у наукових колах США Романа Якобсона (див. прим. 88).

Собирался в Амстердам, но решил лучше писать здесь разные вещи. В середине сентября небольшой съезд по поэтике, в конце того же месяца еду в Австрию. О Вашем предстоящем переезде в Принстон¹³¹ уже знаю (слухом земля полнится).

Я в истекшем семестре читал лекции здесь, во Франкфурте и каждые 2 недели в Кельне¹³². Не устал! Но времени для работы было мало. И запустил корреспонденцию.

Между тем, вышла моя ист<ория> лит<ературы> 19 в., первый том¹³³, затем «Киево-печерский патерик»¹³⁴, произведения Пахомия Логофета¹³⁵ (по изд<анию> Яблонского¹³⁶) и две книги Кирилла Туровского (рассказы и молитвы)¹³⁷. Молитвы, кстати, ждут Вашего введения и могут ждать год. Текст же я Вам вышлю. Кроме того, Белый: «Котик Летаев»¹³⁸. Что из этого Вы получили (посылает издатель)?

¹³¹ Отець Георгій Флоровський викладав богословські курси у Гарвардському університеті у 1956—1964 роках, але після досягнення пенсійного віку (70 років) мусив, згідно із загальними правилами, завершити викладання у Гарварді (назавжди залишивши за собою почесне звання заслуженого професора історії Східної церкви). Восени 1964 року Флоровський із дружиною переїздить до Принстона — у статусі запрошеного професора він продовжує викладацьку діяльність до 1972 року

¹³² Професорську діяльність у Гайдельберзькому університеті Чижевський поєднував із викладанням у Франкфуртському (1964) та Кельнському (1964—1977) університетах (в останньому в 1964—1970 роках він очолював також кафедру літературознавства Інституту славістики).

¹³³ Див.: *Russische Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts: 2 Bd.* — München, 1964. — Bd. 1: *Die Romantik.* — 183 S. (Forum Slavicum; 1).

¹³⁴ Див.: *Das Patericon des Kievan Höhlenklosters. Nach der Ausgabe von D. Abramovic neu herausgegeben von Dmitrij Tschizewskij.* — München, 1964. — XII. 235 S. (Slavische Propyläen; 2) darin: *Einführung und Literatur.* — S. VII—XII.

¹³⁵ Пахомій Логофет (Серб) (пом. після 1484 року) — письменник-агіограф і перекладач. Афонський чернець, у 1430-х роках жив у Новгороді, у 1440—1459 роках — у Троїце-Сергіївській лаврі поблизу Москви, а згодом — у різних монастирях Москви та Новгороду, де працював над укладанням житій святих і богослужбової літератури.

¹³⁶ Див.: *Яблонский В., свящ.* Пахомий Серб и его агиографические писания. — Спб., 1908. Спираючись на це видання, Д. Чижевський підготував до друку праці Пахомія Логофета зі своїм вступом. Див.: *Pachomij Logofet. Werke in Auswahl. Nachdruck der Ausgabe von V. Jablonskij. Mit einer Einleitung von Dmitrij Tschizewskij* [S. 5—12]. — München, 1963. — 12. CXII S. (Slavische Propyläen; 1).

¹³⁷ Св. Кирило Туровський (1130 — бл. 1182) — давньоруський церковний діяч і письменник, єпископ м. Турова. Автор численних «слів», повчань, молитов, канонів (збереглося близько 70 творів). Див.: *Kiril von Turov: Zwei Erzählungen. Nach der Ausgabe von Kalajdovic 1821 mit einer Einleitung von Dmitrij Tschizewskij.* — München, 1964. — 10 S. + S. 117—152 (nach alter Zählung). (Slavische Propyläen; 5); *Kiril von Turov: Gebete. Nach der Ausgabe in «Pravoslavnyj Sobesednik», 1858.* — München, 1965. — [Vorbemerkung] + S. 235—260 und 273—351 [nach alter Zählung]. (Slavische Propyläen; 6).

¹³⁸ Андрій Бєлий (Борис Миколаєвич Бугаєв) (1880—1934) — поет і письменник, літературний критик, один із чільних представників російського символізму. Високо шануючи творчість Андрія Белого, Д. Чижевський видав його повість «Котик Летаєв»,

Рад, что застал Ваше письмо своевременно, чтобы еще успеть ответить. Иных новостей, кажется, нет. Зимой буду читать и здесь, и в Кельне. Там хорошие студенты. У меня выходит несколько диссертаций (Гораций¹³⁹ в России, две работы об Андрее Белом, о Державине¹⁴⁰, польская работа и т. д.).

В следующем году я мог бы издать или неизданного Соловьева¹⁴¹ или Победоносцева¹⁴², если Вы напишете хотя бы краткое предисловие.

Имею новый Институт: виллу в 19 комнат, с садом (13 роз, дикие вишни, альпийская флора!) и даже с бассейном (2 золотых рыбки и 4 карликовых карпа)¹⁴³.

Сообщите Ваш адрес из Принстона.

Сердечные приветы Вам к Ксении Ивановне!

Таня в этом году не приезжает, печатаю, наконец, свой словарь к Слову о полку Игоревом.

Всего наилучшего!

Ваш Дмитрий Чижевский.

[P. S.] Кроме того, сербохорватский и чешско-латинский материал. «Ramprædia» выходит 2-м изданием. Исправлены опечатки (их довольно много!)

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 26. — Folder 5. — 1 ark.

Оригінал. Машинопис. Підпис — автограф.

супроводжену своєю вступною статтею та коментарем. Див.: *Andrej Belyj. Kotik Letaev. Nachdruck der Ausgabe Petrograd, 1922. Mit einer Einleitung und Erklärungen von D. Tschyewskij und A. Hönig. — München, 1964. — XVI. 294 S. (Slavische Propyläen, 3).*

¹³⁹ Квінт Гораций Флакк (65 до н.е.—8 до н.е.) — давньоримський поет, один з найславніших авторів у світовій літературі. Дисертацію, присвячену Горацию («Гораций у Росії. Дослідження та матеріали»), захистив 1962 року гайдельберзький докторант Чижевського Вольфганг Буш. Див. спогади останнього «Шесть лет в Гейдельберге с Дмитрием Чижевским» за вид.: *Чижевский Д.И. Избранное: В 3 т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977).* — М., 2007. — С. 404—414.

¹⁴⁰ Гаврило Романович *Державин* (1743—1816) — російський поет і державний діяч, академік, яскравий представник класицизму.

¹⁴¹ Володимир Сергійович *Соловйов* (1853—1900) — російський філософ, поет, публіцист, літературний критик. Дмитро Чижевський не був прихильником філософії Соловйова і дещо критично ставився до його поглядів, однак коли один із його найкращих учнів, згодом — відомий професор-славист — Людольф Мюллер, обрав темою своєї дисертації творчість Соловйова, Дмитро Чижевський не заперечував і погодився бути його науковим керівником. 1947 року Л. Мюллер блискуче захистив докторську дисертацію: «Есхатологічна концепція історії у Володимира Соловйова».

¹⁴² Костянтин Петрович *Победоносцев* (1827—1907) — російський державний діяч, правознавець, публіцист, обер-прокурор Св. Синоду в 1880—1905 роках.

¹⁴³ За той час, коли Дмитро Чижевський очолював Інститут славистики Гайдельберзького університету (1956—1967), інститут кілька разів змінював приміщення (у 1958 та 1963 роках), при цьому шоразу значно розширюючи штат і бібліотеку.

* * *

1 сент<ября>¹⁴⁴ 65

Дорогой отец Георгий!

Очень был рад Вашему письму. Думаю, Ваше письмо (последнее, вероятно уже давно) было одним здесь, кажется, единственным моим врагом («и устрица имеет врагов»), социологом и свиньей¹⁴⁵, сейчас поселившимся в моем прежнем семинаре, послано (как и другие письма) назад с отметкой «переехал, не оставив адреса». Только некоторые вернулись к адресатам: это продолжалось 3 или 4 месяца, пока ректор прекратил это безобразие.

Во всяком случае, после моего последнего письма — уже почти год тому назад — ответа от Вас не было. Этим летом была открытка из Ментоны.

Очень рад, что вы работаете над «Путями». Охотно — найду время — сообщу Вам всякие новости для первых глав (есть сенсации перворазрядные! не замеченные славистами, не читающими математ<ических> и астрономич<еских> журналов). Печатаю я сейчас только книги, свои и чужие. Только что закончил сравнит<ельную> историю слав<янских> литератур (с примерами)¹⁴⁶. Теперь осталось из моей жизненной программы только еще 10 книг (частью небольших). Сейчас начал книгу о Гоголе¹⁴⁷ и

---

¹⁴⁴ Дату в листі вказано не чітко, але, радше за все, йдеться про 1 вересня.

¹⁴⁵ На жаль, поки що не вдалося встановити особу соціолога, який спричинив такий емоційний сплеск у Чижевського. Разом із тим слід зазначити, що сам Чижевський мав доволі складний характер й іноді був доволі різким і жорстким, тому, мабуть, йому не бракувало «ворогів».

¹⁴⁶ Йдеться про розширений варіант праці Чижевського: Outline of comparative Slavic literatures // Survey of Slavic civilization. — Boston, 1952. — I. VIII. — 144 p. 1968 року доповнений і перероблений текст вийшов у Берліні. Див.: Vergleichende Geschichte der slavischen Literaturen I. Einführung. Anfänge des slavischen // Schrifttums bis zum Klassizismus та Vergleichende Geschichte der slavischen Literaturen II. Von der Romantik bis zur Moderne.

¹⁴⁷ Дмитро Чижевський почав цікавитися творчістю Гоголя ще під час навчання в Київському університеті у Василя Зеньковського. Упродовж життя він не раз повертався до цієї теми і написав низку цікавих праць про Гоголя. Але справжнє визнання як один із серйозних гоголезнавців він здобув після виходу рецензії на книгу Андрія Белого «Мастерство Гоголя» та статті «О “Шинели” Гоголя» («Современные Записки». — 1938. — Кн. 67. — С. 172—195). Як впливає з його листування, задум ґрунтовної праці про Гоголя з'явився у Чижевського вже 1932 року, але через несприятливі обставини він тривалий час не міг втілити його у життя, обмежуючись гоголезнавчим курсом, прочитаним спочатку в Галльському, а згодом — у інших університетах. Нарешті, 1973 року Чижевський повертається до теми Гоголя і впродовж кількох років працює над давно запланованою книгою. Як свідчить листування Чижевського, 1976 року він майже закінчує монографію обсягом 250 сторінок. Згадується в листуванні і зміст цієї книги, розбитий на глави, що також може слугувати підтвердженням існування тексту монографії. До того ж відомо про два варіанти цієї книги: російсько-

книжку о эмблематике¹⁴⁸. Ваши «Пути» нам страшно нужны! М<ожет> б<ыть>, стоит их перепечатать без изменений пока фотографически? Ведь второе издание будет по крайней мере в 2-х томах? Напишите об этом. Я могу тут издать без изменений.

Славистов все больше, но «готовых» нет. Я габилитировал¹⁴⁹ одного полиглота (без мыслей), сейчас габилитирую блестящего полониста¹⁵⁰. Получил медаль за работу о Достоевском (формалистическую) один мой ученик; книга вышла¹⁵¹. Было еще несколько хороших и посредственных диссертаций. Из каталога узнаете. Нашлись интересные рукописи в разных библиотеках, некоторые уже издаем.

Главная моя «трагедия» — я уже перешел за границу законного возраста (но здесь можно читать до 100 лет), читаю дальше и не имею преемника. Есть вообще уже ряд свободных славистических кафедр (даже Бонн! Вюрцбург, Марбург)... Но не получив права на пенсию (приехал сюда в возрасте 61 года), должен был принять кафедру в Кельне (в надежде, что здесь кто-то будет новый) и езжу каждую неделю на 3 дня туда и 3 дня читаю здесь. Пока не устаю, но долго это продолжаться не может; обременяют «дела» по Институту. Вы еще не видели нового Института: он на горе (не очень высоко), вилла с садом, 19 комнат, бассейн с золотыми рыбками... Денег на книги недостаточно, но постепенно мы богатеем (сейчас уже около 35 000 книг).

мовний і німецькомовний, над яким Чижевський працював в останні роки свого життя. Щоправда, жодного повного рукопису цієї книги поки що не вдалося розшукати ані в архівах Чижевського, ані у видавництвах, з якими він співпрацював. Однак деякі частини книги все ж таки було віднайдено, і це дає підстави сподіватися, що згодом може бути зібрано весь текст, який розширить наше уявлення про творчість як Гоголя, так і Чижевського. Про долю згаданої праці див. докладніше: *Янцен В.В.* Незвідомий Чижевський. Обзор неопубликованных трудов. — СПб., 2008. — С.46—63.

¹⁴⁸ Разом із Е. Бенцем Д. Чижевський заснував серію перевидань емблематичної літератури, яка виходить і досі (так званий «Емблематичний кабінет»), однак згадана книга, присвячена емблематичній літературі, належить до його нездійснених задумів. Варто зазначити, що видання «Біблійного і емблематичного словника» Ф.Х. Етингера, здійснене 1969 року, супроводжувалося передмовою Чижевського: Oettinger F. Chr. *Biblisches und emblematisches Wörterbuch / Mit einem Vorwort von Dmitrij Tschizewskij*. 2. Aufl. der Ausgabe [Stuttgart] 1776. — Hildesheim, 1969. — IX, 85 [В. Янцен].

¹⁴⁹ Габілітація (англ. Habilitation) — у західноєвропейських і латино-американських університетах набуття другого (вищого) наукового ступеня (габілітованого доктора), який відповідає традиційному на вітчизняних теренах науковому ступеню доктора наук.

¹⁵⁰ Мова йде про Андре де Вінченза (André de Vincenz, нар. у 1922) — полоніста, професора слов'янського мовознавства, який заступив Чижевського на посаді директора Інституту славистики Гайдельберзького університету (1967—1973), а згодом був професором у Геттингенському університеті.

¹⁵¹ Йдеться про працю учня Чижевського Горста-Юргена Герика: *Gerigk Horst-Jürgen*. Versuch über Dostoevskijs «Jüngling». Ein Beitrag zur Theorie des Romans. — München, 1965. — 204 S.

Из каталога Вы увидите, что мы уже перепечатали молитвы Кирилла Туровского¹⁵². С кратким предисловием в полстраницы. И очень бы хотели Вашу статью, которая выйдет отдельной книгой или брошюрой. Из ожидающихся работ моих учеников интересно: о Тютчеве (но почти не о содержании — о форме)¹⁵³, об Анненском, с использованием всех его статей (а он писал довольно много с 80-х гг.)¹⁵⁴, а главное — о Ницше в России (материал собран в Хельсинки и Ленинграде)¹⁵⁵ и о Шопенгауэре в России¹⁵⁶. Из Америки много писем, но мало посещений. Сейчас здесь, т. е. в Европе, Сергей Зеньковский¹⁵⁷. Таня хотела приехать на год, но вместо этого перешла в Детройт. От нее только я и слышал о Вас. Лидия Израилевна была здесь летом, ездила в Прагу (кажется, даже видела Вашего племянника). Встречала профессоров (католических). Впечатление мрачное. Но чехам разрешено ездить к нам. У меня было уже в этом году 4 чешских доклада. Никакого коммунизма ни у кого нет и многие работают хорошо. Из Польши также были визиты — там просто общий антикоммунизм: главный идеолог философский (эстетик) С. Моравский пишет статьи против реализма! (я их реферирую, конечно, осторожно) и открыл у Маркса — в

---

¹⁵² Див.: *Kiril von Turov: Gebete. Nach der Ausgabe in «Pravoslavnyj Sobesednik», 1858. München. 1965. — [Vorbemerkung] + S. 235—260 und 273—351 [nach alter Zählung]. (Slavische Propyläen; 6).*

¹⁵³ Мова йде про дисертацію учениці Д. Чижевського Альмут Шульце «Коротка лірика Тютчева: взаємозв'язок з традицією та інтерпретацією», захищену 27 лютого 1967 року. Див.: *Schulze Almut: Tjutčevs Kurzlyrik: Traditionszusammenhdnge und Interpretationen. (Forum Slavicum, Bd. 25). — München: Wilhelm Fink Verlag, 1968 [В. Янцен].*

¹⁵⁴ Йдеться про дисертацію учениці Чижевського Барбари Конрад «Основи тлумачення поетичної творчості І. Ф. Анненського», захищену 24 травня 1971 року. Див.: *Conrad Barbara. Annenskijs poetische Reflexionen. (Forum Slavicum, Bd. 39). — München, 1976.*

¹⁵⁵ Мова йде про дисертаційну роботу аспіранта Д. Чижевського Петера Боенса, який займався темою «Ницше в Росії». За словами колишнього асистента Чижевського Вольфганга Буша (телефонна розмова 17 червня 2010 року), це був один із небагатьох трагічних випадків, коли обдарований і працьовитий учень Чижевського не зміг захистити дисертацію: П. Боенс потерпав через хворобу очей, що зрештою унеможливило його подальшу роботу над дисертацією [В. Янцен].

¹⁵⁶ Йдеться про дисертацію американської славістки Зігрид МакЛаулін «Шопенгавер у Росії: про літературне сприйняття його Тургенєвим», що була захищена вже після смерті Чижевського. Див.: *McLaughlin Sigrid. Schopenhauer in Russland. Zur literarischen Rezeption bei Turgenjev. (Opera Slavica. Neue Folge, Bd. 3). — Wiesbaden, 1984 [В. Янцен].*

¹⁵⁷ *Сергій* Олександрович *Зеньковський* (1907—1990) — славіст, історик російської культури, професор. Викладав в університетах Німеччини та США. Листувався з Дмитром Чижевським, виступав із доповідями в Інституті славістики Гайдельберзького університету, який очолював Чижевський, і навіть на його запрошення був гостьовим професором цього Інституту протягом літнього семестру 1966 року.

традиции Шиллера, тезис, что «будущий человек» в социализме будет «homo aestheticus»!¹⁵⁸

Русских в Германии все меньше и все они или французы или англичане, изредка немцы, и, кажется, единственные поклонники советской литературы. Хотя и там с колебаниями, по крайней мере, перепечатки старого-вечного (вплоть до обещания издать «прогрессивного» Влад<имира> Соловьева!).

Жду от Вас и предложений дальнейших изданий (на них дает деньги один миллионер, одна из жен которого была польского происхождения).

Каталог высылаю одновременно. В нем отмечены вышедшие и заканчивающиеся печатаньем книги. «Корсунская легенда» Вашицы¹⁵⁹ вышла с дополнениями автора.

Итак¹⁶⁰ ...

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 27. — Folder 3. — 1 арк. (лист не закінчено).

Оригінал. Машинопис. Підпис — автограф.

* * *

*D. Tschizewskij
69 Heidelberg
Klingenteichstr., 9*

14/10/68

Это адрес моего Института, лучше чем старый

Дорогой отец Георгий!¹⁶¹

¹⁵⁸ *Стефан Моравський* (1921—2005) — польський філософ, історик естетики; у 1960-х роках очолював філософський факультет і кафедру естетики Варшавського університету, був одним із керівників Міжнародної асоціації естетиків. За підтримку студентських протестів у березні 1968 року його було звільнено з університету і виключено з партії. Моравський був марксистом західного типу, який намагався звільнити інтерпретацію естетичних ідей Маркса від вульгаризованих уявлень радянського «марксизму-ленінізму». З-поміж праць до 1965 року див.: *Morawski Stefan. Studia z historii myśli estetycznej XVIII i XIX wieku.* — Warszawa, 1961; *його ж:* O wartosci artystycznej // *Kultura i Społeczeństwo.* — 1962. — № 4; *його ж:* Między tradycją a wizją przyszłości. — [Warszawa:] Książka i Wiedza, 1964.

¹⁵⁹ *Йозеф Вашица* (1884—1968) — чеський славіст, археограф, перекладач, католицький богослов. Йдеться про працю: *Die Korsuner Legende von der Überführung der Reliquien des Heiligen Clemens / Herausgegeben und eingeleitet von Josef Vašica.* — München, 1965. Дмитро Чижевський високо цінував Й. Вашицю як дослідника давньої церковнослов'янської писемності, старочеської Біблії та чеського літературного бароко й підтримував із ним багаторічні дружні та наукові стосунки. Див.: *Чижевський Д.И. Йозеф Вашица // Чижевський Д.И. Избранное: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977).* — М., 2007. — С. 832—834.

¹⁶⁰ Цей лист, на жаль, не має закінчення. Можливо, продовження листа зберігся в архівній колекції о. Флоровського, але нам поки що не вдалося його отримати.

¹⁶¹ Див. першодрук цього листа у збірнику: *Дмитрий Чижевский и европейская культура.* — Дрогобыч-Седльце, 2010. — С. 269—273.

Очень был рад, наконец, снова услышать о Вас не «из вторых или третьих» рук. Я также запустил свою корреспонденцию.

Статьи¹⁶² своей я еще не видел и не знаю, насколько НЖ¹⁶³ смог воспроизвести все цитаты и п<рочие> «трудности» печатания. Полностью статья появится в протоколах Зальцбургского съезда, когда — неизвестно. Еще и протоколы первого не закончены печатанием.

«Путей»¹⁶⁴ мы все ждем и, собственно, следовало бы подумать о русском издании. При помощи уже имеющейся — правда, иностранной — молодежи с научной подготовкой это можно бы было на основе, очевидно, сейчас считающегося основным английского издания без особой задержки исполнить.

Я, одно время, чувствовал себя очень неважно, в этом году до августа — наоборот — превосходно и успел подготовить кое-какие издания. Об этом — и о планах — вы узнаете из каталога, который высылаю одновременно. Кроме этой серии (т. е. двух серий) я успел подготовить еще университетское издание летописи Нестора с не очень основательным комментарием¹⁶⁵.

Семинары летнего семестра (в Гейдельберге, Кельне, где я тоже читаю — мало интересен, кроме уже напечатанного реферата одного моего студента об эстетике Владимира Соловьева) были превосходны; даже непонятно, откуда взялось так много («много» — т. е. 5—6 из 20-ти участников) научно-способных молодых людей.

Осенью был на слав<истическом>конгрессе в Праге, которая в центре совершенно не изменилась. Конгресс необычайно слаб (главные доклады по 10 минут!) и господствующие русские — невозможны (они уже предвидели, вероятно, предстоящую оккупацию, которая грозит перейти в аннексию)¹⁶⁶. С чехами были и раньше и сейчас укрепились научные связи.

---

¹⁶² Мова йде про статтю Д. Чижевського «Эгемеризм в старославянских литературах», надруковану в «Новом журнале» (1968. — № 92. — С. 254—272).

¹⁶³ НЖ — скорочена назва «Нового журналу», заснованого 1942 року письменниками Марком Алдановим і Михайлом Цетліним. Виходив у Нью-Йорку. У цьому журналі друкувалися відомі російські письменники, поети, філософи, історики, культурологи, критики, митці та ін. Одним із постійних авторів журналу був і Д. Чижевський.

¹⁶⁴ Йдеться про працю Г. Флоровського «Пути русского богословия».

¹⁶⁵ Йдеться про «Повість врем'яних літ», яку пов'язують з іменем ченця Києво-Печерського монастиря, літописця та агіографа Нестора (бл. 1055—1113). Див.: Die Nestor-Chronik / Eingeleitet und kommentiert von D. Tschizewskij. — Wiesbaden, 1969 (Slavistische Studienbücher; 6).

¹⁶⁶ Йдеться про VI Міжнародний конгрес славістів, який відбувся у Празі в серпні 1968 року. На цьому конгресі Дмитро Чижевський опинився в центрі конфлікту і став своєрідною «зіркою». Річ у тому, що він публічно відмовився виступати з доповіддю. У листі до свого учня і друга Дитриха Гергардта від 16.08.1968, який зберігається в його особистому архіві, Чижевський описує цю подію так: «Якобсон і я збрали повні

И сейчас еще приглашают меня приехать читать лекции и писать статьи в их журналах и сборниках. Боюсь, что это утопия, и сотрудничество при существующих условиях невозможно.

аудиторії, і нас зустріли тривалими оплесками (російською: “аплодисментами, переходящими в овацію”). Однак ще до того я розмовляв з деякими чеськими колегами про те, що (надруковані) радянсько-російські доповіді не називають “іноземців” на прізвища або згадують їх не в тих місцях... Мені треба було зробити вибір: або говорити 10 хвилин, або дати радянським росіянам (розпочавши через Робінсона спроби зблизитися) ляпас. Після оплесків я зробив лише повідомлення про цю конференцію, а потім відмовився від слова, тому що до цього було зроблено все, щоб нас (не радянських представників) представити учасникам конгресу як зовсім не відомих людей. Не було названо навіть наших прізвищ (щодо одного важливого пункту моєї праці в одній надрукованій доповіді було зазначено: “дехто вважає” — проте я не “дехто”, а “хтось”, кого треба було назвати). У великому залі було видно, що ляпас влучив у ціль... До речі, всі мої книжки на виставці було миттєво розкрадено (крім “Orbis scriptus”, який виявився занадто великим)» (пер. з нім.). У кулуарах конференції згаданий інцидент жваво обговорювався і викликав різне сприйняття. Однак після того як невдовзі до Праги ввійшли російські танки, багато хто з науковців згадав Чижевського і його яскравий і провокативний «виступ», який був своєрідною демонстрацією проти диктату, цензури та фальсифікацій у науковому світі. Цей факт яскраво змальовує один із учасників конгресу, словацький професор, відомий українознавець Микола Мушинка: «На з'їзді Чижевський мав виголосити доповідь про бароко у слов'янських літературах. Перед його доповіддю найбільша аудиторія з'їзду була заповнена до останнього місця, чимало делегатів стояли або сиділи на підлозі. Коли Чижевський піднявся на трибуну, аудиторія зустріла його бурхливими оплесками. Щойно оплески стихли, він сказав приблизно таке: “Я вже звик до того, що мої книжки до Радянського Союзу цензура не пускає, бо чомусь боїться їх. Радянські вчені моїх праць не знають, і все ж таки критикують їх. Але дивує мене те, що мої праці не допускають навіть до делегатів славистичного з'їзду. Вчора я кілька своїх праць дав на виставку — за ніч усі вони зникли. Вранці я дав на виставку нову партію своїх праць, вони зникли також. Видно, що політична цензура діє й на нашому з'їзді, що суперечить елементарним принципам свободи наукового дослідження. За таких умов я відмовляюся виголосити свою доповідь”. Ще він говорив про явну фальсифікацію радянськими дослідниками навіть творів класиків російської літератури — Ломоносова, Кантемира та інших, про відсутність свободи слова в радянському блоці і т. ін. Уся його промова тривала ледь три хвилини. Вибачившись перед делегатами, він гідно зійшов з трибуни. Зал був приголомшений. Головуючий (проф. Антонін Шкарка) — теж. У дискусії радянські делегати накинулись на нього, мовляв, це неправда, що в Радянському Союзі існує цензура. Там роботи Чижевського ніби дуже добре знають і... критикують їх. Особливо гострими були виступи академіка Павла Беркова з Ленінграда та проф. Сергія Макашина з Москви. Коли останній говорив про гуманізм радянського ладу і свободу в СРСР, аудиторія вибухла сміхом. Була середина серпня 1968 року — пара днів до окупації Праги радянськими танками. І в кулуарах трихвилинний виступ Чижевського викликав жваві дебати. Про нього чомусь говорили більше, ніж про чиюсь іншу доповідь. Я сам переконався, що в радянській делегації були фахівці з КДБ зі спеціальним завданням оберігати своїх делегатів від “ідеологічної диверсії”. Чижевський мав повну рацію, що зникнення його праць з виставки — робота радянського КДБ (хоча він прямо цього не сказав)» (з листа Миколи Мушинки до Ірини Валявко від 15.05.1997, зберігається у приватному архіві І. Валявко).

Более интересные диссертации постараюсь Вам присылать.

Мои работы последних 2-х лет — по большей части, мелочи с некоторыми новыми фактами. Историю лит<ературы> 19 века довел до 90-х годов и сейчас пытаюсь написать часть, охватывающую 1890—1917 годы.

Визы во Францию я, как «безгосударственный»¹⁶⁷, не получил! Зато был в Швейцарии с докладами и нашел также и кое-что интересное (из материала) даже для германистов.

Книга Лосева была и у меня в Галле. Очевидно, за границу попало несколько экземпляров¹⁶⁸.

Сейчас под впечатлением поведения русских в Праге и ЧСР вообще, мне представляется, что предполагалась оккупация и Западной Германии и Югославии. Оставлен ли этот план, сказать трудно: оккупация ЧСР была задержана слав<истическим> конгрессом, оккупация дальнейших стран — олимпиадой. Между тем, все недовольные оккупацией ЧСР (протестовала даже коммунистическая партия ... Монако!) постепенно успокоились. Что дело не ограничивается политическими следствиями, вижу из примера Польши, где сейчас начали вводить марксизм и в науку, чего там почти не было все время до сих пор. Поэтому политика окажется чрезвычайно опасной и культурно! Надеюсь, что я «нездоровый пессимист», но боюсь, что я не ошибаюсь.

Так как я приглашен на один семестр в Нью-Йорк (новый университет) в 1970 году, то, возможно, будет случай встретиться¹⁶⁹.

Таня была здесь, работает (успешно) над чрезвычайно интересной и обещающей результаты темой (Ипатьевская летопись)¹⁷⁰.

---

¹⁶⁷ Виїхавши з України, Чижевський залишився без громадянства і решту свого життя мав лише отриманий ще у 1920-х роках «нансенівський паспорт» (міжнародний документ, що засвідчував особу біженців без громадянства, запроваджений на ініціативу верховного комісара Ліги Націй Фритьофа Нансена 1922 року). Відсутність звичайного паспорта і громадянства час від часу ускладнювала, а іноді й суттєво перешкоджала йому в отриманні візи. Через брак відповідних віз Чижевський мусив не раз відмовлятися від участі в закордонних конференціях.

¹⁶⁸ Див.: Лосев А.Ф. Диалектика мифа. — М., 1930. — 268 с.

¹⁶⁹ Дмитра Чижевського не раз запрошували викладати до різних університетів США. Був випадок, коли він навіть уже підписав контракт, і було оголошено набір студентів на курс його лекцій в один з університетів Нью-Йорка, але семестр розпочався, а він так і не прибув до університету. Сталося так, що, залишивши США 1956 року, він більше ніколи туди не повернувся, і його наміри виступити в американських університетах з певними курсами так і залишилися нереалізованими.

¹⁷⁰ Як зазначено вище (див. прим. 46), Тетяна Чижевська жила і працювала у США, але доволі часто відвідувала батька в Німеччині і проводила з ним майже всі свої відпустки. Вона добре володіла церковнослов'янською мовою і вивчала Києво-Руську добу, тож саме тому, як розповідав автору коментарів Омелян Пріцак під час зустрічі у Гарварді, отримала від нього пропозицію перекласти англійською мовою Київський літопис за Іпатіївським списком, що охоплював звід документів до кінця XII століття.

Всього найлучшого! Искренний привет Ксении Ивановне!

Ваш Дмитрий Чижевский.

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 29. — Folder 1. — 1 арк.

Оригінал. Машинопис. Підпис — автограф.

* * *

27.01.69

Дорогой отец Георгий!

Здесь зимы нет: сейчас температуры днем до 10—12° тепла!, то есть по Фаренгейту что-то около 55°. Снега давно нет, а в Кельне и вообще не было. Было пока 3—4 морозных дня.

О Бурдахе¹⁷¹ еще буду спрашивать, но как-то германисты, с которыми встречаюсь, очень мало образованы (работают по рецепту аббата из «Рима» Гоголя: прибавляя к цитатам из поэтов варианты фраз «O dio! che cosa divina!»¹⁷² или для разнообразия «O diavolo, che divina cosa!»¹⁷³) и Бурдаха, вероятно, не читали. Но даже и наш талмудист ничего об этой теме не слышал...

У меня здесь хороший (даже прекрасный) семинар, в Кельне плоховатый, как всегда. Автор статьи об эстетике Соловьева Вам ее недавно послал¹⁷⁴. Нами перепечатано издание стих<отворений> Соловьева (Москва, 1922)¹⁷⁵ и по-моему ненужные «Шуточные пьесы»¹⁷⁶ — хотя есть и остроумные.

Я сейчас печатаю 6-ой том своих статей: «Богемиду»¹⁷⁷.

Ваши статьи мы могли бы напечатать сборником.

Приставши на цю пропозицію, Т. Чижевська доволі довго працювала над перекладом, зробивши значну частину роботи, але, на жаль, передчасна смерть 1986 року не дала їй змоги довести справу до кінця. Незакінчений переклад і матеріали до нього зберігаються в Українському науковому інституті Гарвардського університету, тривалий час очолюваному О. Прицаком.

¹⁷¹ Йдеться про Конрада Бурдаха (1859—1936) — німецького германіста і літературознавця, відомого знавця доби Відродження, автора циклу праць «Від Середньовіччя до Реформації» (1893), «Ренесанс. Реформація. Гуманізм» (1918) та ін., у яких він обґрунтував погляд на Відродження і Реформацію як на органічне породження середньовічного світовідчуття й слововжитку.

¹⁷² «O dio! che cosa divina!» (*итал.*) — «Господи, яка божественна річ!»

¹⁷³ «O diavolo, che divina cosa!» (*итал.*) — «Чорт забирай, яка божественна річ!».

¹⁷⁴ Йдеться про колегу Д. Чижевського Бодо Зелінського (нар. у 1941 р.) — німецького славіста, історика літератури, професора Гайдельберзького та Кельнського університетів.

¹⁷⁵ Очевидно, йдеться про передрук сьомого видання віршів В. Соловйова, здійсненого 1921 року (див.: Соловьев В.С. Стихотворения. — М., 1921).

¹⁷⁶ Див.: Соловьев В.С. Шуточные пьесы. — М., 1922.

¹⁷⁷ Див.: Kleinere Schriften II: Bohemica. — München, 1972. — 348 S. (Forum Slavicum; 13, II).

Статті Победоносцева у мене лежат. Будет Ваше, хотя бы краткое, предисловие — можем все сейчас же напечатать.

У меня один из самых интересных учеников ф. Энгельгардт, научившийся здесь русскому языку, родственник жены Победоносцева¹⁷⁸. Почему-то у славянофилов — немецкие жены, например, у Даля¹⁷⁹ (о котором вышла интересная биография¹⁸⁰, хотя и плохо написанная — в форме романа, но такой надо писать не таким суконым языком). Кстати — архив Даля пропал, дети его о нем не позаботились. Там были записи 100 сказок¹⁸¹. Песни он подарил Киреевскому¹⁸². Что он был сведенборгианцем¹⁸³ — не упомянуто, православным он стал незадолго перед смертью, чтобы быть похороненным на русском кладбище, рядом со своей второй женой¹⁸⁴ (первая похоронена в Оренбурге). Кстати, он был приятелем А. Аксакова-спирита¹⁸⁵!

---

¹⁷⁸ На жаль, знайти інформацію про цього учня Чижевського поки що не вдалося.

¹⁷⁹ Володимир Іванович *Даль* (1801—1872) — російський вчений і письменник, автор відомого «Толкового словаря живого великорусского языка». Першою дружиною В. Даля була Юлія Андре (1816—1838). Щодо зауваження Чижевського («почему-то у славянофилов — немецкие жены») слід зазначити, що «слов'янофіл» Даль мав дансько-німецьке походження (його батько — Йоган Християн Даль — змінив данське підданство на російське, а мати — Марія Фрейтаг — належала до родини німецьких емігрантів), був охрещений у лютеранстві і прийняв православ'я лише восени 1871 року.

¹⁸⁰ Див.: Булатов М., Порудоминский В. Собирает человек слова... Повесть о Дале. — М.: Детская литература, 1966. — 224 с.

¹⁸¹ Відомо, що ще за життя Даль подарував своє зібрання казок російському етнографу та історику літератури Олександрі Миколайовичу Афанасьєву (1826—1871), який працював над упорядкуванням відомих згодом збірників російських казок: «Народные русские сказки» (М., 1855—1863, вип. 1—8), «Русские детские сказки» (М., 1870, в 2-х т.) і «Народные русские сказки не для печати» (вперше опубліковані у Швейцарії 1872 року під назвою «Русские заветные сказки»).

¹⁸² Йдеться про зібрання народних пісень, передане Далем Петру Васильовичу Киреевському (1808—1856) — відомому збирачу російського фольклору, одному з найпомітніших представників слов'янофільства. Народні пісні та перекази П. Киреевський почав збирати у 1830-х роках, користуючись допомогою і підтримкою не лише В. Даля, а й О. Пушкіна, М. Гоголя, братів Аксакових. Повне видання російських народних пісень, зібраних П. Киреевським, побачило світ уже після його смерті, у 1860—1874 роках («Песни, собранные Киреевским», вип. 1—10).

¹⁸³ *Сведенборгіанець* — послідовник Емануїла Сведенборга (1688—1772) — шведського природознавця, християнського містика, твори якого були популярні в Росії у XIX столітті. Одним із прихильників Сведенборга був і В. Даль, якому належить російськомовний переклад скороченого варіанта його праці «Одкровенний Апокаліпсис» (рукопис перекладу зберігається у бібліотеці Сведенборгіанського товариства у Лондоні).

¹⁸⁴ Володимир Даль і його друга дружина Катерина Львівна Соколова (1819—1872) поховані на Ваганьковському кладовищі у Москві.

¹⁸⁵ Йдеться про Олександра Миколайовича *Аксакова* (1832—1903) — російського публіциста, перекладача і видавця, палкого прихильника ідей Сведенборга (здійснив і ви-

Раева¹⁸⁶ я помню, был еще в России знаком с его отцом, а в Нью-Йорке — с его матерью¹⁸⁷.

Книг, упоминаемых Вами, не видел (о Шейне слышал¹⁸⁸, книг Лукашевича¹⁸⁹ не знаю, Иваска огромная книга о Леонтьеве по-русски, к сожалению, нами не напечатана¹⁹⁰, но, собственно, не «к сожалению», хотя там кое-что интересное есть, но потеряется в воде риторики).

дав 1863 року в Лейпцигу російськомовний переклад його праці «О Небесах, о Мире Духов и об Аде»), аналізу яких присвятив низку творів. З середини 1860-х років О. Аксаков захопився медіумізмом і спиритизмом, пропагуючи ідеї американського медіума і спиритуаліста Ендрю Джексона Девіса (1826—1910) не лише в Росії, а й у Німеччині. Був одним з організаторів спиритичних сеансів, що мали велику популярність і значний резонанс. В. Даль справді приятелював з О. Аксаковим і в останні роки життя так само захоплювався спиритизмом, беручи участь у спиритичних сеансах у столиці та провінції.

¹⁸⁶ Марк Ісакович Раєв (1923—2008) — американський історик російського походження, один із чільних американських русистів, професор російської кафедри Колумбійського університету, куратор Бахметьєвського архіву у Нью-Йорку. Раєв познайомився з Чижевським під час свого перебування у Гарварді. Він не був студентом чи докторантом Чижевського, однак під час зустрічей вони обговорювали певні наукові проблеми, і Дмитро Іванович подав йому низку цікавих думок щодо дослідження життя та діяльності М. Сперанського, які вивчав Раєв. Згодом М. Раєв прийняв запрошення Д. Чижевського виступити з доповіддю в Інституті славистики Гайдельберзького університету. Це було 1966 року — тоді Раєв востаннє бачився і спілкувався з Чижевським. Згодом, на прохання В. Янцена та І. Валявко, Марк Ісакович написав короткі спомини про Д. Чижевського, які вийшли друком 2007 року: *Раев М.И. Мое знакомство с Дмитрием Ивановичем Чижевским // Чижевский Д.И. Избранное: В 3-х т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977). — М., 2007. — С. 364—366.*

¹⁸⁷ Щодо батьків М. Раєва маємо дуже мало інформації. Відомо лише, що з його батьком, Ісаком Раєвим, Д. Чижевський був знайомий ще до еміграції — за часів членства обох у РСДРП. З матір'ю, Вікторією Раєвою, Чижевський познайомився вже у США, тривалий час вони підтримували дружні стосунки і листувалися (листи В. Раєвої збереглися в архіві Д. Чижевського).

¹⁸⁸ Луї Шейн (Louis J. Shein) — американський славіст, професор Макмастерського університету (McMaster University), спеціалізується в галузі російської філософської думки. Георгій Флоровський, напевно, звернув увагу Чижевського на працю Шейна: *Shein Louis J. Readings in Russian Philosophical Thought. — Paris, Mouton, 1968.*

¹⁸⁹ Стефан Лукашевич (Stephen Lukashevich) — американський славіст, професор Каліфорнійського університету в Берклі, історик російської думки, дослідник творчості К. Леонтьєва, І. Аксакова, М. Федорова та інших мислителів. Книги, про які йдеться у листі: *Ivan Aksakov, 1823—1886: A Study in Russian Thought and Politics (Harvard Historical Monographs). By Stephen Lukashevich. — Harvard University Press, 1965; Konstantin Leontev (1831—1891): A Study in Russian «Heroic Vitalism». Par Stephen Lukashevich. — New York Pageant Press, 1967. — 252 p.*

¹⁹⁰ Юрій Павлович Іваск (1907—1986) — славіст, поет, літературний критик, професор кафедри російської літератури Амхерстського коледжу Массачусетського університету. Іваск був докторантом Чижевського у Гарвардському університеті (1952—1954) і під його керівництвом підготував дисертацію «Вяземський — літературний критик», за яку здобув ступінь доктора слов'янської філології (1954). Проте стосунки між нау-

Фотостат статті Беренина¹⁹¹ в «Полярной звезде» (которой, однако, по моему, у нас нет) закажу.

Примечания к первым главам «Путей» постараюсь написать, у меня было и продолжение первого письма, но пропало в Галле¹⁹².

Но сейчас надо писать разные мелочи и корректуры чужих вещей (отчасти глупостей; в частности, меня очень раздражает выход воспоминаний Лосского¹⁹³, хотя там и есть много интересного, но он, как слепой, ничего интересного не замечал или не запомнил хорошо).

Сейчас я несколько болен (что бывает редко), а может быть, просто устал от поездок и посещений, и заседаний — в академии был недавно интереснейший доклад Гадамера¹⁹⁴ о Гегеле (начало логики), мало кем по-

---

ковим керівником і докторантом були доволі напруженими: Іваск, з огляду на свої попередні студії (юридичний факультет Тартуського університету та славістичні студії у Гамбурзькому університеті), поводив себе доволі впевнено і незалежно, відстоюючи власну позицію щодо своїх дослідницьких студій, що, можливо, дратувало Чижевського. Чижевський допустив до захисту дисертацію Іваска, однак у листах до спільних знайомих доволі різко її критикував (можливо, і незаслужено). Попри те що у подальші роки (коли Чижевський повернувся до Німеччини) вони листувалися, їхні взаємини важко назвати дружніми та приятельськими.

Працю Ю. Іваска «Константин Леонтьев», про яку йдеться у листі, було опубліковано у 1961—1964 роках у паризькому літературно-політичному журналі «Возрождение» (№№ 118, 121, 124—131; 133—141; 146—151); вона вийшла окремим виданням 1974 року: *Иваск Ю. Константин Леонтьев (1831—1891)*. — Берн — Франкфурт на Майне, 1974.

¹⁹¹ У листі описка: слід читати «Буренин». Йдеться про Віктора Петровича *Буренина* (1841—1926) — поета-сатирика, літературного критика і драматурга. У журналі «Полярная звезда», що видавався гр. Є.О. Саліасом-Турнеміром у Петербурзі у 1881—1882 роках, виступав із літературно-історичними статтями.

¹⁹² Побоюючись, і не безпідставно, зіткнення з представниками радянської влади, Д. Чижевський 1945 року поспіхом залишив м. Галле (Східна Німеччина), втративши свої бібліотеку та архів, що містив багато цінних документів, зокрема — важливих для нього листів.

¹⁹³ Микола Онуфрійович *Лосський* (1870—1965) — російський релігійний філософ, один із засновників інтуїтивізму. Чижевський слухав лекції Лосського, ще навчаючись у Санкт-Петербурзькому університеті (1913—1916). Згодом він зустрівся з ним у Празі (1924—1932 роки), де обидва співпрацювали в численних наукових товариствах. Лосський навіть дав йому рекомендаційного листа до Семена Франка, високо оцінивши науковий потенціал Чижевського (див. прим. 28). Отже, Чижевський добре знав Лосського, хоч і не поділяв багатьох його поглядів. Цікаво, що спогади М. Лосського, про які йдеться, редагував і видавав саме Дмитро Чижевський, але, як випливає із листа, залишився ними незадоволений. Див.: *Лосский Н.О. Воспоминания. Жизнь и философский путь*. Hrsg. von D. Tschizewskij. — München, 1968. Згодом спогади М. Лосського було двічі перевидано в Росії (СПб., 1994; М., 2009).

¹⁹⁴ Ганс-Георг *Гадамер* (1900—2002) — німецький філософ, один із найвидатніших мислителів другої половини ХХ століття, засновник філософської герменевтики. Чижевський був знайомий із Гадамером ще з часів філософських студій у Фрайбурзі, де вони обидва навчалися у Гусерля. Гадамер із дружиною часто відвідували Чижевського і в ті роки, коли він викладав у Галле, підтримуючи із ним дружні стосунки. Згодом

нятий¹⁹⁵. Затем были разные чехи, хотя и симпатичные, но утомительные; вероятно, утомляет даже и 10 часов разговора по-чешски, хотя теперь все чехи хорошо говорят по-немецки — и не хотят говорить по-русски. Раскаиваются в полторастолетней любви. Между тем, в противоположность нашему опыту — сейчас немало чехов, прекрасно говорящих по-русски, но у интеллигенции накопилось много желчи в виду двадцатилетних попыток навязать им чтение переводов (или и оригиналов) бездарнейших советских писателей, а у всего населения — ненависть к языку, которым их откармливали в школе учителя, сами не вполне владевшие русским языком.

К тому же, в ЧСР русских не пускали, кто приезжал — был почти всегда чекист или близкий к таковым. И во время конгресса я жил в общежитии, где встречался с сотнями русских, смотрящих на весь мир, как на свою несправедливо у них отнятую собственность. Изжить это будет когда-то трудно.

Пока всего наилучшего. Я жду статьи о Победоносцеве, а Вы ожидайте (не безнадежно) моего письма с замечаниями к «Путям» — буду писать его по вечерам, скоро каникулы.

Привет Ксении Ивановне.

Ваш Дм. Чижевский.

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 29. — Folder 2. — 2 арк.

Оригінал. Машинопис. Підпис — автограф.

* * *

18.09.70

Дорогой отец Георгий!

Спасибо за Вашу открытку из Дельф. Сожалею, что мне сейчас не удастся поездка в Париж, где я мог бы с Вами встретиться. Сожалею и о том, что

Гадамер переймався пошуками ординарної професури для Чижевського і приїздив до нього в Марбург. Під час перебування Чижевського у науковому відрядженні до Німеччини (1956) Гадамер (на той час — декан філософського факультету Гайдельберзького університету) особисто сприяв його призначенню на посаду гостьового професора і тимчасового директора Інституту славістики Гайдельберзького університету. Високо цінуючи Чижевського як науковця, Гадамер надавав йому свою підтримку і в наступні роки — зокрема, він рекомендував його до Гайдельберзької академії наук, дійсним членом якої Чижевський став 1962 року; брав активну участь у його ювілейних ушануваннях; допоміг йому отримати пенсію. В архіві Д. Чижевського зберігаються листи Гадамера. Невеличкі спогади останнього, присвячені Чижевському (1998), опублікував В. Янцен. Див.: *Гадамер Ханс-Георг*. Воспоминания о Чижевском // *Чижевский Д.И.* Избранное: В 3 т. — Т. 1. Материалы к биографии (1894—1977). — М., 2007. — С. 281—282.

¹⁹⁵ Д. Чижевський був членом Міжнародної гегелівської спілки і постійно відвідував засідання філософського гуртка Гадамера (запрошення на засідання збереглися в архіві Чижевського). Він, напевно, був одним із небагатьох, хто розумів глибину досліджень Гадамера і міг із ним дискутувати.

Вы не приехали на конгресс в Зальцбург и Регенсбург. Несмотря на сравнительно небольшое число участников (около 150-ти, в том числе 6 из Америки), было несколько интересных докладов. В том числе, очень интересный — о заключении св. Мефодия в монастыре¹⁹⁶ (не в Эльвангене, как считалось до сих пор), о Маккавейских книгах¹⁹⁷ в Острожской Библии¹⁹⁸ и еще о ряде тем. Я, м<жду> пр<очим>, открыл церковнославянское стихотворение, написанное, по всей вероятности, св. Мефодием. Мое сообщение об этом уже печатается¹⁹⁹.

В остальном — я пока работаю довольно интенсивно, тем более, что мне не надо было ездить в Кельн, что дает мне свободное время, хотя и очень подрывает мои «финансы». Занят я был, впрочем, по большей части подготовкой к печати перепечаток старых текстов или диссертаций своих учеников. Постепенно готовлю библиографические «дополнения» (Вам, впрочем, вероятно, уже известные) к Вашим «Пулям русского богословия».

На Зальцбургско-Регенсбургском конгрессе я был «президентом», что, правда, было весьма утомительно, но позволило мне познакомиться с рядом епископов (немецких, югославянских и даже с епископом из Монако!) и с кардиналом из курии (хорватом)... Многое было также интересно. Регенсбургский епископ занят, между прочим, попыткой сблизить формуляр немецкой католической литургии с православной литургией.

Пошлю Вам в ближайшее время несколько оттисков. Вскоре выйдет также сборник статей о слав<янской> литературе барокко. «Враг барокко» Берков²⁰⁰ (которого Трубецкой считал самым глупым из своих студен-

---

¹⁹⁶ Св. Мефодій (815—885) — один із двох славетних солунських братів, християнських просвітителів і проповідників, творців слов'янської абетки і церковнослов'янської мови, архієпископ Моравії та Паннонії. Йдеться про трирічне ув'язнення св. Мефодія у швабському монастирі Райхенау, спричинене боротьбою баварських єпископів проти утвердження в Моравії слов'янської мови богослужіння.

¹⁹⁷ Макавейські книги — неканонічні старозавітні книги, що описують подвиги Макавеїв, захисників і сповідників віри у боротьбі проти сирійського царя Антиоха Єпіфана, який провадив жорстку політику елінізації Іудеї. У православних виданнях Біблії вміщено три книги Макавеїв (четверту вважають апокрифом).

¹⁹⁸ Острожська Біблія — перше повне друковане видання всіх книг Св. Письма церковнослов'янською мовою, здійснене 1581 року в Острозі друкарем І. Федоровим, на ініціативу кн. Костянтина Острожського. Вміщує три книги Макавеїв (переклади текстів подано відповідно до грекомовної версії Біблії — Септуагінти).

¹⁹⁹ Див.: Чижевський Д. К истории старославянских акростихов // Československá rusistika. — 1971. — 16, 4. — S. 191.

²⁰⁰ Павло Наумович Берков (1896—1969) — радянський літературознавець, бібліограф, джерелознавець, автор численних праць з історії російської літератури, член-кореспондент АН СРСР із 1960-го, іноземний член Німецької АН (НДР) з 1967-го. П. Берков рішуче заперечував існування російського бароко й убачав у російській поезії та драматургії кінця XVII століття зародження класицизму.

тов²⁰¹) решил (перед смертю) примириться со мной (я с ним никогда не ссорился) и напечатал несколько хвалебных строк обо мне в сборнике в честь Адриановой-Перетц²⁰². Вероятно, это откроет путь к цитированию моих работ в Сов<етской> России.

Была здесь Таня. Она занята Ипатьевской летописью. К сожалению, ей приходится (на основе фото рукописей и иными путями) установить полную недоброкачественность старых изданий (даже издание Шахматова²⁰³). Кажется приготовленный ею текст Киевской части летописи (до 1200 года) вскоре появится. Она недавно только улетела в США и, к счастью, еще попала туда. Я собирался на комениологическую конференцию в Праге, но, в конце концов, не полетел (кашляю после малоудачного Гегелевского конгресса в Штутгарте).

Сердечные приветы Вам и Ксении Ивановне.

Ваш Дмитрий Чижевский.

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. — C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 29. — Folder 2. — 2 арк.

Оригінал. Машинопис. Підпис — автограф.

* * *

ARCHIV FÜR DAS STUDIUM
DER NEUEREN SPRACHEN UND LITERATUREN

im Georg Westermann Verlag Braunschweig
Heidelberg, den
Unterer Fauler Pelz 2

Slavistische Redaktion
Prof. Dr. D. Tschizewskij
4.3.72

Дорогой отец Георгий!

²⁰¹ Кн. Микола Сергійович *Трубецької* (1890—1938) — російський лінгвіст, філософ, публіцист, один із теоретиків і політичних лідерів євразійського руху. Один з очільників Празького лінгвістичного гуртка (активну участь у роботі якого брав і Чижевський) і творців школи слов'янського структуралізму у лінгвістиці, засновник фонології. Від 1922 року і до кінця життя Микола Трубецької викладав слов'янські мови і літературу у Віденському університеті. Павло Берков навчався в останньому у 1921—1923 роках і закінчив його зі ступенем доктора філософії (в галузі літературознавства).

²⁰² Див.: *Берков П. Н.* Книга в поэзии Симеона Полоцкого // Литература и общественная мысль древней Руси: К 80-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. — Ленинград, 1969. — С. 260—266. — (Труды Отдела древнерусской литературы; Т. 24).

Варвара Павлівна *Адрианова-Перетць* (1888—1972) — радянський літературознавець, фахівець з історії літератури Києво-Руської доби, член-кореспондент АН СРСР.

²⁰³ Олексій Олександрович *Шахматов* (1864—1920) — російський академік-славист, зробив визначний внесок у реконструкцію і вивчення киево-руських літописів. Ідеться про видання Іпатівського літопису за його редакцією 1908 року: Полное собрание русских летописей. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — СПб., 1908. — XVI с. — 938 стлб. — 87 с.

С нетерпением жду присылки из издательства новых вещей, которые хочу Вам выслать, жду также и первых номеров со славянским материалом «Архива», который выходит теперь в расширенном формате и впервые со специальным славистическим отделением, в котором, правда, первое время будут появляться главным образом рецензии и мелкие заметки (в каждом номере, во всяком случае, — минимум одна статья).

Иной новый материал надо еще окончательно оформить: швейцарское издательство, несколько лет тому назад начавшее подготовку нового издания четырехтомного Ибервега²⁰⁴, вынуждено было приостановить печатание: оба редактора неожиданно умерли (сначала П. Вильперт в Кельне, затем Г. Барт в Цюрихе)²⁰⁵. Сейчас издание решили возобновить. Я постараюсь дать весь славянский материал, начиная с древнейших времен, т. е., с Кирилла и Мефодия²⁰⁶. Постараюсь закончить к осени (многое уже было подготовлено). В связи с этим пошлю Вам копию — указания литературы, вероятно, пригодятся Вам. Вы, между прочим, не ответили, получили ли Вы небольшой список литературы к старорусскому периоду, который (список) я Вам выслал в начале года.

Сейчас я должен постараться к концу года написать еще три статьи, две не совсем новые — о Чаадаеве и Тютчеве²⁰⁷ (выйдут в Швейцарии) и новую о славянском эвгемеризме, об этом я писал в сборнике в память

---

²⁰⁴ Фридрих *Ибервег* (1826—1871) — німецький філософ та історик філософії, учень відомого німецького психолога та філософа Ф. Е. Бенекє.

²⁰⁵ Мова йде про перевидання підручника Ф. Ібервега «Очерк истории философии», який витримав до 1928 року 12 видань. 1955 року видавничі права на підручник було передано швейцарсько-німецькому видавництву Бенно Швабе & Ко. Для підготовки 13-го видання підручника було створено міжнародну редакцію, яка розробила принципи та проспект видання й ухвалила рішення збільшити його обсяг до 8 томів. Зберігаючи загальний методологічний підхід Ф. Ібервега до аналізу історико-філософського процесу, редакція мала намір розширити нарис всесвітньої історії філософії. На ініціативу головного редактора нового видання, відомого перекладача Миколи Кузанського, історика філософії Пауля Вільперта (1906—1967), і редактора 8-го тому, присвяченого філософії XX століття, швейцарського філософа Ганса Барта (1890—1965), Дмитра Чижевського було призначено відповідальним редактором відділу слов'янської філософії XX століття (у зібранні окремих відбитків Чижевського зберігся проспект цього видання: Wilpert Paul. Editionsbericht. Die Neugestaltung des "Ueberweg" // Archiv für Geschichte der Philosophie. Berlin 1961, Band 43, Heft 1, S. 85—99). Через раптову смерть Х. Барта і П. Вільперта перевидання підручника було відкладено на невизначений час, і Чижевський не зміг взяти у ньому участь, хоча, як впливає з листа до о. Георгія Флоровського, здійснив значну роботу з підготовки свого розділу про філософію у слов'янських країнах [*В. Янцен*].

²⁰⁶ Брати Кирило (827—869) і Мефодій (815—885) — слов'янські просвітителі та проповідники християнства, творці слов'янської азбуки, брати з м. Солунь (Фессалоніки). Канонізовані православною та католицькою церквами.

²⁰⁷ Федір Іванович Тютчев (1803—1873) — російський поет, дипломат, публіцист, член-кореспондент Петербурзької АН з 1857 року.

Мавера²⁰⁸, но пока сборник не вышел и даже не печатается, будто бы в виду трудностей набора греческого текста (мы уже до этого дошли, «мы» — в этом случае, впрочем, — итальянские слависты).

Надеюсь получить вскоре книгу о Шеллере и Влад<имире> Соловьеве²⁰⁹ — она, впрочем, страшно дорога, стараюсь получить ее «на счет аглицкого короля», как писал Гоголь.

А статью от Вас — вступление к публикации либеральных статей Победоносцева — которые я получил переписанными на машинке от ас<исстента>. Если Вам не совсем памятно, какие статьи это были, могу Вам сообщить. Мы охотно бы их напечатали, но без вступления они будут мало понятны читателю, т. е. мало понятны причины, по которым мы их издаем.

Стоит теплая весна, почти лето. Было мало дождей, но пока нет основания говорить о засухе. Ее не было и в 1921 году, когда жаркое лето и недостаток осадков оказался катастрофическим для России и очень мало повлиял тут.

Сердечные приветы и наилучшие пожелания к Воскресению Христову. Приветы Ксении Ивановне.

Ваш Дмитрий Чижевский.

Princeton University Library. Department of Rare Books and Special Collections. C0856: Georges Florovsky Papers. Correspondence. — Box 30. — Folder 2. — 2 арк.

Оригінал. Бланк. Машинопис. Підпис — автограф.

Ірина Валявко — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії НАН України, науковий співробітник Української вільної академії наук (УВАН) у США. Сфера дослідницьких інтересів: чижевськознавство, історія української філософії.

---

²⁰⁸ Джованні Мавер (1891—1970) — італійський славіст і полоніст, професор Падуанського та Римського університетів, почесний доктор Варшавського університету і дійсний член Польської академії наук, засновник журналу слов'янських досліджень «Ricerche Slavistiche» при Римському університеті. Д.І. Чижевський листувався з ним.

²⁰⁹ Йдеться про працю: *Dahm Helmut. Vladimir Solov'ev und Max Scheler. Ein Beitrag zur Geschichte der Phänomenologie im Versuch einer vergleichenden Interpretation.* — München — Salzburg, 1971. Картку з вихідними даними цієї книги прикладено до листа Г. Флоровського від 15 березня 1972 року. Перший варіант: *Dahm Helmut. Vladimir Solov'jev und Max Scheler. Versuch einer vergleichenden Interpretation.* Mainz, 1953 (Phil. Diss., Maschinenschrift).

Макс Шелер (1874—1928) — німецький філософ і соціолог, один із засновників філософської антропології. Володимир Соловйов — див. прим. 142.

*Віктор
Дмитрієв*

НЕВІДОМИЙ ЧИЖЕВСЬКИЙ: прозріння і відкриття

Янцен В.В. Неизвестный Чижевский. Обзор неопубликованных трудов.

СПб.: Издательство РХГА, 2008. — 162 с.

Володимир Янцен має рацію, зазначаючи на самому початку своєї книги широку популярність імені Дмитра Чижевського серед фахівців з російської культури. Сам я отримав докторський ступінь Каліфорнійського університету Лос-Анджелеса й добре пам'ятаю, який авторитет мало це ім'я серед моїх професорів. До цього я, виходець із Радянського Союзу, коли й чув його, то не так часто і не в тому контексті, в якому воно лунало в культурній атмосфері Заходу. Поступово і для мене воно стало «класичним», звичним...

Беручись за читання книги В. Янцена, я, відверто кажучи, відчував певний сумнів щодо наявності в ній відкриттів, спроможних схвилювати мене до самої глибини моєї «наукової душі». Але автор дуже швидко переконав мене в тому, що *справжнього* Чижевського я просто не знаю, адже завжди пов'язував це ім'я суто з літературознавством високого штибу, позначеного філігранним аналізом, філософський аспект якого хоча й був для мене очевидним, втім, не такою мірою, щоб слугувати певним камертоном, що «задає» музику. Як аналітик літератури Чижевський приваблював мене своєю любов'ю саме до філософії, своєю пристрасстю до аналізу, якому відверто тісно в межах власне літературознавства, адже я і сам переконаний, що літературна критика без філософії — те саме, що фізика без математики. Однак власне літературознавчі праці Чижевського саме в цьому аспекті видавалися мені недостатньо «філософічними», недостатньо відповідними моїм внутрішнім запитам.

Яким же був мій подив, коли з перших сторінок книжки на мене повіяло духом *власне філософії*, яким була перейнята душа Чижевського!

Це було перше, що буквально прикувало мене до книги В. Янцена, що змусило просидіти над нею всю ніч, попри лекції та іншу професорську рутину, що чекали на мене. Не поступово, а одразу переді мною постав образ напрочуд глибокого й оригінального мислителя, якого автор книги цілком слушно порівнює зі Сковородою та Коменським. Мені завжди здавалося, що радянське літературознавство, попри прокламований ним інтернаціоналізм, мало надто доцентровий характер, було сфокусоване на російській літературі, на ідеї *російськості*, залишаючи осторонь літературного процесу заслуги братів-слов'ян. І раптом я відчув себе читачем книги, в якій без гучних слів, на дуже конкретному матеріалі розкривається бурхливе життя свідомості, зануреної в ідею глибокої спорідненості й взаємозалежності слов'янських культур, їх *колективних* устремлінь до скарбів культури західної.

Володимир Янцен немовби показує нам шлях, яким рухалася б російсько-українська культура, якби не прикрі події, що так руйнівню відбилися на культурній долі наших не надто далеких пращурів і нас самих. Чижевський постає справжнім титаном, що звалив на свої плечі велетенський тягар порятунку *справжнього* лику культури, причому порятунок полягав у творенні оригінальних праць, у здійсненні роботи, розрахованої, за своїми масштабами, на кілька поколінь гуманітаріїв...

Не зупиняючись докладно на деталях важкого життя вченого, Янцен, однак, створює виразну картину справді трагічної долі, коли людина, покликана по-

тужним інстинктом творення, приносить у жертву великому і складному завданню своє особисте щастя, знаходячи порятунок в усвідомленні надзвичайної необхідності того, що вона робить. Навіть один цей аспект книги — велика заслуга В. Янцена в наші дивні й непрості часи, коли є можливість читати й писати все, що заманеться, але загальні устремління життя схиляють людину на шлях, доволі далекий і від читання, і від написання складної літератури.

Володимир Янцен попереджає нас про те, що ми маємо справу з «коротким оглядом», але це, мабуть, на краще, адже книга — стрімка і легка у читанні, ніде не застряє на деталях, здатних утримати на собі нашу цікавість.

Автор зауважує, що Чижевському було нелегко за часів, несприятливих для тихої кабінетної праці, що він завжди перебував у дорозі, втрачаючи цією дорогою і рукописи, і бібліотеки; Чижевському було нелегко через те, що самі його зацікавлення надто «вибивалися» за рамки знання, окресленого вузько фаховими рамками. Такого штибу зауваги завжди вкрай доречні у книзі, адже надають оповіді жвавості й динамічності. Коли йдеться про перелік тем, проблем, назв книжок, імен письменників, усе це звучить немов музика, зовсім не нудно, адже подається на тлі життя людини, що плине паралельно із життям величезної країни, культурні запити якої перебувають у такому мізерному і жалюгідному річищі, порівняно з яким шукання Чижевського — могутній і вільний потік широкої ріки.

Книга Янцена має бути цікавою і філософу, і лінгвісту, і славісту. Я, наприклад, не пов'язував Сковороду, якого люблю і безмірно шаную, з Бьоме, з німецькими містичками, а завдяки книжці (власне «короткому огляду») повернув-

ся не тільки до Бьоме, яким, до речі, так захоплювався Бердяєв, а й до Гегеля. Мені став зрозумілішим ентузіазм російських інтелігентів, котрі буквально вклонялися Шелінгу і Гегелю у 1820-ті та 1830-ті роки. Чижевський чудово знав філософію не тільки минулих століть, а й сучасну йому, західну. Я пригадую, як у свої молоді роки читав «самвидавні» переклади німецьких і французьких філософів — скільки ми сперечалися щодо Гусерля, Гайдегера, Барта та ін. Наскільки легше було б нам усім зростати, якби ми знали праці Чижевського, якби його ім'я не було для нас за сімома печатками. Ще більше я вражений тим, що термін «структуралізм» сягає праць Чижевського. Це справжнє відкриття в моїй науковій біографії, відкриття, якому я надаю великого значення.

Читач, мабуть, помітив, що в цих роздумах про книгу «Неизвестный Чижевский» я багато кажу про себе, але мені хочеться, щоби на книгу Володимира Янцена подивилися очима людини, яка народилася і виросла в СРСР. Моя вдячність авторові книги зумовлена тим, що завдяки їй я можу бачити свою *можливу, нереалізовану* біографію й пережити відчуття глибокої вдячності за те, що автор спонукав мене винести «присуд» власному науковому життю — присуд позитивний, адже те, що Чижевський рятував для нащадків, було його спадковим знанням. Ми відкривали і Гегеля, і Шелінга, і Сковороду, і Коменського без допомоги Чижевського, але тепер я бачу, що ми були на *єдино правильному шляху*.

Після книги Володимира Янцена я буквально накинувся на працю Чижевського «Гегель в России» і вважаю цей твір

справжнім шедевром, без якого не можна сьогодні й уявити історію російсько-української інтелігентської думки.

На мій погляд, тут не має сенсу зупинятися на кожній окремій главі книги Янцена. Про що б не вів мову автор — про праці, присвячені Сковороді, про редакції творів про Гоголя, про книжку «Шеллинг в России», а чи про дисертацію «О формализме в этике», — усе це написано з очевидним знанням справи, з професійно-глибоким зануренням у проблематику книг, з майстерною живою оповіддю про долю рукописів, про бібліографічні пошуки автора, із вправним відтворенням *симфонічно* багатого розмаїття тем. Уже в самому їх перерахуванні, у цитуванні Чижевського, відкривається велика глибина його зацікавленості, діапазон його мислення, одкровення якого так потребує сучасна людина, сучасний читач.

У книжці багато посилань, але скільки в них важливої інформації, імен, дат, назв! Після її прочитання я збагнув одну істину: не можна вважати себе культурною людиною, а надто *славістом*, не познайомившись із книгою «Неизвестный Чижевский».

Наостанок зауважу: крім усього іншого книга чудово написана. Стиль, вишуканість мовних зворотів, глибокосяжні, ретельно продумані, але мовби випадково знайдені, народжені натхненням, психологічно точні й надзвичайно філігранні деталі, музична побудова фраз, така незвична для наукової (і, здавалося б, *завдалегідь* занудної) праці, любовне ставлення до теми культурної пам'яті людства, — усе це робить книгу Володимира Янцена працею надзвичайної значущості, дуже високої культурної ваги.

---

*Іван
Лисий*

СМІЛИВИЙ ЗАДУМ, УСПІШНЕ ВИКОНАННЯ

Генералюк Л. Універсалізм Шевченка: Взаємодія літератури і мистецтва

Київ: Наукова думка, 2008. — 544 с.

У монографії Лесі Генералюк на засадах міждисциплінарності досліджено єдність літературної та образотворчої спадщини Тараса Шевченка. Авторка вважає аномалією диспропорцію між шевченкознавством літературознавчим і мистецтвознавчим (с. 6) та береться прислужитися своєю працею до усунення цієї диспропорції.

Універсальність генія означає для авторки не просто рівновеликість поетично-літературного та художницького його обдарування (хоча й ця теза, на обґрунтуванні якої зосереджене дослідження, зовсім не тривіальна), а ренесансний масштаб його культурного маєстату. Йдеться не тільки про різнобічну мистецьку і могутню інтелектуальну обдарованість, а й про ренесансну життєву силу, особисту незалежність, невпинну ініціативу, різнобічність зацікавлень, величезну працездатність, творче дерзання, потужне прагнення до трансцендування, вірність засадам гуманізму та антропоцентризму (с. 124—125). Леся Генералюк пам'ятає, що Шевченко — не лише автор поетичних шедеврів, своєрідної прози, талановитих живописних і графічних робіт, а й чільний творець концепції українства, видатний громадський і культурно-освітній діяч. Осягнути справжній масштаб Шевченкової постаті, збагнути таїну її внутрішньої цілісності — таке сміливе надзавдання поставила собі дослідниця. В обговорюваній монографії вона почала його реалізацію з дослідження мистецького універсалізму українського генія, здійсненого ним творчого синтезу, єдності (надто скромно чи просто неточно означеної у підзаголов-

ку книжки як „взаємодія літератури і мистецтва”) його таланту поета-художника.

Дослідження здійснено у річищі між-дисциплінарної парадигми, що дає Лесі Генералюк змогу отримати принципово нові наукові результати, поповнивши українську шевченкіану ефективним методологічним інструментарієм. На окрему розмову заслуговує опрацювання та впровадження дослідницею категорійно-поняттєвого апарату, продуктивного у з’ясуванні порушених у дослідженні питань, зокрема у моделюванні взаємозв’язку літератури та інших різновидів мистецтва (екфразис, гіпотипозис тощо).

У першому розділі монографії здійснено аналіз різнобічності Шевченкового обдарування, всеохопність його зацікавлень — від науково-прикладних до властиво мистецьких. Останній підрозділ змістово й методологічно дещо відходить від цих сюжетів; у ньому обґрунтовано у психофізіологічній площині концептуально важливу для авторки гіпотезу щодо рівносильності діяльності лівої та правої півкуль головного мозку Шевченка як тонко диференційованої особистості акцентуованого типу. При цьому авторка покликається на теорію функціональної асиметрії мозку й висновує, що йдеться про суттєвий чинник здійснюваного Шевченком мистецького синтезу. З тією ж обставиною схильна пов’язувати дослідниця й Шевченкову спроможність творити інтегрований образ-концепт українства.

До речі, Леся Генералюк органічно формує та реалізує природну для себе україноцентричну позицію. Таке позиціонування не звужує горизонти розглядуваної теми, а окреслює чітку перспективу дослідження, сприяючи його продуктивності.

Такі самі смислові наголоси на інтегративності та синтезі (авторка нерідко означає їх як «синкретизм», забуваючи додати рятівне у цьому випадку «нео-») подибуємо й у міркуваннях, розгорнутих у другому розділі. Виокремивши у світогляді Т. Шевченка такий вагомий його складник, як картина світу, Л. Генералюк з’ясовує її своєрідність і заглиблюється в аналіз різнорідних чинників її формування. Головний висновок цієї частини дослідження: Шевченко у процесі духовної саморозбудови зумів злітувати зміст гетерогенних чинників у цілісну й послідовну світоглядну позицію митця-пророка.

Складний композиційно й дуже насичений змістово третій розділ книжки. У вступі авторка була змушена констатувати риторичність тверджень щодо вписаності творчості Шевченка у тогочасний європейський культурний контекст, щодо впливів Біблії, античності, Ренесансу тощо на творчу позицію митця (с. 7). Тому дослідниця береться за вдумливе й дуже деталізоване з’ясування того, як саме Шевченко опановував набутки світової та української культури, яким є його внесок до акультурації цих здобутків, їх інкорпорації до парадигми національного буття. Величезний обсяг опрацьованої зарубіжної та національної літератури, нерідко вперше залученої до наукового обігу в царині української гуманітаристики, глибина її осмислення дали Лесі Генералюк змогу реконструювати у всьому багатстві значущих деталей той мистецький і — ширше — культурний контекст, в якому народжувався й реалізував себе універсалізм Шевченка. На широко й щедро змальованому тлі мистецько-культурних процесів Європи та Росії XIX сторіччя авторка намагається обґрунтувати поєднання у твор-

чій позиції митця споріднених, та все ж особливих ренесансної та романтичної традицій. Сприяє такому поєднанню, на її думку, афективно-синестезійний тип особистості Шевченка.

І ще одна думка важлива у цьому розділі для дослідниці — думка про універсалізм митця як прикмету художньої культури XIX сторіччя. Цим наголосом не знято питання про унікальність Шевченкового мистецького універсалізму, а радше продемонстровано його закоріненість у культурі доби.

Внутрішньо єдиними є два наступні розділи книжки. У четвертому розглянуто взаємодію мистецтв як проблему теоретичного мистецтвознавства. І зроблено це не у спекулятивній манері, а з постійним звертанням до аналізу творчої практики Шевченка. Тут оприямино послідовно реалізовувану авторкою настанову на пріоритет конкретно-загального щодо абстрактно-всезагального. У п'ятому розділі знаходять своє застосування теоретичні напрацювання попереднього розділу: проаналізовано художницьке в літературній творчості Шевченка й літературне в його образотворчій спадщині. Дослідниця демонструє внутрішню пов'язаність першого й другого через аналіз таких феноменів, як екфразис, гіпотипозис, автоілюстрація, літературні ремінісценції в образотворчому мистецтві тощо. Щодо ремінісценцій, то на особливу увагу заслуговують оригінальні вдумливі й вигадливі інтерпретації Шевченкових серій «Телемах — Діоген» і «Блудний син». Щоправда, захоплюючись цим віртуозним мистецтвознавчим аналізом, авторка іноді надає йому певної самодостатності, автономізує його щодо головних сюжетних ліній книжки.

В останньому розділі праці Лесі Генералюк літературна та образотворча спад-

щина Шевченка постає як єдине ціле, своєрідно структуроване наскрізними універсальними образами-концептами, визначеними як іконічними, так і виражальними прикметами. Значну частину шостого розділу становить детальний глибокий аналіз образу-концепту дерева у творчості Тараса Шевченка.

Шкода, що у стислих висновках не знайшла бажаного підсумування виснесена у заголовок книжки тема універсалізму Шевченка. У них наголос зроблено на взаємодії мистецтв у творчості Шевченка й необхідності її міждисциплінарного розгляду. Своє бачення Шевченкового універсалізму авторка резюмує у «Вступному слові». І завершує це резюмедуже промовисто: «Дослідження постаті Шевченка... дає змогу побачити, що природа його універсалізму полягає не лише у багатогранності таланту чи комплексі набутих ним навичок і знань, а першочергово у його здатності інтегрувати в собі різні культурні й ціннісні системи, відшукувати глибинну логіку й взаємопов'язаність всього сущого, використовуючи цей процес становлення себе як особистості задля цілей становлення української нації як суб'єкта історії» (с. 12).

Рецензована книжка має вади — наявні прорахунки у структуруванні тексту, подеколи має місце домінування суто мистецтвознавчих наголосів у міждисциплінарному синтезі; загалом текст перенасичено запозиченою лексикою, й не лише термінологічною; подибуємо не помічені ні авторкою, ні редакторами некоректні поняттєві конструкції тощо. Проте я дозволю собі детальніше повернутися до цих та інших авторських і видавничих огріхів за іншої, відповіднішої нагоди.

Тут обмежуся тільки ось яким міркуванням. Мені здається, що у міждисци-

плінарному дослідженні, здійсненому Лесею Генералюк, надто скромно подано філософську складову. Зазвичай у міждисциплінарному синтезі філософії належить роль не тільки інтегратора (через контекстуалізацію проблеми, окреслення її культурної значущості, творення концептів), а й критичної рефлексії щодо проблематизації певної теми, щодо засад її дослідження та перспектив розгортання проблеми, а відтак і забезпечення методологічної єдності дослідження (до речі, через виконання філософією цих функцій відбувається сьогодні, серед іншого, рефілософізація наукового пізнання загалом і гуманітарних його галузей особливо). У контексті обговорюваного дослідження філософська складову могла бути репрезентована, з одного боку, загальнофілософською критичною рефлексією, а з іншого — естетикою. Адже ті координати, в яких реалізується єдність творчих звершень Шевченка-поета і Шевченка-живописця, є виключно координатами естетичними.

У тексті Лесі Генералюк кілька разів наголошено фаховість Шевченка-художника. В естетичній же перспективі

Шевченко б окреслювався як митець (це поняття виражає не фах, а покликання — особливий антрополого-естетичний статус людини), а не як «поет-художник». Такий словесний «кентавр» не здатен виразити долання фахової дуальності Шевченка, натомість поняття «митець (мистець)» сприяє переведенню дискурсу в естетичний реєстр і розгляду літературної та образотворчої його діяльності як різних мистецьки, але гомогенних естетично царин самоздійснення художнього генія.

Я схильний бачити при розгляді творчості Шевченка (як наполягав Дмитро Чижевський) в єдиних естетичних координатах, у посиленні естетико-філософської складової міждисциплінарного синтезу одну із заporук успішного продовження вдало розпочатого Лесею Генералюк дослідження.

Воно сміливе за масштабом обраної авторкою проблеми і реалізованої нею мети, за грандіозним обсягом аналізованого емпіричного матеріалу, за нетрадиційними у шевченкознавстві смисловими наголосами в отриманих дослідницею наукових результатах.

ПРИЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ЖУРНАЛУ У ДЗЕРКАЛІ СТАТИСТИКИ

Філософському розумові властиво ставити очевидності під знак запитання. Так вчинимо і зараз, поставивши на-ївні запитання: навіщо існують наукові, філософські журнали? Якою є їхня роль та можливості у філософському дискурсі? Що відрізняє їх від інших форм наукових публікацій (монографій, збірок праць, дисертацій, матеріалів конференцій тощо)?

Одразу зауважимо, що нижче наведені міркування не зазіхають на системне висвітлення цих питань. Радше йдеться про презентацію деякої «інформації для роздумів», про певний аспект загальної картини, яку доречно висвітлювати та обговорювати спільними зусиллями усього філософського цеху.

Чим є річ ми дізнаємося з того, як її сприймають, використовують та оцінюють. Читач сприймає журнал через зміст статей та інших матеріалів, які знаходить на його сторінках. Оскільки йдеться про журнал науковий, то зацікавленість читача має цілком предметне спрямування. Вона, зрештою, підпорядкована прагматичі власної дослідницької та викладацької роботи. «Цікаве» тут здебільшого збігається з «корисним». Разом із тим, якщо журнал залишається лише збіркою статей, з яких можна «вчитати» щось корисне для власної роботи, він навряд чи відповідає своєму достеменному призначенню. Яким же воно є?

Будь-яка загальна відповідь на це питання приречена залишатися неповною. Бо лише специфіка інтелектуальної ситуації — своєрідні «обставини часу» — висувають до змісту та способу існування наукового журналу ті чи ті вимоги. Утім, є й певні усталеності. Журнал сприймається не лише як сукупність текстів, у яких відшукують нові ідеї, інформацію, ходи думки, способи

аргументація тощо. Він існує і як смислова цілісність. Журнал — це форма життя філософської спільноти, завжди відкритий форум наукової комунікації, полеміки, обговорення стану справ, вироблення дослідницьких та освітніх стратегій тощо. У науковому журналі найнаочніше втілюється наукова інтерсуб'єктивність — чи, навпаки, оприявнюється її відсутність або вразливість. Одночасно журнал засвідчує роль і місце певної галузі знання у ширшому інтелектуальному та соціокультурному контексті: чим вона є в обширі наукового пізнання взагалі, у світовому інтелектуальному співробітництві, в житті суспільства тощо.

Місце філософії — роль журналу

Ні для кого не секрет, що філософія на вітчизняних теренах посідає на сьогодні доволі скромне місце. Це стосується як співпраці філософів із представниками інших наук, так і — ще більшою мірою — ролі філософії у соціальних та культурних контекстах життя країни. Не занурюючись у цю дражливу тему, яка містить вельми багато розмаїтих сюжетів, обмежимося кількома загальними констатаціями.

Очевидно, що у своєму впливі на актуальну суспільну ситуацію України філософія поділяє долю гуманітарних наук (та й науки загалом). Сила розуму, оприявлена передусім ґрунтовністю та об'єктивністю аналізу, інтелектуальною компетентністю та неупередженістю суджень, вочевидь відіграє вельми незначну роль серед чинників, якими визначається перебіг справ на вітчизняних теренах.

Одним із показових виявів цього стану речей є стрімке зменшення присутності філософії та суміжних з нею дисциплін у структурі університетської освіти. Маємо ситуацію своєрідної «шаг-

реневої шкіри», яка перебігом вітчизняної університетської ситуації зменшується у розмірах так швидко, що від усієї понад двадцятип'ятисотлітньої поважної філософської традиції — цього інтелектуального стрижня європейської історії — в українських університетах невдовзі залишиться щонайбільше маленький клаптик, придатний хіба що — пардон! — прикривати причинне місце, як це вчиняють навіть дикуни. Складається враження, що вже сьогодні українські освітяни та керівництво університетів не позбавляються цієї речі лишень із сором'язливості, не вбачаючи для філософії жодної іншої корисної, власне освітянської, ролі.

Ці загальні сюжети можуть здатися вельми далекими від питання роботи академічного наукового журналу, тим паче з огляду на штучне розмежування академічного і освітянського поля філософського дискурсу, що вже стало хибною вітчизняною традицією. Однак якщо зважити на публічну, комунікативну роль наукового журналу, звернення до таких тем не виглядатиме недоречним.

Можна багато говорити про те, яким має бути наше інтелектуальне життя. Але всі шанси на бажане криються у наявному — в тому, що безпосередньо є. Якою є на сьогодні «Філософська думка» — провідний філософський часопис країни, чий вік перевищив вже поважну планку у 80 років? Ці попередні міркуваннями мають уявити деякі актуальні аспекти розмови з цього приводу. І, зізнаємося, не вельми вигідні для нинішнього стану журналу аспекти — бо, наприклад, освітянський (у вузькому сенсі) складник його роботи становить, мабуть, одне з найуразливіших місць. Отож журнал відкритий для обговорення того, чим він на сьогодні є і чим має бу-

ти; відкритий для української філософської спільноти та всіх зацікавлених осіб.

Щоб додати розмові предметності, запропонуємо деякі статистичні узагальнення щодо роботи «Філософської думки» в останні роки. Із середини 2008 року здійснюється модернізація журналу, яку реалізує його оновлена редколегія. Мабуть, некоректно з нашого боку змістовно оцінювати зміни — це, передусім, привілей читачів. Так само залишаємо наразі осторонь найближчі плани редколегії, зокрема і з організації роботи журналу. Це, звісно, можна і потрібно обговорювати, тож ми це робитимемо (звісно, за наявності зацікавленості у предметі з боку читачів). Але цього разу обмежимося сухою «прозою чисел», її безпосередніми свідченнями.

Звісно, можна обчислювати різні параметри матеріалів, вміщених у журналі. Ми зосередилися передусім на авторському складі, оскільки саме автори утворюють безпосереднє обличчя часопису. Для статистики взято два (зادля більшої об'єктивності та наочності) попередні роки до початку перетворень у журналі (2006 та 2007) та дані за один повний рік (2009), коли вже працювала нова модель.

Отримані дані узагальнено у таблиці.

Кількість авторів

Як видно з таблиці, кількість авторів, що друкувалися в журналі, зросла майже вдвічі. Таке відчутне зростання за збереження періодичності видання та більш-менш сталого обсягу зумовлене зміною у форматі існування журналу. Відтепер кожне число має свою «топ-тему», себто тематичний блок. Єдина тематика не охоплює всі матеріали числа (наголошуємо на цьому, бо інколи у представників філософської громади зустрічається хибне враження, що відтепер у журналі друкуються лише тематичні добірки; лише інколи тематичний блок «розростається» до масштабів усього журналу, як-от це було з числами 2009 року, присвяченими феноменології (№1) та радянській філософії (№3); редколегія взяла за правило, що таких «тематичних чисел» має бути не більш як два на рік).

Тематичний блок присвячується інтелектуально значущій темі, яка зазвичай виходить за спеціалізовані рамки «філософського цеху» і є цікавою більш широкому гуманітарному й навіть суспільному загалу. Тема подається в режимі дискусії, полеміки, щоб дати найкращу поживу для власних міркувань читачеві та якомога різнобічніше ви-

Порівняльна таблиця даних «Філософської думки» за 2009—2007/06 роки

«Філософська думка»	2009	2007	2006
Кількість авторів:			
загалом	81	46	39
іноземних	12	4	4
із країн колишнього СРСР	5	0	0
Повтор авторів з 2006—2007 років	13	9 (з 2006)	—
Обсяг журналу за рік	71,4 д.а.	60 д.а.	60 д.а.
Географія вітчизняних авторів (кількість міст)	12	12	12
Рубрика «Про книги»	6	9	10
Рубрика «Наукове життя»	4	2	4

світлити питання. Саме завдяки такому формату подання зросла кількість дописувачів у журналі — це переважно учасники дискусій із «топ-тем».

Разом із тим розширення авторського кола пов'язане зі зменшенням середнього обсягу статей (не регламентуючи штучно цей параметр і залишаючи узвичаєний діапазон від 0,5 до 1,0 др. арк., вважаємо, що стисліше висловлення думки — не на шкоду аргументації, звісно — робить зміст журналу динамічнішим та відкритішим для публікації новітніх результатів досліджень). Бажаючи надати слово якомога більшій кількості авторів, редакція і редколегія «Філософської думки» ставить себе в доволі складне становище, що відобразив річний обсяг видання. Якщо у минулі роки він стабільно тримався на рівні 60 др. арк. (по 10 др. арк. на одне число), то підсумок 2009 року перевищив 71 др. арк. Це означає, що ми подарували впродовж року нашим читачам (а отже, й авторам) ще понад один додатковий випуск. Звісно, це збільшує обсяг роботи для того ж самого складу редколегії та редакції, створює фінансові труднощі; але, сподіваємось, змістовний виґраш це виправдовує.

Особливості авторського складу

Переходячи від кількості до якісного складу авторів, слід звернути увагу передусім на такі параметри і тенденції.

Серед авторів майже 90% становлять «нові» (у зіставленні з 2006–2007 роками). Однак здебільшого це аж ніяк не початківці, а добре відомі дослідники. Серед них є група авторитетних учених старшого покоління, які «повернулися» до журналу: Є. Бистрицький, О. Білий, В. Гусєв, Ю. Джулай, П. Йолон, В. Козловський, Л. Левчук, В. Омелянчик, О. Шморґун та ін.

Серед тих, хто опублікувався майже (а деякі й фактично) вперше в журналі, також вже добре знані представники середнього покоління: Г. Аляєв, А. Баумейстер, А. Богачов, І. Бондаревська, А. Васильченко, В. Кебуладзе, Р. Кобець, В. Менжулін, В. Навроцький, О. Хома та ін. У цій категорії присутня і група молодих авторів, хоча менш чисельна: В. Березіна, О. Ведров, С. Григоришин, О. Тимохін.

До авторів додалися не лише філософи, а й представники суміжних наук: соціологи (Є. Головаха, В. Хмелько та ін.), економісти (І. Бураковський, О. Зотова, Ю. Осипов та ін.), політологи (зокрема, О. Гарань).

Важливо, що додалися не лише чимало авторів, а й цілі нові наукові осередки, раніше відсутні. Найзначущіші з них — представники естетики (10 авторів), феноменології (6 авторів), аналітичної філософії (3 автори), філософії економіки (понад півдесятка авторів). Ці дані засвідчують, з одного боку, активізацію (хоча, можливо, наразі скромну за масштабами) міждисциплінарної співпраці філософів в опануванні вагомих соціальних та гуманітарних проблем; з іншого — зосередження уваги на тих тематиках та регіонах філософського знання, які з різних причин досі не діставали належного висвітлення.

Наука, як відомо, є міжнародним, інтернаціональним феноменом. Якщо загальна кількість дописувачів «Філософської думки» зросла вдвічі, то кількість іноземних авторів — втричі (12 у 2009-му проти 4 у 2006–2007 роках). Ще одна деталь: поява 5 авторів із країн колишнього СРСР, представництво яких було зовсім відсутнє в попередні роки. Варто зазначити й те, що у 1,5 раза збільшилася питома частка іноземців серед

авторів (15 % 2009-го проти 10 % у 2006 та 2007 роках).

У зв'язку з виявленими тенденціями постає питання: чи означає оновлення складу дописувачів журналу радикальний розрив із попередньою автурою? Поміж авторів 2006 та 2007 років знаходимо 9 персоналій, які присутні в обох роках (близько 20 %). Це, зауважимо, серед майже рівної (близько 40) щорічної кількості авторів. Зі складу автури 2006—2007 років (загалом близько 80 імен) серед дописувачів 2009 року повторюються 13 (понад 15 %). Кількість перетинань зі списками окремо по роках: з 2006 — 10, та з 2007 — 9 осіб. Отже, за кількістю авторів, які перетинаються між складами 2006 та 2007 років і між кожним із цих років та 2009 роком, бачимо фактично ту саму цифру — 9 (із них шість осіб фігурують у випусках усіх трьох років: 2006, 2007 та 2009).

Наведені дані доводять, що, оновлюючись, журнал не втрачає наступності з авторським складом минулих років. Відкриваючи можливості для публікацій нових дописувачів, журнал не позбавляє таких можливостей і тих, хто вже друкувався на його сторінках. Це цілком природно, оскільки визначальним критерієм для публікації має бути наукова якість тексту, а не якісь штучні поділи, на кшталт «нові» та «старі».

Питання географії

Останній параметр — це географія українських авторів. Тут не бачимо змін за кількісними показниками. Однак якщо переліки міст у 2006—2007 роках повністю збігаються, то 2009 року він відчутно оновлюється: серед авторів з'являються представники таких міст, як Одеса, Полтава, Сімферополь, Черкаси. При цьому питома частка київських авторів, безумовно, і далі переважає —

понад дві третини статей та виступів у журналі належать їм. Це співвідношення залишається однаковим по всіх трьох роках.

Картина доволі прикра. Вона оприлюднює, з одного боку, недостатньо налагоджені інтелектуальні зв'язки журналу з регіонами України. Але, з іншого, засвідчує також архаїчну, далеку від європейських стандартів структуру культурного простору нашої країни, в якому надто великою є диспропорція між так званими центром і регіонами. Акумуляція ресурсів, капіталів, інтелектуальної потуги, соціальних можливостей переважно в столиці на протиположній решті території, ще не зайшла в Україні так далеко, як, наприклад, у Росії. Однак соціальна тенденція, що тут дається взнаки, розгортається за східним, а не за європейським культурним сценарієм. Це є мало втішним.

Звісно, розширення географії авторів не є самоціллю. Проте відсутність серед дописувачів загальнонаціонального часопису представників великих університетських міст, як от Дніпропетровськ (і то роками!), є поганим симптомом для вітчизняної інтелектуальної ситуації та самоорганізації філософської спільноти.

Найслабша ланка

Принадібно зазначимо, що саме у розвитку наукової комунікації, створенні режиму поінформованості та загальнонаціональної інтелектуальної співпраці журнал убачає одне з головних своїх завдань. Цьому має прислужитися мережа представників (наукових координаторів) «Філософської думки» в регіонах України; її розбудові належить приділити особливу увагу наступного року. Також важливо докласти зусиль до модернізації третього з основних бло-

ків журналу — того, що узагальнено можна назвати «науковим життям». На сьогодні в ньому не відбулося практично жодних змін, і це має бути підставою для найбільших докорів з боку наших читачів на адресу редколегії та редакції.

Справді, дані таблиці засвідчують: кількість рецензій на книжки у 2009 році не лише не збільшилась, а й навіть у півтора раза зменшилась (6 проти 9—10)! Кількість й без того мізерна, а її подальше скорочення фактично вказує на смерть такого важливого інституту наукової рефлексії як рецензування. Хоча, звісно, головна проблема в цій царині полягає не так у кількості, як у якості критичного аналізу. Множити мало-змістовні, часто суто компліментарні та некваліфіковані рецензії немає жодної потреби. Виробити інший стиль — компетентного, вдумливого і неупередженого аналізу, надати справі рецензування та взаємної оцінки теоретичних результатів більшої гідності, чесності та інтелектуальної ваги — одна з нагальних потреб існування філософської спільноти. І, відповідно, одне з головних завдань розвитку загальнонаціонального філософського часопису.

Цьому має прислужитися і ще один елемент блоку «наукового життя» — повідомлення про заходи, що їх проводять філософи країни, про значущі інтелектуальні події в Україні та світі. Традиційно в цій рубриці фігурують інформації про конференції та інші форуми. І в 2009 році їх було так само фатально мало, як у 2006—2007 роках (4 проти 2—4). Жодного повідомлення про нові навчальні курси та інші освітні новації, відсутність інформації про дослідницькі проекти, про роботу місцевих осередків українських філософів, про події

міжнародного філософського життя, не кажучи вже про системний аналіз тенденцій розвитку (чи стагнації) інтелектуальної ситуації в провідних філософських країнах. На жаль, щодо цієї царини, в журналі взагалі допоки нема про що вести мову.

Навряд чи такий матеріал доцільно завершувати узагальненими оцінками чи висновками. Висновки робитиме читач, але радше сьогодні висновки не на часі, а на часі солідарна спільна робота всіх зацікавлених представників філософської спільноти над покращенням наявної ситуації. З тим, щоб забезпечувати собі гідні умови й можливості інтелектуальної праці та, зрештою, відчувати гордість за власну причетність до великої інтелектуальної звитяги, якою є філософія. Чому б ні, колеги?

*За дорученням редколегії
«Філософської думки»
підготував С. Пролєсв*

P.S. Показники 2010 року підтверджують проаналізовані тенденції. Так, за цей рік (за попередніми даними) маємо 79 авторів, що надрукувалися у журналі (з них — 14 іноземці). Загальний річний обсяг журналу перевищив навіть показник 2009 року і становить близько 73,5 др. арк. (проти 71,4 др. арк. у 2009-му і по 60 — у 2006—2007 роках, що відповідало статутному обсягу журналу). Рубрика «Про книги» не зазнала істотних змін (7 рецензій проти 6 у 2009 році), а от рубрика «Наукове життя» відчутно покращила показники: вміщено 11 матеріалів проти чотирьох минулого року. Хоча, звісно, розвиток цих елементів журналу (як у кількісному, так і в якісному вимірі) залишається нагальним завданням.

---

*Володимир
Канап*

ФІЛОСОФІЯ БЕЗ КОРДОНІВ: презентація тематичного випуску ФД “Філософія в сучасній Грузії” у Тбілісі

З античних часів і дотепер філософія постійно перебувала в особливому становищі і практично завжди демонструвала незалежність від тривіальних непорушних істин. Навіть за радянської доби під глевкою марксистською скоринкою, наче у надрах діючого вулкану, нуртували гарячі суперечки, які час від часу викидалися з кратера, викликаючи незадоволення одних і захват інших.

І ще одна особливість філософії виокремлювала її з низки інших гуманітарних наук: їй були і є байдужі кордони — державні, ідеологічні й моральні. Саме це дає змогу філософським знанням та відкриттям заволодівати умами у найрізноманітніших краях планети.

Подібні думки вирували під час презентації №4 «Філософської думки», що відбулася 4 листопада 2010 року у тбіліському Університеті імені Григола Робахідзе. Для грузинської громадськості важливим був напис на першій сторінці журнальної обкладинки: «Філософія у сучасній Грузії».

Загалом презентація була досить спонтанною, але експромт мав риси доброї організації. І на цьому зробила наголос на презентації відповідальний секретар редакції журналу Алла Стратьєва. Для присутніх (а їхня кількість виявилася несподівано великою: наукові співробітники кількох місцевих університетів, студенти ВНЗ, журналісти тбіліських видань) вона передусім розповіла про журнал як такий. Зазначивши, що «Філософська думка» є провідним філософським журналом України, який існує з 1927 року, вона наголосила, що останні два роки є періодом модернізації видання, коли нова редколегія

розробила модель із кількох основних блоків; один з них презентує результати обговорення певної актуальної соціальної або гуманітарної проблеми. Такою, зокрема, є тема «Філософія у сучасній Грузії».

Розпочав обговорення Лері Мчедлішвілі, асоційований професор Тбіліського університета імені І. Джавахішвілі (а він чимало зробив для оперативної підготовки грузинського блоку журналу), нагадав присутнім, що витoki такої співпраці сягають кінця 1990-х років, коли з ініціативи тодішнього головного редактора «Філософської думки» Юрія Прилюка та за участі видатних філософів Ніко Чавчавадзе і Мирослава Поповича було, зокрема, видано число «Філософської думки», де фігурувало 12 грузинських авторів. Л. Мчедлішвілі згадав і про спільні наукові конференції (одна з них відбулася у Харкові).

В обговоренні взяли участь також доктор філологічних наук Додо Лабучидзе і доктор філософії Михайл Гогатишвілі, які підкреслили, що вагу такого роду спільних наукових акцій важко переоцінити, оскільки в сучасному світі наука, що замикається в собі, приречена на стагнацію, а згодом і на деградацію.

Варто зазначити, що у презентації брав участь професор з Німеччини Гельмут Шнайдер, директор Архіву Гегеля. Пан Шнайдер запрошений до Тбілісі для читання лекцій в місцевих університетах. До речі, він із задоволенням сприйняв повідомлення, що №6 «Філософської думки» за 2008 рік був великою мірою присвячений різноманітним аспектам наукової спадщини іншого великого німецького філософа — Іммануїла Канта.

Звіти про презентацію були вміщені в кількох тбіліських виданнях.

---

*Геннадій
Аляєв*

ВСЕСВІТНІЙ ДЕНЬ ФІЛОСОФІЇ: історико-філософські читання

Історико-філософські читання, присвячені Всесвітньому дню філософії 2010, відбулися 17 листопада у Полтавському національному технічному університеті імені Юрія Кондратюка. Традиція відзначати World Philosophy Day в Україні започаткована нещодавно — втім, як і сам цей міжнародний день, встановлений як День філософії ЮНЕСКО 2002 року, а з 2005-го перетворений і за назвою, і за статусом на всесвітню подію, у програмі якої — різноманітні філософські дискусії у різних країнах світу. Принаймні з 2006 року такі заходи відбуваються і в нашій країні — в Києві, Дніпропетровську та інших містах. Цього разу до Полтави з'їхався потужний десант українських науковців — професор О. Хома (м. Вінниця), професори М. Савельєва, Н. Мозгова, Т. Суходуб, І. Немчинов, доцент В.Л. Павлов (м. Київ), професор В. О कोरोков (м. Дніпропетровськ). Долучились і колеги з інших полтавських університетів та академій — професори П. Кравченко та С. Куцепал, доцент О. Киричок та інші. Крім практично зорієнтованої — на залучення нових авторів і на впровадження у філософський дискурс України світових стандартів філософського перекладу — презентації «Європейського словника філософій» (О. Хома) в аудиторії розгорнулась цікава дискусія, що за своєю тематикою, щоправда, тяжіла більше не до історії філософії, а до філософії історії та сучасності (М. Савельєва — «Епоха, схоплена думкою»: про деякі особливості філософсько-історичної термінології»; В. О कोरोков — «Філософія істини А. Бадью»; Т. Суходуб — «Філософія як проблема філософії»; І. Немчинов — «Звичайна схема російської історії»: радянська модифікація до революційних міфологем»; В. Павлов — «Феномен справедливості: історико-філософські ретроспекції та

© Г. АЛЯЄВ, 2010

сучасність» та ін.). Такий «ухил» тем, очевидно, не випадковий, адже і загальна тематика World Philosophy Day 2010 визначалася під кутом зору Міжнародного року зближення культур — зокрема, Паризький форум 18 листопада проходив під гаслом «Philosophy, Cultural Diversity and Rapprochement of Cultures» («Філософія, культурне розмаїття та зближення культур»). Утім, зближення культур загалом не вийшло — адже запланований раніше конгрес у Тегерані ЮНЕСКО в останній момент позбавило своєї підтримки. Зізнаюся, що й наш День філософії пройшов не без організаційних перешкод — не простим є існування філософії в технічному навчальному закладі, навіть якщо це університет, — але які там наші проблеми порівняно з таким залежним існуванням філософії в лещатах світової політики! Зрештою, все це ізнов доводить, що День філософії слід сприймати не стільки як професійне свято — на кшталт «Дня фінансиста» чи «Дня юриста» (адже і день-то — не філософа, а Філософії!), — скільки як слушну на-

году ще раз долучитися до таємниці філософського пізнання і мірою сил долучити до неї тих, хто поки що на філософію не зважає. Адже — процитую Міжсекторальну стратегію в галузі філософії ЮНЕСКО, — «створюючи інтелектуальні інструменти для аналізу і розуміння ключових понять, таких як справедливість, гідність і свобода, розвиваючи здатності до незалежного мислення і судження, вдосконалюючи важливі навички для розуміння і критичного сприйняття світу і його проблем, а також стимулюючи роздуми про цінності та принципи, філософія є “школою свободи”».

Сподіваємось найближчим часом видати за матеріалами цих Історико-філософських читань науковий збірник. А наступним кроком буде проведення в Полтаві в червні 2011 року під егідою Товариства російської філософії при Українському філософському фонді міжнародної конференції «Російська філософія: історія, методологія, життя», до участі в якій запрошуємо всіх охочих.

Геннадій Аляєв — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету ім. Юрія Кондратюка.

В ПАМ'ЯТЬ ПРО ВОЛОДИМИРА ЖМИРА, КОЛЕГИ І ДРУГА

З Володимиром Жмиром мене пов'язували дружні взаємини від початку 70-х років минулого століття; постійними стали наші спілкування та співпраця від початку 90-х років до останніх днів його життя. Він мав багато знайомих і друзів. Цьому сприяла не тільки його спілковитість, але вміння допомагати людям під кутом зору організації якоїсь справи. До нього зверталися по допомогу в написанні програм і статутів для громадських організацій — Товариства політв'язнів і репресованих України, Української гельсінської спілки, Української республіканської партії.

Поєднував мене з Володимиром спільний спосіб філософського мислення, якщо лишити осторонь нюанси. Маю на увазі наголос на проясненні у філософії тих засадничих понять і принципів, які відповідають на питання, як ми, ця спільнота людей як частина людства, осмислюємо себе і світ, в якому живемо. А звідси обов'язок філософа — обґрунтування тих смислів і цінностей, які здатні забезпечувати вибір спільнотами та людством загалом свого майбутнього. Не у вигляді якоїсь абстрактної ідеї чи утопії, а того, що ми вже сьогодні вибираємо індивідуально і колективно своїми діями. Звідси висока відповідальність філософа, а відповідно — його протистояння будь-яким формам пристосовництва і корупції.

Я цінував спільність у способі нашого мислення ще й через відмінність нашого соціального походження: мого — сільського, його — міського. Іноді він жартома зауважував: я «хлопець з Подолу». У моєму вужчому колі спілкування саме він представляв людину міського походження, киянина, з українською національною самосвідомістю. Він наголошував це поєднання. Попри це, в наших дискусіях існували незгоди в окремих деталях, які стосувалися ролі міських і сільських первнів у становленні української професійної культури та, зокрема, духовної конституції Києва. Усвідомлення фундаментальної важливості якості та рівня української національної самосвідомості спонукали Володимира в 70-ті роки підготувати текст, який мав дати хоча б початкові орієнтири дослідження української національної свідомості на належній методологічній основі («На шляху до себе»). Хоча сьогодні ми маємо значно більше публікацій на цю тему, ця його книга, принаймні в деяких своїх моментах, зберігає свою актуальність.

З Володимиром я обговорював здійснення різного роду задумів та видавничих проєктів. Явно амбіційним був і видавничий проєкт публікації пам'яток української та світової філософської думки, здійснення якого мало бути забезпечене відділом української філософії, але навіть для часткової реалізації цього проєкту явно не вистачало інтелектуального ресурсу. Редакційна праця Володимира Жмира в перебігу редагування журналів «Політологічні читання» та «Філософська думка», а також текстів окремих книг становила велику частину його зусиль упродовж останніх двадцяти літ. У цій праці він був уважним, відповідальним і працьовитим. Це, сподіваюся, можуть підтвердити автори, з якими він працював. Його ідеалом був якомога кращий стиль українського філософського мовлення і, звісно, чіткість формулювань та добре структурування тексту. Часом я змушений був доробляти свій текст після його зауважень.

Але важче мені викликати в уяві читачів цих моїх прощальних слів образ Володимира Жмира як особистості зі всіма його особливостями — простотою у спілкуванні, добротою, життєлюбством, гумором... Усім тим, завдяки чому інша людина стає життєдайною часткою життя кожного з нас. Відхід такої людини на вічний супокій викликає особливе почуття втрати. І тільки усмішка живого Володимира і його заспокійливий заклик — ставитися до завершення життя по-філософськи — стає вірадою. Нехай цей його голос чують його рідні та друзі, яким тут висловлюю своє співчуття. А також всім працівникам на ниві української філософії: ми втратили одного з відданих ентузіастів нашої справи.

Василь Лісовий

Abstracts

Svitlana Kuz'mina — Candidate of science in philosophy, associate professor of the Department of Pedagogy, V. I. Vernadskyi Taurida National University. The research interests are: the philosophy of education; the history of philosophy.

The philosophy of education in Ukraine of the 19th — early 20th century: What archival sources say?

The philosophy of education in Ukraine of the 20th — early 20th century. — Is that a fiction or real fact? The paper is dedicated to analysis of methodological preconditions and methodical means of studying this issue. It is emphasized that the culturological approach enables to explicate the historical forms of the philosophy of education. In compliance with its postulates the subject of the philosophy of education is defined as educationally specialized philosophical discourse that cannot be reproduced only on the basis of the published works but with the help of archival data. The connection of the philosophy of education with academic philosophy is noticed. The historical factors are shown which should be taken into account when studying the history of the philosophy of education in Ukraine of the 19th — early 20th century. The fragments and descriptions of some typical archival documents — educational programs, synopses of lectures, reports of educational institutes, surveys of teaching, class registers and curriculums — as sources of information are presented that permitted to reconstruct the philosophy-educational discourse in the Kyiv academic tradition of the stated period.

Yaryna Yurynets — Professor's assistant and post-graduate student of the Department of Philosophy and Religious Studies, National University "Kyiv-Mohyla Academy". The research interests are: the history of philosophy; Ukrainian philosophy in the Soviet period.

New materials for the biography of Volodymyr Yurynets: Student years at Lviv and Vienna Universities

Based on the identified in the State Archives of Lviv Region and Archives of the University of Vienna documents and materials, the author has reconstructed the important stage of becoming a professional of Ukrainian Soviet philosopher Volodymyr Yurynets (1890—1937), which is associated with his student years. As found out by the author, studying in Lviv (1908—1910) and Vienna (1910—1913) universities Yurynets obtained natural science and humanitarian (primarily — philosophic) education in the creative atmosphere of powerful scientific and educational centers, new discoveries, theoretical searches, fierce debates. His teachers and mentors were such outstanding scientists and teachers, as K. Twardowski, J. Łukasiewicz, J. Puzyna, M. Hrushevskyi, F. Hasenöhrl, E. Schrödinger, F. Mer-

tens, F. Jodl, V. Jerusalem, A. Adler et al. During the study V. Yurynets proved himself not only as a capable and diligent student, but also as a literary critic, poet, and social activist. Knowledge and professional skills gained by V. Yurynets during his study not only contributed to his intellectual and cultural growth, but also defined the future of his scientific interests, which always belonged to philosophy, natural science and literature.

Maryna Tkachuk — Doctor of sciences in philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy and Religious studies, National University “Kyiv-Mohyla Academy”. The research interests are: the history of philosophy in Ukrainian and Russian Universities and Theological Academies; methodological problems of studies in the history of philosophy.

Philosophical Education in the Soviet Ukraine: The experience of understanding of historical documents and archival materials

The author defends the thesis that understanding the phenomenon of Soviet philosophy should be based on the studies in its history, which require the analysis of the great amount of sources (not only philosophical), archival documents and materials — including those related to the history of philosophical education in the Soviet period. According to the author, a model of philosophical education, developed in the USSR, should be considered in close connection with the Soviet model of education in general, the formation of which occurred in the process of total destruction of the “old” education system and creation of the mechanism for production and distribution of knowledge, the slave problem of education of the “new” human — creator of communism.

Based on historical documents and materials, the author shows that the basic directions of the creation of the Soviet model of philosophical education were elimination of the “old” philosophical intellectuals and philosophical institutions, creation of the system for training “red professors of philosophy”, transformation of philosophy into the “maid” of Marxist-Leninist ideology and the teaching of philosophical disciplines — into one of the main instruments of “ideological education” work at high schools.

Volodymyr Yantsen — Candidate of science in philosophy, independent researcher, collector and owner of private library and archive of the Russian emigration in Halle (Germany). The research interests are: Chyzhevskiy’s heritage, the history of Russian and Ukrainian philosophy and culture, the history of Western philosophy.

About some problems and paradoxes of modern studies on Chyzhevskiy’s heritage

This article attempts to analyze the current state, problems and paradoxes of international Chyzhevskiy’s studies and outlines possible ways to overcome them. Such paradoxes, according to the author, are: 1) the ambivalence of modern creativity and personality assessments of D. Chyzhevskiy at home and in the West (“classic” — “contemporary”), which caused a dissipation of its archive in Heidelberg; 2) lack of permanent connection between development of Chyzhevskiy’s studies and processing of Chyzhevskiy’s personal archives in Halle and Heidelberg; 3) the presence of significant gaps in the Chyzhevskiy’s archival collections in Germany, the overcoming of which none of the custodians of archives purposefully are engaged in; 4) danger of losing many Chyzhevskiy’s manuscripts and letters, which are now kept in private archives of his friends, students and colleagues. The article deals with a number of methodological and conceptual issues relating to: the study of the genesis and periodization of scientist’s creativity for informative, not “geographi-

cal” principle; translation of Chyzhevskiy’s foreign language works; national attribution of his heritage; preparation of academic publication of his correspondence; necessity of establishing chronology of the scientist’s life. According to the author, with the development of Chyzhevskiy’s heritage, his image will significantly change, being enriched with understanding of tragedy of his personal and scientific biographies, and more attention to “early Chyzhevskiy” 1920—1940-ies will introduce him as a philosopher-theorist and historian of the church, not only the historian of philosophy and Slavist.

Iryna Valiavko — Candidate of science in philosophy, Senior research fellow of the Department of the History of Ukrainian Philosophy, Institute of Philosophy, NAS of Ukraine, research fellow of Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. The research interests are: Chyzhevskiy’s heritage, the history of Ukrainian philosophy.

Dialogue through the years: Dmytro Chyzhevskiy and Georges Florovskiy’s correspondence

The article reviews the life and relationships of two remarkable thinkers of the Russian-Ukrainian emigration of the 20th century — Dmytro Chyzhevskiy and Georges Florovskiy. The author shows how their long friendship, which they kept through all the life storms, was built on mutual respect, trust and professionalism. These thinkers enriched science with a great creative and archival heritage, the part of which is their correspondence. The author presents brief information about the archival collections of scientists and introduces 15 letters of D. Chyzhevskiy to G. Florovskiy during 1926 to 1972. These letters are published in Ukraine for the first time.

Показчик статей, надрукованих у часопису “Філософська думка” 2010 року

	№	С.
ІСТОРИЯ ФІЛОСОФІЇ: АРХІВНІ СТУДІЇ		
<i>Валявко І.</i> Діалог кризь роки: листування Дмитра Чижевського та о. Георгія Флоровського	6	79
Вибрані листи Дмитра Чижевського до о. Георгія Флоровського	6	90
<i>Кузьміна С.</i> Філософія освіти в Україні XIX – початку XX століття: що кажуть архівні джерела	6	5
<i>Ткачук М.</i> Філософська освіта в радянській Україні: досвід осмислення історичних документів та архівних матеріалів	6	35
<i>Юринець Я.</i> Нові матеріали до життєпису Володимира Юринця: студентські роки у Львівському та Віденському університетах	6	21
<i>Янцен В.</i> Про деякі проблеми і парадокси сучасного чижевськознавства	6	68
КЛАСИЧНІ ПЕРШОДЖЕРЕЛА		
<i>Ашар Сен-Вікторський.</i> Про єдність Бога та множинність творіння	3	67
<i>Гегель Г.В.Ф.</i> Феноменологія духу. Вступ	3	96
<i>Іващенко І.</i> До питання про умови можливості перекладу філософського тексту (на прикладі перекладів «Вступу» до «Феноменології духу» Г.В.Ф. Гегеля)	3	111
<i>Листопад І.</i> Невідоме XII сторіччя: Твір Ашара Сен-Вікторського «Про єдність Бога та множинність творіння»	3	80
ЛОГІКА ЗА ЧАСІВ ПЕРЕМІН: АКАДЕМІЗМ VS ПРАГМАТИЗМ		
Круглий стіл «Філософської думки»	5	5
<i>Вяткіна Н.</i> Семантичні проблеми референції: пряма референція, референційність, істинність	5	50
<i>Кохан Я.</i> Логічна можливість як семантична категорія	5	68
<i>Леоненко Л.</i> Аналогія у cognitive science: «традиційні» концепції та моделі	5	32
<i>Поляк Г.</i> Аналіз екзистенційних припущень у модальній логіці та ідея мультимодальної логіки існування	5	79
<i>Хоменко І.</i> Логічні студії у Києві (XIX – початок XX сторіччя).	5	19

ПЕРЕКЛАД ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА

<i>Богачов А.</i> Можливість перекладу. До герменевтичної феноменології перекладу	3	5
<i>Васильченко А.</i> Перекладання неперекладностей: семіотична проблема і філософський аналіз	3	138
<i>Голубович І.</i> Неперекладність – природна умова перекладу	3	154
<i>Гончаренко К., Харькова Я.</i> Неперекладність є чинник розвитку філософії	3	148
<i>Кебуладзе В.</i> Переклад. Топос. Етос	3	22
<i>Коса П.</i> Проба пройти крізь апорії філософського перекладу	3	124
<i>Кравчик М.</i> Відчути себе повноправними членами європейської філософської спільноти	3	157
<i>Панич О.</i> Переклад філософських термінів: філософія і технологія.	3	32
<i>Хома О.</i> Філософський переклад і філософська спільнота	3	49

ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ: ЄВРОПЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ

<i>Йосипенко С.</i> Європа як філософська тема і політична проблема	1	76
<i>Крепон М.</i> Європейські іншості	1	89
«Питання в тому, чи знайдемо ми об'єднавчі теми для нової Європи». Розмова Сергія Йосипенка з П'єром Мананом	1	100

СУСПІЛЬНА ДІЄВІСТЬ ФІЛОСОФІЇ: СИТУАЦІЯ СУЧАСНОЇ НІМЕЧЧИНИ

<i>Борхерс Д.</i> Аналіз, застосування, освіта: чи личитимуть університетській філософії аналітичні окуляри	2	84
<i>Култаєва М.</i> Апологетичний наступ філософії: німецький досвід	2	57
<i>Мор Г.</i> Чи потребують сучасні суспільства орієнтації і чи може їх надати філософія	2	68

СУЧАСНА ФРАНЦУЗЬКА ФІЛОСОФІЯ І АНАЛІТИЧНА ТРАДИЦІЯ

<i>Буврес Ж.</i> Відмінність без різниці?	1	23
<i>Йосипенко О.</i> Діалог без примирення. Аналітична та континентальна традиції в сучасній Франції	1	5
<i>Малабу К.</i> Відмінність розриву: Гайдеґер та Леві-Строс	1	44
<i>Неф Ф.</i> Структурний реалізм: онтологічні структури, зв'язки та модальності de re	1	57

ФІЛОСОФІЯ В СУЧАСНІЙ ГРУЗІЇ

<i>Вяткіна Н.</i> Слово про Грузію, або Подорожі дилетантів	4	50
<i>Закарадзе Л.</i> Прокл у грузинському та латиномовному середньовіччі (Іоане Петриці та Бертольд Мосбурзький)	4	46
<i>Ірмадзе Т.</i> Філософія Фрідріха Ніцше і творчість Григола Робакідзе: індивідуалізм — комунікація — універсалізм	4	35

<i>Мчедлішвілі Л.</i> Про логічну частину першого розділу «Розгляду Платонової філософії та Прокла Діадоха» Іоане Петриці	4	27
<i>Тевзадзе Г.</i> Філософія в сучасній Грузії	4	14
Уроки Мераба Мамардашвілі. Бесіда публіциста Володимира Канаша з головним редактором «Філософської думки» Мирославом Поповичем	4	5
ЕСТЕТИКА: ЗАВЕРШЕНИЙ ПРОЕКТ		
<i>Домбровська Т., Строева Л.</i> Естетика у розвитку	4	134
<i>Савченко В.</i> Докорінно незавершений проект (у продовження розмови про нагальне)	4	126
ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ		
<i>Бульнуа О.</i> Що нового? Середньовіччя	2	114
<i>Монк Р.</i> Чи був Расел аналітичним філософом	2	130
<i>Секундант С.</i> Phaenomenon bene fundatum: становлення феноменологічної доктрини Г.В. Ляйбніца	2	106
<i>Циба В.</i> Дисиміляція аналітичної філософії, або Як філософи винаходять традицію	2	145
ЛАБОРАТОРІЯ СУЧАСНОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ		
<i>Голубович І.</i> «Подія», «подорож» і «ситуація» думки: до питання про можливість біоконцептографії	5	89
СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ		
<i>Грабовський С.</i> Глобальна криза і цикли економічного розвитку	2	88
<i>Жмир В.</i> Анархізм у світі та в Україні (стаття третя)	4	56
<i>Ищенко Ю.</i> Конфлікти як предмет гуманітарної експертизи	2	97
<i>Кірюхін Д.</i> Універсалістський концепт обставин справедливості: межі практичного застосування	4	76
УКРАЇНА: ВИБІР МОДЕЛІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ		
Влада і реформа в Україні: Круглий стіл Інституту філософії та Інституту соціології НАНУ	2	5
ФІЛОСОФІЯ ЛІТЕРАТУРИ		
<i>Даренська В.</i> П.Куліш як фундатор українського екзистенціалізму	4	103
<i>Пустовіт О.</i> Принцип найбільшої дії у драматургії Пушкіна	4	115
<i>Шморгун О.</i> Драма людського буття: від відчаю до свободи. Леся Українка і Жан-Поль Сартр	4	87
КАФЕДРА		
<i>Барановська О., Бородіна Н., Томашевська Ю.</i> Філософський foot-quest: гра як методика викладання	5	103
ISSN 0235-7941. Філософська думка, 2010, № 6		153

<i>Щербина О., Гаджиєв В.</i> Проблеми викладання логіки та дисциплін логічного циклу. IV Міжнародна логічна конференція	5	100
--	---	-----

ПРО КНИГИ

<i>Гардашук Т.</i> Ібн Сіна та сучасність	2	163
<i>Дмитрієв В.</i> Невідомий Чижевський: прозріння та відкриття	6	131
<i>Дондюк А.</i> Феноменологія психозів. Спроби метафізичного наближення	1	143
<i>Зорич О.</i> «Бути попереду себе»: метаєтика майбутнього за умов дефіциту солідарності	4	148
<i>Йосипенко С.</i> Покликання і професія філософа у сучасній Франції	1	137
<i>Лисий І.</i> Сміливий задум, успішне виконання	6	134
<i>Малахов В.</i> Людина в боротьбі за буття	2	158
<i>Пастух Б.</i> Магістральні рухи ідей від Вольфганга Рьода	4	144
<i>Савинська І.</i> Філософія у формі фундаментальних філософських проблем в обрамленні теорій та концепцій	4	139
<i>Щедрин А.</i> Обличчя Іншого	5	114

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<i>Аляєв Г.</i> Всесвітній день філософії: історико-філософські читання	6	146
<i>Білокобильський О.</i> Філософія і релігієзнавство: Всеукраїнська студентська олімпіада	3	163
80-літній ювілей Ю. Габермаса: ушанування науковою спільнотою та німецькомовними ЗМІ	2	154
Гусерлевий інтуїтивізм і французька феноменологія: Доповідь Ганни Ямпольської на засіданні Українського феноменологічного товариства	1	154
<i>Іванова-Георгієвська Н.</i> Традиції дослідження сміху в Одесі. IX Міжнародна науково-теоретична конференція «Про природу сміху».	3	160
<i>Канах В.</i> Філософія без кордонів: презентація тематичного випуску ФД «Філософія в сучасній Грузії» у Тбілісі	6	144
Призначення філософського журналу у дзеркалі статистики	6	138
<i>Хома О., Баумейстер А., Йосипенко С., Малахов В.</i> «Європейський словник філософій». Презентація першого тому української версії	1	147
III Міжнародна науково-практична конференція «Україна в системі сучасних цивілізацій: трансформації держави та громадянського суспільства»	4	152